

0 3
S. HÜSEYNOĞLU

**ƏDƏBİYYAT
DƏRSLƏRİNDƏ
YENİ
TEXNOLOGİYALAR:
FƏAL / İNTERAKTİV
TƏLİM**

MÜƏLLİM ÜÇÜN VƏSİT

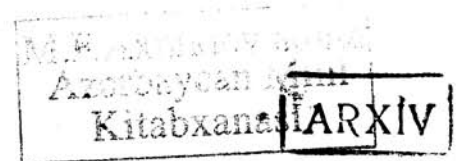
Ar 2009
2511

SOLTAN HÜSEYNOĞLU

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ
YENİ TEXNOLOGİYALAR:
FƏAL/İNTERAKTİV TƏLİM
(MÜƏLLİM ÜÇÜN VƏSAİT)

102.938

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
24 noyabr 2009-cu il tarixli 1327 nömrəli əmri ilə
təsdiq edilmişdir.*

Bakı – 2009

92857

2426 (2A) 21

Elmi redaktor: Aydın Əhmədov,
Təhsil Nazirliyinin şöbə müdiri,
əməkdar müəllim

Rəyçilər: Faiq Şahbazlı,
Təhsil Nazirliyinin şöbə müdiri,
filologiya elmləri namizədi, dosent

Ənvər Abbasov,
Təhsil Problemləri İnstitutunun direktor müavini,
Kurikulum Mərkəzinin direktoru,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent

Soltan Hüseynoğlu. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: fəal / interaktiv təlim. Müəllim üçün vəsait. Bakı, 2009, 200 səhifə.

Vəsaitdə fəal/interaktiv təlimin mahiyyəti, bu yeni yanaşmanın reallaşdırılması üzrə təşkil edilən dərslərin başlıca xüsusiyyətləri əhatə edilmiş, proqram materiallarının tədrisi ilə əlaqədar dərş nümunələri verilmişdir.

Yeni təlim texnologiyaları ilə maraqlanan hər kəs kitabdan istifadə edə bilər.

© Soltan Hüseynoğlu, 2009

B A Ş L I Q L A R

Redaktordan	4
Fəal/interaktiv təlim: mahiyyəti və tətbiqi yolları	7
1. Fəal/interaktiv təlimin mahiyyəti haqqında	7
2. Fəal/interaktiv dərşin başlıca xüsusiyyətləri və təşkili	33
3. Fəal/interaktiv təlimin tətbiqi yolları	46
a) Tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsi	46
b) Epik əsərlərin tədrisi	59
c) Lirik əsərlərin tədrisi	118
ç) Dramatik əsərlərin tədrisi	150
d) İcmal materiallarının tədrisi	179
Nəticə əvəzi	194

REDAKTORDAN

Ölkəmizdə təhsil islahatının başlanmasından, tarixi ölçü ilə yanaşsaq, bir o qədər də vaxt keçməyib. Bu müddət bizə qapalı dairədən çıxmağa, dünyaya boylanmağa, yaxşı-pis nə varsa, görməyə və öyrənməyə imkan yaratdı. Bu qısa zaman kəsiyində keçmiş on illər ərzində qazandıqlarımızı və itirdiklərimizi götür-qoy etmək, nəticə çıxarmaq imkanı da əldə etdik. Və bizə məlum oldu ki, kəm-kəsirlərimiz çoxdur, həm də təhsilin bütün sahələrində müşahidə olunur. Bütün bunlar isə bir mənbədən – məqsədin düzgün müəyyənləşdirilməməsindən qaynaqlanırdı. Yanlış məqsədin fəsadlarından biri, bəlkə də başlıcası öyrənənin müstəqil düşüncəsinə meydan verilməməsi idi. Aydınlaşdı ki, övladlarımızı düşündürməkdən çox, əzbərçiliyə alışdırmışıq. O da məlum oldu ki, istər orta, istərsə də ali məktəblərdə uşaq və gənclərimizə çoxlu həcmdə bilik verməyi məqsədə çevirmişik. Zərif, çəlimsiz çiynlərini bu ağır yükün altına verən övladlarımızın marağı, arzusu, meyli bizi qədərincə maraqlandırmayıb. Bəlli oldu ki, orta məktəb övladlarımızda zəruri həyatı bacarıqların formalaşdırılmasını, əslində bir vəzifə kimi kənara qoyub. Bu barədə çox danışılsa da, praktikada problemə yetərinə diqqət yetirilməyib.

Bütün bunların aşkara çıxarılması vacib idi və az vaxt aparmadı...

İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil sisteminin, təhsil sahəsində apardıqları islahatların öyrənilməsi də xeyli vaxt apardı. Nəhayət, kifayət qədər elmi-nəzəri bilik cəbbəxanasının və təcrübə bacarıqların formalaşması ümumi təhsil sisteminə kurikulum islahatının həyata keçirilməsi yolunda mühüm və qəti addımların atılmasına səbəb oldu. Kurikulum islahatının əsasında təlimin tək cəhətinin yox, metod və vasitələrinin də əsaslı şəkildə yeniləşdirilməsi dayanır. Başqa sözlə, yeni texnologiyaların tətbiqi artıq qaçılmaz olur. Yeni texnologiyalar isə müəllimin yeganə bilik mənbəyi olmasını ortadan qaldırır, şagirdi obyekt mövqeyindən tərəfdaşa – subyektə çevirir, fəallığı, əməkdaşlığı,

tədqiqatçılığı ön plana çəkir. Ayrı-ayrı fənn kurikulumlarının tətbiqinə müəyyən vaxt qalsa da, yeni texnologiyaların indidən mənimsənilməsi və tətbiqi vacibdir. Unudulmamalıdır ki, fənn kurikulumlarının məzmunu, tələbləri ənənəvi metodlarla kifayətlənməyə imkan vermir. Elə buna görə də, hər bir ədəbiyyat müəlliminin ona praktik kömək məqsədilə yazılmış bu vəsaitə diqqətlə yanaşması vacibdir. Onun müəllifi təhsil islahatı üzrə layihələrin hazırlanmasında çoxdan iştirak etsə də, bu vəsaiti çap etdirməyə tələsməmişdir. Bunun başlıca səbəbi burada təklif olunan metodik tövsiyələrin məktəb təcrübəsində yoxlanması, eksperimentdən keçirilməsi olmuşdur.

Aydın, anlaşılıqlı dildə yazılan vəsaitin hər bölməsində müəllimlər üçün yeni və faydalı olan fikirlər əksini tapmışdır. **Birinci** bölmə bütövlükdə fəal/interaktiv təlimin mahiyyətinin açıqlanmasına həsr edilmişdir. **Bu, yeni metodları, priyomları, vasitələri, başlıcası isə şəxsiyyətyönümlü olması ilə seçilən öyrətmə sistemidir.** Məhz bundan çıxış edən müəllif bu yeni yanaşmanın mahiyyətini ənənəvi təlimlə müqayisədə şərh etməyə çalışmış, bu gün üçün əhəmiyyətini xüsusi vurğulamışdır. Doğrudan da, bu gün yeniliklərin sürətlə artması, həyatda, cəmiyyətdə baş verən hadisələrin mürəkkəbliyi və zənginliyi çevik, yaradıcı düşünməyi tələb edir. Məktəb bu ciddi həyatı problem-dən kənarda qala bilməz. Biz etiraf etsək də, etməsək də ənənəvi təlim bunun öhdəsindən gəlməkdə acizdir. Bütün bunlar yeni təlim texnologiyalarının tətbiqini zəruri edir. Vəsaitdə, haqlı olaraq, ənənəvi təlimdə faydalı olanların yeni yanaşmalarla uzlaşdırılmasının əhəmiyyətindən danışılmış və bu istiqamətdə maraqlı nümunələr verilmişdir.

Fəal/interaktiv dərs məzmununa və quruluşuna görə xeyli fərqlidir. O, mərhələlərinin çoxluğu, məzmunca mürəkkəbliyi ilə seçilir. Belə dərsləri təşkil etmək müəllimdən ciddi elmi-metodik hazırlıq və böyük zəhmət tələb edir. Vəsaitdə məsələnin bu cəhəti ön plana çəkilmiş, dərsin mərhələlərinin məğzi, onların hər birində müəllimin fəaliyyətinin özünəməxsusluğu xüsusi aydınlıqla şərh edilmişdir. Nəzəri fikirlərin anlaşılması

üçün məktəb təcrübəsindən, yeri gəldikcə, nümunələrin verilməsi oxucuların təsəvvürünü xeyli dərəcədə konkretləşdirəcəkdir. Müəllif yeni pedaqoji ədəbiyyata, apardığı eksperimentin nəticələrinə, şəxsi qənaətlərinə əsaslanmaqla fəal/interaktiv dərslərin uğur qazanması üçün vacib olan şərtləri açıqlamış, ən xırda incəliklərin belə oxucu üçün aydın olmasına səy göstərmişdir. O, fəal/interaktiv dərslərin məqsədləri, bu dərslərin planlaşdırılması barədə müxtəlif araşdırmalardakı fikirlərə münasibət bildirsə də, haqlı olaraq, polemikaya girməmiş, məktəbdə tətbiq edilməsinə ehtiyac duyulan məsələlərin işıqlandırılmasına üstünlük vermişdir.

Vəsaitin ən mühüm məziyyəti fəal/interaktiv təlim üzrə dərslərin nümunələrinin verilməsidir. Məktəb təcrübəsində yoxlanılan, sınaqdan keçirilən, uzunmüddətli eksperimentin nəticələrini əks etdirən bu dərslərin nümunələrinin məzmununu, strukturunu mənimsəyən müəllim praktik fəaliyyətini səmərəli qurmaqda çətinlik çəkməyəcəkdir. Bu dərslərin nümunələri diqqəti bir də ona görə çəkir ki, mövzu rəngarəngliyi gözlənilmişdir. Başqa sözlə, tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsi, hər üç ədəbi növdən olan əsərlərin tədrisi, icmal materiallarının mənimsədilməsi üzrə verilən dərslərin nümunələri yeni təlimi yanaşmanın praktik yöndən başa düşülməsini və tətbiqi yollarının mənimsənilməsinə təmin edəcəkdir.

Bütün əsas fənlər üzrə bu məzmununda vəsaitin hazırlanması və müəllimlərə çatdırılması vacibdir. Bunun fənn kurikulumunun tətbiqinə qədər həyata keçirilməsi mühüm hazırlıq işlərinin aparılması kimi dəyərləndirilməlidir.

Aydın Əhmədov,
*Təhsil Nazirliyinin şöbə müdiri,
əməkdar müəllim*

FƏAL/İNTERAKTİV TƏLİM: MAHİYYƏTİ VƏ TƏTBİQİ YOLLARI

Yeni texnologiyaların, o cümlədən fəal/interaktiv təlimin hansı dərəcədə faydalı olduğunu çağdaş pedaqoji və psixoloji fikirləri mükəmməl mənimsəməklə, ən əsası isə məktəbdə ardıcıl eksperiment aparmaqla müəyyənləşdirə biləcəyik.

1. Fəal/interaktiv təlimin mahiyyəti haqqında

Bu gün təlimə yeni yanaşmalar, fərqli baxışlar meydana gəlib. Ənənəvi təlimin (bizim təhsil aldığımız, uzun illər tətbiq etdiyimiz) gücsüzlüyündən danışılır. Fəal/interaktiv təlimin üstünlüklərindən, onun metodlarının daha səmərəli olmasından söhbət gedir. Bu barədə ağlabatan (və aydın, anlaşıqlı dildə yazılmış) **metodik tövsiyə** tapıb oxuya bilməyən müəllimlər dolğun təsəvvür qazanmaqda, obyektiv nəticə çıxarmaqda çətinlik çəkir¹. Təsədüfi deyildir ki, «məgər biz ənənəvi təlimin sayəsində bu səviyyəyə çatmamışıq?», «ənənəvi təlimin nəyi pisdır, elmdə azmı kəşflər etmişik?», «ənənəvi metodlar daha əhatəli, daha çox bilik vermək baxımından faydalı deyil?» kimi giley-güzar eşidilməkdədir.

Belə müəllimlər bu gün haqlıdırlar. Nə qədər ki, yeni təlimi yanaşmaların mahiyyəti aydın, anlaşıqlı dildə açıqlanmayıb, üstünlükləri eksperimentə əsaslanmış tədqiqatla sübut edilməyib,

¹ Müsbət haldır ki, ali məktəb üçün hazırlanmış dərslərin vəsaitində (F.Yusifov. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. B., 2008) ilk dəfə olaraq fəal/interaktiv təlimin mahiyyəti, iş üsulları haqqında danışılmış, maraqlı nümunələr verilmişdir.

əğlabatan dərş nümünələri metodik sistem şəklində hazırlanıb müəllimlərin istifadəsinə verilməyib bu cür söz-söhbət olacaq¹.

Müəllimlərdə çaşqınlıq (oxu: təşviş) yaradan bir də odur ki, onlara birdən-birə bir neçə yeni təlimi yanaşma («yeni texnologiya» da demək olar) təklif edilir. Bir də eşidirsən ki, bir qrup müəllimi toplayıb onlara «Debat» proqramı üzrə treninq (buna «öyrədici seminar» deyək) keçirlər. Başqa bir yerdə TTİMY (Tənqidi Təfəkkürün İnkişafında Mütaliə və Yazı) üzrə öyrədici seminar təşkil edilib. Üçüncü qrupa isə fəal/interaktiv təlim üzrə bilik və bacarıq aşılanır.

Bu təlimi yanaşmalar mahiyyətə yaxın olsalar da, (hamısının əsasında təlimdə fəallığın təmin edilməsi dayanır) fərqli cəhətləri də az deyil.

Təhsil Nazirliyi fəal/interaktiv təlimin mahiyyətinin mənimsənilməsinə üstünlük verir və bu istiqamətdə ardıcıl iş aparır. Elə bu məqsədlə də istedadlı tədqiqatçı, psixologiya elmləri namizədi **Zülfüyyə Veysovanın** problemlə bağlı əsərlərinin ərsəyə gəlməsinə və yayılmasına qayğı göstərilir.

Söhbətin əvvəlinə qayıdaq. Ənənəvi təlim bir kənaramı atılmalıdır? Fəal/interaktiv təlim öyrətmə-öyrənmə prosesinin bütün ağırlığını daşımağa qabildirmi?

Bu suallara cavab verməzdən əvvəl yaşadığımız günə – bu günümüze nəzər salaq. Çox şey dəyişilib, eləmi? Hələ dəyişilməkdə də davam edir! Yeniliklər o qədər çoxdur ki, (və saatba-saat o qədər çoxalır ki,) onları izləmək, qavramaq, bəzən ən çəvik adam üçün də çətin olur. Bu hələ işin bir tərəfidir; ikinci tərəfdən bu gün həyatda müşahidə edilən proseslər, cəmiyyətdə baş verən hadisələr bütün mürəkkəbliyi və ziddiyyətləri ilə qar-

¹ Pilot məktəblərin müəllimləri üçün hazırladığımız vəsaitdə (Ə.Quliyev, S.Hüseynoğlu, B.Həsənli. Ədəbiyyat fənnindən metodik vəsait. B., 2003) V və VI siniflərdə bütün mövzuların yeni texnologiyaların tətbiqi ilə tədrisi əhatə olunmuşdur. Vəsaitin az tirajla çap olunması, yalnız iki sinfi əhatə etməsi bugünkü tələbatla səsleşmir. Üstəlik həmin vəsaitin yazıldığı dövrdə – 2000-ci illərin əvvəllərində yeni təlimi yanaşma ilə əlaqədar tədqiqatlar ilk addımlarını atırdı. Bu, təbii ki, vəsaitin məzmununa öz təsirini göstərmişdir.

şıda durur. Bütün bunlardan baş çıxarmaq, onları dəyərləndirmək hər adama müyəssər olmur və bu, çoxları üçün get-gedə daha da çətinleşir... Yaranmış şəraitdən vaxtında və tez baş çıxarmağı, düzgün qərar qəbul etməyi bacarmaq üçün müstəqil, yaradıcı düşüncə tələb olunur. Bəli, həyat bu gün hamını – uşaqdan böyüyə kimi inkişafa səsleşir, əslində təhrik edir. İndi gəlin fikirləşək: Müəllimin əsas sima olduğu (və başlıca bilik mənbəyi sayıldığı), yükün çoxunu özünün çiyinlərinə aldığı ənənəvi təlim bunun öhdəsindən bu gün (bütövlükdə) gələ bilirmi? (Bəs sabah necə olacaq?)

«Məktəb şagirdləri həyat üçün hazırlayır» – söyləyirik... Buna özümüz inanırıqmı? Bunun şahidi oluruqmu?

Məsələ ilə bağlı başqa bir cəhətə toxunmaq istəyirəm. Mən, bu sətirlərin müəllifi hər hansı problemlə bağlı məqalə yazmaq üçün müxtəlif mənbələri əməlli-başlı öyrənirəm, araşdırma aparıram, lazım olan faktları toplayıram, saf-çürük edirəm, fərziyyələrimi, qənaətlərimi dönə-dönə yoxlayıram. Və özüm-dən təcrübəli olan, araşdırdığım problemi tədqiq edən həmkarlarımla fikir mübadiləsi aparıram, ən mühüm məqamları onlarla müzakirə edirəm və s. və i.ə. Nəticədə... inkişaf edirəm, biliyim də artır, bacarığım da...

Amma bu yolu getməyi şagirdimə rəva görmürəm.

Niyə?

Ona görə ki, təlimdə bunun əhəmiyyətini və vacibliyini bu yaxınlara qədər lazımınca dəyərləndirməmişik.

Sual yaranır: Məgər ənənəvi təlimdə şagirdə müstəqillik, fəallıq, yaradıcılıq tələb olunmurdu?

Niyə tələb olunmurdu! Tələb olunurdu! Və bununla bağlı tədqiqat əsərləri də yazılırdı. Lakin burada bir **ƏMMA** var; bu tələb kampaniya xarakterli olurdu... Gəlin xatırlayaq: 1970-ci illərdə **problemlə təlim** barədə çox yazıldı, **AMMA** o, məktəbə yol tapmadı. **Proqramlaşdırılmış təlim, alqoritmik təlim** və digərləri də onun kimi...

Niyə?

Əlbəttə, bunun səbəbi bir yox, bir neçədir. Bir məsələni yaşlı oxucuma xatırlatmaq istəyirəm. Brejnevın xatirə kitabla-

rının məktəbdə öyrədilməsinə, yadımsızdır, necə böyük qayğı və tələbkarlıq göstərilirdi! Bütün ölkə (və məktəb) işini-gücünü buraxıb həmin əsərləri öyrənməklə məşğul idi. Müsəbiqələr, inşalar, mükafatlar, nə bilim daha nələr... Amma şagirdlərə müstəqil və yaradıcı düşünməyi aşılardan hər şey yuxarıların bu qayğısından və tələbkarlığından məhrum idi...

Bu barədə çox danışmağa, mənə, ehtiyac yoxdur.

Bu gün hamımız etiraf edirik ki, (etməliyik ki,) ənənəvi təlimdə müəllimin «monoloqu» əsas idi, aparıcı idi. Və elə bu gün də çoxları belə düşünür ki, nə qədər **çox, əhatəli, cəlbədicə** danışsa, təlim materialını dərinlən mənimsətməli olar.

Bax, fəal/interaktiv təlim məhz bunu rədd edir. Və düz eləyir!!!

Bizə dərs deyən müəllimlərimizi xatırlayaq. Ən təsirli, gözəl danışan müəllimlərimizin də dediklərindən yadımsızda (həm də hamımızın yox) ştrixlər, xırda epizodlar qalardı... Bu, təbiidir. Psixologiya elmi çoxdan sübut edib ki, yalnız eşitmə duyğusu ilə qavranılanlar yaddan tez çıxır. Və biz eşitdiklərimizlə əlaqədar axtarışlar, araşdırmalar aparmağı heç ağılımıza da gətirmirdik...

Uşağın təbiəti müstəqilliyə meyillidir. Süd əmən, qaşığı tutan uşaq bunu təkbəşinə etmək üçün inad edir. Yox... biz buna imkan vermirik! Elə məktəbə qədəm basan gündən də «Mən necə edirəm elə et!», «Sən mənə qulaq as!» kimi ifadələri eşidən uşaqlarımız artıq bu gün bununla qənaətlənmir. Və qənaətlənməyəcək! Hər gün yeniliklə qarşılaşan, təzə məlumatlarla zənginləşən, gözünə açıq şagird məktəbdə – sinif otağında da bunu arzulayır və görmək istəyir. Bu tələbat ödənilməlidir. Həm də onlar işə fəal qoşulmaqla!

Biz müəllimlər vaxt itirmədən sürətimizi artırmalı, addımlarımızı iri atmalıyıq. Əks halda şagird müxtəlif mənbələrdən (kompüterdən, internet səhifələrindən...) əldə etdikləri məlumatlarla (biliklərlə) bizi aciz vəziyyətə salacaq!

Fəal/interaktiv təlim haqq-hesabını bunu nəzərə almaqla qurur. Təsədüfi deyildir ki, bu təlim – yeni yanaşma şagirdi **obyekt** olaraq görmür, onu **subyekt** kimi qəbul edir.

Bu, nə deməkdir?

Əslində bunun cavabını yuxarıda deyilənlərə əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür. Şagird ənənəvi təlimdə bilikləri qəbul edən, müəllim isə bilik verən mövqeyində olur. Bilik mənbəyi bu təlimdə çox məhduddur; müəllim, dərslik, son illər test kitabçaları... Şagird bu mənbələrdən öyrəndiklərini «müəllimə qaytarır». Açıq-aydın görünür ki, şagirdlər yalnız **yaddaşlarına** güvənərək fəaliyyət göstərir, biliyi hazır şəkildə alırlar. **Subyekt mövqeyində dayanmaq – biliklərin qazanılmasında fəal tərəfdaş kimi çıxış etmək ona müyəssər olmurdu.**

Bu sətirləri yazarkən yaradıcı işləyən, zəhmətsevər müəllimlərimizin bu deyilənləri narazılıqla oxuyacaqlarını hiss edirəm. Onların nə fikirləşdikləri də mənə aydındır: «Məgər biz şagirdləri düşündürən suallardan istifadə etmirik?», «Axı biz şagirdləri axtarışlara, yaradıcılığa cəlb edirik!»

Əlbəttə, bu müəllimlər haqlıdırlar.

Mən hələ başqa, həm də az əhəmiyyətli olmayan, yuxarıda ötürü toxunduğum məsələni də xatırlatmaq istəyirəm; məgər ənənəvi metodikada şagirdlərin fəallığının, müstəqilliyinin artırılmasından, müstəqil işlərinin təşkilindən azmı yazılıb?!

Bütün bunlar olub. Lakin hansı **həcmdə**, hansı **ardıcılıqla**, nəhayət, hansı **sistemlə**?

Bütün bunlar epizodik şəkildə, sistemsiz, başlıcası isə **məqsəd və nəticə** unudulmaqla həyata keçirilib.

Heç kəs inkar edə bilməz ki, şagirdlərinin inkişafına can yandıran, axtarışlar aparıcı gözəl (məndən inciməsinlər, onları «fanatik» adlandırırım) müəllimlərimiz var. Lakin ənənəvi didaktika və metodika bu istiqamətdə uğurlu nəticənin əldə edilməsinə yol göstərməkdə zəif və aciz idi. Kütləvi peşə sahəsində tək-tük işartılar isə əhəmiyyətli dönüş (1970-ci illərin novator müəllimlərini xatırlayaq) yarada bilməzdi. Və artıq qeyd etdiyimiz kimi, yuxarılar buna yetərinə qayğı və diqqət göstərmirdi. Bəlkə də düşünülmüş şəkildə!..

Fəal/interaktiv təlim qazanılmış biliklərin tətbiqini, ən mühüm isə şagirdlərdə həyatı bacarıqların formalaşdırılmasını ön plana çəkir.

1960–1970-ci illəri yadımıza salaq. Pedaqoji mətbuatda biliyin formal mənimsədilməsi ilə bağlı qızgın diskussiya gədirdi. Müəllimlər, metodistlər, bir sözlə hamı etiraf edirdi ki, təhsildə formalizm baş alıb gedir. Şagird öyrəndiyi nəzəri biliyi tətbiq etməkdə aciz qalır. Yəni, məsələn, ahəng qanununu əzbər deyən şagird bu və ya digər sözün ahəng qanununa tabe olub-olmadığını müəyyən edə bilmir. Onlarla hekayə oxuyan, «təhlil edən» şagird müstəqil oxuduğu hekayə barədə iki-üç cümlə söyləməkdə aciz qalır... Həmin dövrdə «şparqalka əqlin iflicidir» deyə haray salan tanınmış pedaqoqlar dəhşətə gəlirdilər ki, şagirdlər oxuduqları bədii əsər barədə iki səhifəlik inşa yazı bilmirlər. Qəbul imtahanlarında abituriyentlərdən kisə-kisə «şparqalka», konspekt yığılırdı. Belə olan halda «tərifli ərşə dirənən» (professor Bəşir Əhmədov) sovet təhsilinin şagirdlərdə həyat üçün vacib olan bacarıqları hansı keyfiyyətdə formalaşdırdığı öz-özlüyündə aydınlaşır.

Fəal/interaktiv təlim, bəzilərinin düşündüyü kimi, təlimin yeni növü (tipi) deyildir. Onun əsasında yaşlı nəsllə 1970-ci illərdən məlum olan **problemlı təlim** dayanır. Bu yeni yanaşmanın məğzini «təlimdə fəallıq (interaktivlik)» kimi başa düşmək lazımdır. Yeni məqsəd təlimin mahiyyətində fəallaşdırıcı mövqeyin aparıcı olduğunu ifadə etməkdir. Buna görə də, fikrimizcə, bu yeni yanaşmanı «**fəallaşdırıcı/interaktiv təlim**» adlandırmaq daha dəqiq və məntiqli olar.

Oxucuları – müəllimləri, şübhəsiz, məsələnin başqa bir cəhəti də maraqlandırır. Bu qoşalığa («fəal/interaktiv» qoşalığına) səbəb nədir? «Fəal təlim», «interaktiv təlim» anlayışlarını qoşa işlətmək nə üçün lazımdır?

«Fəal» sözünün mənası aydındır, «interaktiv» isə «birgə», «qarşılıqlı», «əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət» anlamındadır. Bu anlayışların qoşa (sinonim anlayışlar kimi) işlənməsi onların arasındakı oxşarlığın çox olmasından irəli gəlir. Amma burada

başqa bir incəlik də var; məsələ burasındadır ki, fəallıq tələb edən təlimi tapşırığı şagirdlər əməkdaşlıq (interaktivlik) olmadan da yerinə yetirə bilərlər. Yaxud əməkdaşlıq şəraitində yerinə yetirilən bir sıra təlimi tapşırıqlar (faktların toplanması, məzmunun yada salınması, müxtəlif informasiya mənbələrindən seçimlərin edilməsi və s.) fəallıq olmadan da həyata keçirilə bilər. Həmin anlayışların bir sıra hallarda «Fəal/interaktiv» şəklində yazılması (bu, onların nisbi müstəqilliyinə işarədir) məhz buradan qaynaqlanır.

Fəal/interaktiv təlimdə şagirdlərin **idrak fəallığının təmin edilməsi** hər şeydən üstün tutulur. Bu məsələdə isə **iki cəhətə** önəm verilir. **Birincisi** idrak fəallığının yaradılması, **ikincisi** onun davamlılığına nail olunmasıdır. Deməli, şagirddə idrak fəallığının yaradılması hələ işin bir tərəfidir. Yaradılmış fəallığın şagirdin təlimi fəaliyyətinin (və dərsin) bütün məqamlarında, mərhələlərində saxlanması, davamlı olması da vacibdir. Bəs buna nail olmağın yolları hansılardır?

Tədqiqatlarda bunun üçün «**psixoloji mexanizmlər**» (Z.Veysova) göstərilir. Bu mexanizmləri biz «**didaktik tələblər**» adlandıracağıq. Onlar aşağıdakılardır: **problemlı vəziyyətin yaradılması; dialoqun və əməkdaşlığın zəruriliyi; şagird-tədqiqatçı, müəllim-bələdçi; psixoloji dəstək: hörmət və etibar.**

Müəllimlərin bunların hər birinin mahiyyəti barədə təsəvvür qazanmaları vacibdir. Onların mühüm məqamlarına nəzər salaq.

1. **Problemlı vəziyyətin yaradılması.**

Onun mahiyyəti, əhəmiyyəti barədə 1970-ci illərdə (keçmişdə daha çox «problem situasiya» şəklində işlənirdi) çox danışılıb. Problemlı vəziyyətin yaradılması üçün müxtəlif yollar (bu barədə az sonra danışılacaqdır) vardır. Şagirdlərin mövcud bilik və bacarıqlarına istinad edən müəllim onlarda yeni biliyin öyrənilməsinə «mə-nəvi açıq» (professor Bəşir Əhmədov) yaradır. Bu prosesdə, belə demək olarsa, ziddiyyətlər burulğanına, fikri çətinliyə düşən şagirdə əqli fəallıq güclənir, daxili təhrik onu fəaliyyətə, axtarışlara yönəldir. Bu mərhələ, həmçinin yeni biliyin öyrənilməsinin vacib olduğunu şagirdin başa düşməsinə şərait yaradır.

2. Dialoqun və əməkdaşlığın zərirliliyi.

Fəal/interaktiv təlimi «problem-dialoji», «problemlili», «evristik təlim» anlayışları ilə də adlandırırlar. Bu, həmin təlimdə dialoqa, əməkdaşlığa üstünlük verildiyini təsdiq edir. Məsələ burasındadır ki, fəal dərslərin bütün mərhələlərində dialoq və müxtəlif yönümlü («müəllim-şagird», «şagird-şagird...») əməkdaşlıq özünü qabarıq göstərir. Bir az da xırdalasaq, dərslərdə araşdırılan problemin səmərəli həlli ilk növbədə şagirdlərin özlərinin dialoqu, əməkdaşlığı şəraitində mümkündür.

Bu isə fəallığın təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

3. Şagird-tədqiqatçı, müəllim-bələdçi.

Bu, ənənəvi təlimdə ciddi dəyişikliyin aparılması vəzifəsi-ni qarşıya qoyur. Bir az da dəqiq deyilsə, təlimdə keyfiyyət dəyişikliyi aparılmalı, ona tədqiqat xarakteri verilməli və şagird təlim prosesində başlıca simaya çevrilməlidir. Yəni şagird kəşf edən, araşdırıcı mövqeyində olub təlimi problemləri, məsələləri müstəqil tədqiqat prosesində həll edir. Şagirdin təlimdə **obyekt** yox, **subyekt** olması elə məhz bu deməkdir.

Müəllimin mövqeyi də ənənəvi təlimdəkindən əməlli-başlı fərqlənir; o, indi «bələdçi», «istiqlal verən» mövqeyində olur. Müəllimin dərslərdəki, ümumən təlimdəki işi, fəaliyyəti fərqli məzmun qazanır; o, dərslərin bütün mərhələlərində şagirdlərlə əməkdaşlıq edir, onlara biliklərin əldə edilməsi, mənimsənilməsi yollarını öyrədir. Başqa sözlə, öyrənməyi öyrədir.

4. Psixoloji dəstək: hörmət və etibar.

Şagirdlərdə idrak fəallığını yaratmaq və davamlılığına nail olmaq üçün vacib sayılan bu tələb təlim prosesinin psixoloji mühitinin dəyişdirilməsi ilə bağlıdır.

Bu, nə deməkdir?

Bizim çoxumuz – sovet təhsil sisteminin yetirmələri sinifdə hökm etməyi, şagirdləri yerli-yersiz sancmağı, yetirməyənləri acı sözlərlə danlamağı, qorxutmağı adi hal hesab etmişik (və edirik). Yaxşı oxuyanlara məhəbbətlə baxmış, zəiflərə məzəmmət dolu baxışlarımızı əsirgəməmişik. Və bunun təlim-tərbiyə işinə nə qədər ağır zərbə vurduğunu (çoxumuz) başa düşməmişik. Fəal/inter-

aktiv təlim məsələyə fərqli yanaşmağı tələb edir: şagird olduğu kimi qəbul edilməlidir. Müəllim belə bir fikri özünə təlqin etməlidir: Allah barmağın beşini də bir yaratmayıb! Yəni şagirdlərdən bəziləri çevik, digərləri ləng (olur) ola bilər. Biri sürətlə düşünür, digərinin fikirləşməsində ağırlıq, ləngərlik müşahidə olunur, üçüncüsü təlimi tapşırıqla bağlı zehni əməyə qatılmağı heç özünə yaxın belə buraxmaq istəmir. Müəllim isə onların hər birinə xeyirxah, hörmətli münasibət bəsləməlidir. Onların hər birindən müəllimlik nəvazişini əsirgəməməlidir. Şagirdin çalışmaq cəhdi, göstərdiyi (dərəcəsi) asılı olmayaraq hər bir şey müəllim tərəfindən hörmətlə qarşılanmalı və dəyərləndirilməlidir. Müəllimdən bu cür isti münasibəti, mehribanlıq, diqqəti hiss edən şagirdə həm özünə inam, həm də müəllimə etibar hissi möhkəmlənir. Beləliklə, etimad hissi formalaşır, uğursuzluq qorxusu şagirdin canından çıxır. Bütün bunlar şagirdin idrak fəallığının davamlılığında əhəmiyyətli rol oynayır.

Bəs fəal/interaktiv dərslərin quruluşu necədir? Bu dərslərin mərhələləri necə adlandırılır?

Fəal/interaktiv təlim üzrə dərslərin quruluşu, mərhələləri ənənəvi təliminkindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Ənənəvi dərslərin mərhələlərini yada salaq: **sinfin təşkili; keçmiş mövzunun soruşulması; keçmiş mövzu ilə yeni mövzunun arasında əlaqənin yaradılması; yeni mövzunun öyrədilməsi; yeni mövzunu möhkəmləndirilməsi; ev tapşırığının verilməsi.**

Fəal dərslərin mərhələləri isə bunlardır: **sinfin təşkili; keçmiş mövzunun soruşulması; motivasiya, problemin qoyuluşu; tədqiqatın aparılması; informasiya mübadiləsi; informasiyanın müzakirəsi və təşkili; nəticə, ümumiləşdirmə; yaradıcı tətbiqetmə; qiymətləndirmə və refleksiya; ev tapşırığının verilməsi.**

Bu mərhələlərin hər birinin mahiyyəti barədə müəllimin dolğun təsəvvürünün olması vacibdir. Bu təsəvvürü qazanan müəllim praktik fəaliyyətini səmərəli qurmaqda çətinlik çəkmir. Mərhələlərin mahiyyətini, yığcam da olsa, nəzərdən keçirək.

qetmə (motivasiya) yaradılması üzrə iş müəllim üçün maraqlı, cəlbəedici fəaliyyətə çevrilir.

Bəs sövqetməni (motivasiyanı) yaratmaq üçün müəllim nələri bilməlidir?

Pedaqoji ədəbiyyatda bu barədə az danışılmayıb. Lakin Z.Veysovanın əsaslandırılmış fikirlərindən çıxış etməyi məqsəduyğun sayırıq. O, sövqetmənin (motivasiyanın) yaradılması yollarını ümumiləşdirərək **üç qrupa** bölmüşdür.

I. Rəmzi (simvolik) materiallardan istifadə. Seçilmiş rəmzi materiallarla tədris edilən mövzu arasında mahiyyət yaxınlığı, daxili bağlılıq olmalıdır. Bu rəmzi materiallar elə seçilməlidir ki, onlardan çıxış edilməklə təlim materialının məğzinə, mahiyyətinə nüfuz etmək mümkün olsun. Rəmzi materiallara nələr daxildir? Bunlara rəssamlıq əsərləri, fotosəkil, musiqi əsərləri (onlardan parçalar), bədii əsərdən epizod, rəvayət, hikmətli söz, məsəl, tapmaca, əşya, qrafik, sxem və s. daxil edilir.

Əsas məsələ isə rəmzi materiallardan istifadə etməklə sövqetmənin (motivasiyanın) düzgün yaradılmasına nail olmaqdır, bu mexanizmi mənimsəməkdir. Misallara nəzər salaq. C.Məmmədquluzadənin «Anamın kitabı» əsərinin təhlilinə həsr edilən dərslərin başlanğıcında (sövqetmə mərhələsində) aşağıdakı epizodun yazıldığı vərəqlər şagirdlərə paylanır: **«Senzor – Xub, sizdən gərək pünhan olmaya ki, sizin bir para bədxahlarınız hökumət nəzərində belə qələmə veriblər ki, siz üç qardaş söz bir və həmfikir olmusunuz ki, əvvəla Rusiya islamlarını Türkiyə dövlətinə tərəf çəkib ittihadimüslimin cəmiyyətinə iştirak edəsiniz. Saniyə, axır zamanlarda Azərbaycanda əmələ gələn Hübbi-vətən və Ədəmi-mərkəziyyət fırqəsinin amalı yolunda çalışmaqdasınız ki, bir tərəfdən Qafqaz Azərbaycanını, digər tərəfdən İran Azərbaycanını, ibarət olsun Təbriz, Tehran, Gilan, Osmanlı və İran Kürdüstanı, Urmi və qeyriləri – bu vilayətləri bir-birinə ilhaq edib müstəqil Azərbaycan hökuməti əmələ gətirəsiniz və salisən bu fikirdən də uzaq deyilsiniz ki, müsəvat və hürriyyət əsaslarını kəndli və əhli-kəsəbə**

İçində müntəşir edirsiniz ki, min il yuxuda olan camaat hökumətin əsarət zəncirini qırıb, özləri üçün bir nicat yolu tapsınlar və həmin niyyətlərimizi əmələ gətirmək yolunda lazımı mətbuat cəmi eləyib, qələm ilə çalışmaqdasınız.

Məhz bu səbəbdən siz üç qardaşın cəmi kitablarını bu saat gərək təftiş edək. Cənab Rüstəm bəy, əvvəl siz öz kitablarınızı nişan veriniz».

(Senzor Mirzə Cəfər qardaşların kitablarına baxdıqdan sonra)

«Senzor (üzünü polis məmuruna və fərasslara tutub). Xub, biz getməli olduq. (Üç qardaşa). Həzərat, bir saat bundan əqdəm sizin üçünüzün də barəsində bir özgə xəyaldadır idim. Amma kitablarınızı görəndən sonra, dəxi indi fikrimi bilmərrə dəyişdim. İndi nə fikirdəyəm, o da qalsın mənim öz yanımda; lakin özümə fərz bilirəm hökumətə ərzi-hal edib sizi üməmayi-dövlət yanında ən səlamət və zərərsiz bəndələr cümləsində hesab edəm. Məni əfv buyurasınız və səlamət qalasınız».

Şagirdlər əsərin məzmununun öyrədilməsinə həsr edilən dərslərdə həmin mətnlə tanış olduqlarından onun oxusuna qısa vaxt ayrılır. Müəllim yardımçı suallarla şagirdləri mətləbə yönəldir: Senzor Mirzə Cəfəri «danışdırmaqda» yazıcının niyyəti nədir? Əsərdəki ideyanın (ideyaların) açılmasında senzurun sözlərinin əhəmiyyətli rolu varmı?

Suala verilən cavablar müxtəlif fərziyyələrin yaranmasına səbəb olur. Bu fərziyyələrdən hansının (hansılarının) doğru olduğunu müəyyənləşdirmək vəzifəsi ortaya çıxır. Bu isə tədqiqat üçün sualın formaləşdirilməsini zəruri edir.

Bu, bədii əsərdəki epizoddan istifadə ilə sövqetmənin (motivasiyanın) yaradılmasına aid nümunə idi.

II. Suallardan istifadə. Bu, sövqetmənin (motivasiyanın) yaradılmasının çevik, nisbətən asan və müəllimlərin daha çox meyl etdikləri yoldur. Onun vasitəsilə sövqetməni (motivasiyanı) daha tez, vaxt itkisinə yol vermədən yaratmaq mümkündür.

Şagirdlərin idrak fəaliyyətini aktivləşdirən suallar üç qismə bölünür. Bunları nəzərdən keçirək.

1) **Mövzu (təlim materialı) ilə əlaqədar öyrənilməsi vacib (əhəmiyyətli) olan məsələlərin müəyyənləşdirilməsi məqsədini güdən suallar.** Mövzunun (təlim materialının) öyrənilməsinin müəyyən mərhələsində (məsələn, bədii əsərin təhlili mərhələsində, yaxud təhlil prosesində) sinfə sualla müraciət edən müəllim şagirdlərin diqqətini mətləbə cəlb edir: «... haqqında nəyi biliriksən, nəyi bilmirik?», «... haqqında daha nələri bilmək istədik?» **Tədqiqat üçün sual** məhz cavabların əsasında müəyyənləşdirilir. Bir nümunəyə baxaq. **L.Tolstoyun «Hacı Murad» əsərinin təhlilində** ayrılan dərslə müəllim sinfə müraciət edir: Əsərin məzmununu dərindən mənimsədiniz. Artıq öyrəndiklərinizə əsasən aşağıdakı suallara çətinlik çəkmədən cavab verə bilərsiniz: Hacı Muradın xarakterindəki başlıca cəhətlər hansılardır? O, döyüş yoldaşlarına necə münasibət bəsləyir? Onun ailəsinə münasibəti necədir? (Şagirdlərin cavabları dinlənir).

Müəllim yenidən sinfə müraciət edir: Bəs Hacı Murad haqqında nəyi bilmirik?

Onun barəsində daha nələri bilmək istərdiniz?¹

Bu suallardan məlum olur ki, şagirdləri ən çox maraqlandıran xalqın apardığı milli-azadlıq mübarizəsindən Hacı Muradın uzaqlaşmasıdır. Beləliklə, **tədqiqat sualı** müəyyənləşmiş olur: **Hacı Muradın xalqın milli-azadlıq hərəkatına xəyanətdə günahlandırmaq olarmı?**

2) **Çoxvariantlı cavab doğuran suallar.** Bunlara «**açıq suallar**» deyilir². Açıq suallarda idrak fəallığını oyadan «Nə üçün?»

¹ Eksperimentin gedişində bu qəbildən sualların fərqli, rəngarəng olmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məsələn, digər sinfdə suallar aşağıdakı şəkildə verilmişdir: Bəs Hacı Murad haqqında hər şeyi biliriksən? Sizə elə gəlirmimi bu obraz haqqında məlumatınız natamamdır? Onun haqqında daha nələri öyrənmək maraqlı olar?

² Son dövrün pedaqoji ədəbiyyatında «**açıq sual**», «**qapalı sual**» anlayışları çox işlənir. Açıq suallar bir deyil, bir neçə cavab variantı olan suallardır. Başqa sözlə, belə suallara birmənalı, konkret cavab vermək mümkün olmur. Qapalı suallar isə konkret cavabı olan suallardır. Ənənəvi didaktikada (və metodikada) bu barədə ətraflı danışılıb.

«Nəyə görə?», «Hansı yolla?», «Necə?» sözlərindən istifadə edilməsi faydalıdır. Açıq sualların vasitəsilə sövqetmə (motivasiya) yaratmağı qarşısına məqsəd qoyan müəllimin «bələdçilik bacarığından» (Z.Veysova) çox şey asılıdır. Bu suallar şagirdlərə birdən-birə verilmir; şagirdlərin diqqəti giriş xarakterli cümlələrlə, yardımçı – əlavə suallarla tədricən mətləbin üzərinə yönəldilir. Nümunəyə baxaq. Müəllim «**Alı kişi**» qolunun məzmununu öyrənmiş beşinci sinfin şagirdlərinə təhlil dərslərinin başlanğıcında müraciət edir: Həsən xana illərlə sədaqətlə xidmət edən Alı kişi, haqsız olaraq, ağır cəzalandırılır. Bu, Rövşənə necə təsir edir? Dərhal intiqam almaq istəyən Rövşənə atası hansı məsləhəti verir? Rövşənin xasiyyətindəki başlıca cəhətlər hansılardır? (şagirdlərin cavabları dinlənir). Müəllim ustalıqla əsas istəyinə keçir: Atasının intiqamını layiqincə alan Rövşən hansı səbəbə görə bununla kifayətlənmir?

Bu açıq suala şagirdlər tərəfindən cavab verildikdən müxtəlif fərziyyələr ortaya çıxır. Beləliklə, **tədqiqat sualının** müəyyənləşdirilməsinə zəmin yaranır.

3) «**Açar sözləri**» **özündə əks etdirən suallar.** İlk növbədə «açar sözlər»in nə demək olduğunu aydınlaşdıraraq. «Açar sözlər» mövzunun (təlim materialının) məğzini, mahiyyətini özündə ehtiva edir (etməlidir). Başqa sözlə, mövzudan (təlim materialından) çıxış edilməklə müəyyənləşdirilən bu sözlər təkcə sualların formalaşdırılması üçün yox, həm də öyrənilənin başlıca cəhətlərinin qabardılması və diqqətin məhz onlara cəkməsi baxımından da faydalıdır.

Pedagoji ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, «açar sözlərə» nümunə olaraq **xassələr, xüsusiyyətlər, növlər, tiplər, rol, əhəmiyyət, səbəb, nəticə, əlaqə, qarşılıqlı əlaqə, nöqsanlar və uğurlar, varislik, yenilik, qayda, quruluş** və s. göstərmək olar.

Bəs «açar sözləri» kim müəyyənləşdirir?

Eksperiment prosesində məlum oldu ki, mövzu (təlim materialı) ilə bağlı «açar sözlərin» şagird tərəfindən müəyyənləşdirilməsinə nail olmaq ilk vaxtlar çətin olur; xeyli vaxt itirilir və müəllimin ciddi köməyi olmadan həyata keçirilə bilmir. Bunun

üçün şagirdlər müəyyən təcrübə qazanmalı və bu tapşırığı yerinə yetirmək üçün təlim materialı barədə mükəmməl təsəvvürə malik olmağın zəruriliyini başa düşməlidirlər. Deməli, ilk addımlarda «açar sözlərin» müəyyənləşdirilməsi və onların köməyi ilə sualların formalaşdırılması prosesində müəllim fəal olursa, mövqələr tədricən dəyişir, yeni şagirdlər, belə demək olarsa, təşəbbüsü ələ alırlar. Mövzu (təlim materialı) ilə bağlı «açar sözlərin» şagirdlər tərəfindən müəyyənləşdirilməsinə nail olmağın (bu bacarığı şagirdlərdə formalaşdırmağın) əhəmiyyəti unudulmamalıdır. Bu, həm təlim materialına diqqətli, həssas münasibətin yaranması, həm də şagirdlərdə **yaradıcı təfəkkürün** inkişafı üçün vacibdir. Təcrübə göstərdi ki, bədii əsərin məzmununu dərinləndirən şagirdlər təhlil dərində «açar sözlərin» müəyyənləşdirilməsi prosesində və bu sözlərin köməyi ilə sualların formalaşdırılmasında ciddi fəallıq göstərirlər. Qısası, təlimdə bu imkanın reallaşdırılması unudulmamalıdır. Bir nümunəyə baxaq. **M.F. Axundzadənin «Aldanmış kəvakib»** əsərinin təhlilinə həsr edilən dərslərin əvvəlində müəllim «bələdçilik məharəti» göstərərək şagirdləri «açar sözlərin» köməyi ilə suallar verməyə istiqamətləndirir və son nəticədə tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsinə nail olur. Həmin mərhələnin mühüm məqamları aşağıdakı kimi olur. Müəllim sinfə müraciət edir: Siz əsərin məzmununu öyrənərkən hansı obrazlarla tanış oldunuz? Bu obrazlardan hansılar, sizcə, baş qəhrəman hesab edilməlidir? (Şagirdlərin cavabı dinlənir).

Müəllim şagirdlərin diqqətini «açar söz»ə – «səbəb» kəlməsinə çəkəndən sonra sözünə davam edir: Şah Abbasın tələbi ilə saraydakı toplantıya qatılan yüksək vəzifə sahibləri çıxış edir. Hiss etdiniz ki, M.F.Axundzadə onların hər birinin nitqinin danışığının üzərində diqqətlə işləmiş, bu işə xüsusi önəm vermişdir. Sizcə buna səbəb nədir?

Beləliklə, bu sual şagirdlər tərəfindən müxtəlif fərziyyələrin irəli sürülməsinə və onların əsasında **tədqiqat sualının** formalaşdırılmasına imkan yaradır.

III. Problemin müxtəlif yollarla həll edilməsi. Sövqetməni (motivasiyanı) yaratmağın bu üçüncü yolu zahirən çətin gö-

rünse də, əslində həm asan, həm də maraqlıdır. Onun tətbiq imkanları da genişdir. Bu imkanların bəzilərini nəzərdən keçirək.

1) Təlim materialının verdiyi imkandan çıxış etməklə fərqli təsnifatın (qruplaşdırmanın) aparılması. Məsələn, «M.F. Axundzadənin qadın obrazlarından hansılar iştirak etdikləri əsərin əsas ideyasının açılmasında daha əhəmiyyətli mövqeyə malikdir» tələbi əsasında fərqli təsnifatın yaradılması və doğru olanın müəyyənləşdirilməsi üzrə tədqiqatın aparılması bu qəbildəndir.

2) Mövzunun (təlim materialının) öyrənilməsinə müxtəlif yollardan istifadə ilə nail olunması. C.Cabbarlının «Oqtay El-oğlu» əsərinin təhlilinə – ideya-bədii xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasına konfliktin araşdırılması üzrə işlə başlanmasının, yaxud baş qəhrəmanın təhlilinin önə çəkilməsinin üzərində dayanılması buna misal ola bilər.

Göründüyü kimi, fəal/interaktiv dərslərin üçüncü – sövqetmə (motivasiya) mərhələsi **tədqiqat sualının** müəyyənləşdirilməsi ilə tamamlanır və dərslərin dördüncü mərhələsi başlanır.

4. Tədqiqatın aparılması.

İlk növbədə «tədqiqat sualı» («tədqiqat üçün sual») anlayışının mahiyyətini, yığcam da olsa, aydınlaşdırmaq. Dərslərin birinci mərhələsində motivasiya qismində meydana gələn **problemin** həlli üçün **fərziyyələr** yaranır. Və bu fərziyyələrin yoxlanılması, daha dəqiq desək, hansının (hansılarının) doğru olduğunu müəyyənləşdirmək vəzifəsi qarşıda durur. Məhz bu vəzifə tədqiqat sualının formalaşdırılmasını tələb edir. Tədqiqat üçün sual müəyyənləşdirildikdən sonra onu müxtəlif baxımdan araşdırmağa yönəldən **tapşırıqlar (çalışmalar)** hazırlanır. Bu tapşırıqların (çalışmaların) icrası şagirdlərə təklif edilir¹.

Buradan aydın olur ki, tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsi məsuliyyətli işdir. Bu sual təlim materialının məğzini, mahiyyətini araşdırmağı, aydınlaşdırmağı bir tələb kimi qarşıya qoyulmalıdır.

¹ Fəal/interaktiv təlim **cütlərlə, qruplarla** iş formasına üstünlük verir. Lakin bu yeni yanaşma **fərdi** və **frontal** (bütün sinflə birgə) iş formalarından da imtina etmir.

Suallar yaranır: Bir tədqiqat sualı bütöv mövzunun (təlim materialının) məğzini, mahiyyətini həmişə əhatə edə bilirmi? Bir mövzu (təlim materialı) ilə əlaqələr, zərurət yaranarsa, iki tədqiqat sualının icra etdirilməsi mümkündürmü?

Birinci suala eksperiment prosesində cavab axtarılmış və məlum olmuşdur ki, bir tədqiqat sualının bütöv mövzunu **həmişə** əhatə etməsi mümkün deyil¹.

İkinci sualla bağlı qeyd etmək ki, zərurət yarananda **iki tədqiqat sualının** müəyyənləşdirilməsi və icra etdirilməsi mümkündür. Lakin bu, müəllimdən xüsusi bacarıq, ustalıq tələb edir, o, qrupların icra edəcəkləri tapşırıqları (çalışmaları) yüngülləşdirməlidir. Bu, elə səriştə ilə edilməlidir ki, tapşırıqlar bəsit məzmun almasın. Həm də müəllim dərstdə vaxtdan maksimum səmərəli istifadə olunmasına çalışmalı, hər bir mərhələnin qarşısında duran vəzifənin həyata keçməsinə nail olmalıdır.

Şagirdlərə (qruplara) təqdim olunan tapşırıqlar (çalışmalar) **iş vərəqlərində** (hər qrup üçün bir iş vərəqi hazırlanır) əksini tapır². Ayrı-ayrı qrupların iş vərəqində əksini tapan tapşırıqlar bir-biri ilə əlaqədar olub (əslində bir-birini tamamlayıb) problemin aydınlaşdırılması məqsədinə xidmət edir. Dərsin məqsədindən asılı olaraq tapşırıqda **yaddaşın, məntiqi təfəkkürün, tənqidi təfəkkürün**, yaxud **yaradıcı təfəkkürün** inkişafı ön plana çəkilə bilər. Belə bir cəhət unudulmamalıdır ki, bu göstərilənlərin (yaddaşın, məntiqi təfəkkürün, tənqidi təfəkkürün, yaradıcı təfəkkürün) arasına sədd çəkmək olmaz; yəni onların hər birinin elementi digərində özünü göstərə bilər (bilir). Bir az da dəqiq desək, məsələn, məntiqi təfəkkürün inkişafı məqsədini

¹ Belə bir fikir mövcuddur ki, fəal/interaktiv təlim üçün çoxlu həcmdə bilik vermək yox, öyrənməyi öyrətmək prinsipi əsasdır. Bu, qeyd edildiyi kimi, fənn proqramlarının hazırlanmasında nəzərə alınmalı olan mühüm cəhətdir.

² Psixoloji tədqiqatlar bir qrupda şagirdlərin sayının 6-dan çox olmasını məqbul hesab etmir. Deməli, hər qrupda 3–4, 3–5, yaxud 3–6 şagirdin cəmləşməsi ilə kifayətlənmək lazımdır.

güdə tapşırıqda tənqidi təfəkkürün formalaşdırılması üçün məqbul sayılan tələblərin (məzmunun) olması təbiidir və əksinə. Belə bir cəhət də unudulmamalıdır ki, **bir iş vərəqində** müxtəlif bacarıqların inkişaf etdirilməsi üzrə tapşırıqların (çalışmaların) əks etdirilməsi mümkün və faydalıdır. Ümumiyyətlə, bir iş vərəqində, əksər hallarda, yalnız bir tapşırıqla (çalışma ilə) kifayətlənilir.

Tapşırıqların (çalışmaların) hazırlanması məsuliyyətli işdir. Təlimin məqsədindən asılı olaraq tapşırıqların (çalışmaların) **məzmunu, quruluşu**, müraciət olunacaq **bilik mənbələri**, tətbiq olunacaq **metod və priyomlar** xüsusi dəqiqliklə müəyyənləşdirilməlidir. Həmçinin əldə olunmuş nəticələrin nümayiş etdirilməsi forması (yaxud təqdimat forması) tapşırıqdan aydın olmalıdır. Bütün bunlar barədə pədaqoji ədəbiyyatda ətraflı danışılmışdır. Burada daha vacib və mübahisəli olan bir məsələyə **metod və priyomlara** münasibət bildirilmişdir.

Beləliklə, dərsin bu mərhələsində tədqiqat aparılır və tamamlanır¹.

5. İnformasiya mübadiləsi².

Dərsin bu mərhələsində isə hər qrup əldə etdiyi yeni faktlarla, hadisələrlə, bir sözlə, qazandığı biliklə digər qrupları tanış edir. Deməli, bütün şagirdlər araşdırılan problemlə bağlı müxtəlif yöndən aparılmış tədqiqatlarla tanış olurlar. Hər qrupun lideri gəldikləri nəticəni şərh edir. Həmin prosesdə digər qrupun şagirdləri sual vermək imkanına malik olur, eləcə də müəyyən mə-

¹ Müəllimlərdən tez-tez belə bir sual eşidilir: Şagirdlər tapşırıq üzərində kiçik qrup halında işləyərkən zəiflərin güclülərin «arxasında gizlənmələri» üçün şərait yaranmırmı? Belə hallar müşahidə edilir. Eləcə də qrup işinə fəal qoşulmayanlar da müşahidə edilir. Bunun qarşısını almaq üçün müxtəlif yollardan istifadə olunur. Məsələn, müəllim qrup daxilində vəzifə bölgüsü aparır. Yaxud belə şagirdlərə fərdi tapşırıq verir. Bu sonuncunun faydalı tərbiyəvi təsiri olur; tək işləməyə məcbur olan şagird əməlinə daha diqqətli olur və tezliklə qrupla ayaqlaşır.

² Fəal/interaktiv dərsin bu mərhələsini pədaqoji ədəbiyyatda gah «informasiya mübadiləsi», gah da «məlumat mübadiləsi» adlandırırlar. Burada söhbət qazanılmış **bilikdən** gedir və elə buna görə də həmin mərhələni «**qazanılmış biliklərin mübadiləsi**» adlandırmaq daha məntiqlidir.

sələnin yenidən, daha aydın şəkildə izah edilməsini və s. xahiş edə bilər. Eksperimental siniflərdə maraqlı faktlar meydana çıxmışdır; hətta eyni qrupun daxilində məsələyə fərqli yanaşmalar olur. Qrupdaxili fikir ayrılığından narahat olmağa dəyməz. Bu, təbiidir, həm də dərslərin daha maraqlı keçməsinə, diskussiyaların genişlənməsinə səbəb olur. Sadəcə olaraq, bundan səmərəli istifadə edilməli, mübahisəli məsələyə daha çox şagirdin münasibət bildirməsinə çalışmaq lazımdır.

Əldə edilmiş əsas faktların, ideyaların yazı taxtasında qeyd edilməsi müzakirənin faydalı olmasına əhəmiyyətli təsir edir. Dərsin sonrakı mərhələsində müzakirənin səmərəli keçməsi üçün hər qrupun təqdimatının əks olunduğu iş vərəqlərinin göz qabağında olması (lövhədən asılması) da vacibdir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, dərslərin bu mərhələsində təqdimatlar və qarşılıqlı dirləmələr aparıcı yer tutur. Tədqiqat prosesində əldə edilmiş biliklərin, məlumatların mübadiləsi qazanılmışların ümumi mənzərəsi barədə təsəvvür yaratmaqla bərabər, həm də ciddi kəmə-kəsirlərin olduğunu da aşkara çıxarır. Yəni hər qrupun işində çiy məqamlar, dayaz mülahizələr, yanlış mövqe, faktların pərakəndəliyi və s. bu və ya digər dərəcədə müşahidə olunur. Və bu, təbiidir. Elə buna görə də dərslərin bu mərhələsində «yeni bir tələbat – həmin fikirləri qaydaya salmaq, sistemləşdirmək, müəyyən bir nəticəyə gəlmək üçün tədqiqat sualına cavab tapmaq zərurəti yaranır» (Z.Veysova). Bu, dərslərin növbəti mərhələsində həyata keçirilir.

6. İnformasiyanın müzakirəsi və təşkili¹.

Bu mərhələdə görülən işlər məzmununa görə həm mürəkkəb, həm də çətindir. Müəllim işi elə qurmalıdır ki, çatış-

¹ Dərsin bu mərhələsinin fərqli adlandırılmasının məqsəduyğunluğu barədə mətbuatda fikrimizi bildirmişik. «İnformasiyanın təşkili», (yaxud «məlumatın təşkili») nə deməkdir? Oxucu bundan nə başa düşsün?! «İnformasiya» («məlumat») əvəzinə «bilik» sözünün işlədilməsinin məntiqli olması barədə yuxarıda danışmışdıq. Bunu əsas tutaraq həmin mərhələni «**Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və müəyyən şəkə (formaya) salınması**» kimi adlandırmağın daha dəqiq olduğunu düşünürük.

mazlıqlar tədrisən aradan qalxsın, məsələlər durulaşsın. O, müzakirə üçün müəyyənləşdirdiyi sualların vasitəsilə pərakəndə fikirlərin sistemə salınmasını, qrup işlərinin uzlaşmasını, fakt və hadisələrin arasında əlaqələrin yaranmasını, bir sözlə, tədqiqat prosesində qazanılmış biliklərin bir tam halına düşməsinə təşkil edərək tədqiqat sualına dolğun cavabın ərsəyə gəlməsini təmin etməlidir. Müəllim bu məqamda şagirdlərin diskussiya aparmalarını, öz mülahizələrini tam sərbəst söyləmələrini, özlərini müzakirənin bərabərhüquqlu iştirakçısı kimi hiss etmələrini təmin etməli, onların əvəzinə danışmamalıdır.

Son nəticədə qazanılmış biliklərin müəyyən şəkə (forma) alması özünü göstərmiş olur. Lakin bu, hələ sonuncu addımın atılması deyildir.

7. Nəticə, ümumiləşdirmə.

Dərsdə elə bir məqam yaranır, (elə bir vəziyyət yetişir ki) deyilmiş bütün fikirləri «ümumi ideya halında birləşdirmək və ümumiləşdirmək» (Z.Veysova) lazım gəlir. Bu, dərslərin növbəti mərhələsində («Nəticə, ümumiləşdirmə») həyata keçirilir. Deməli, şagirdlərin qarşısında qazandıqları bilikləri ümumiləşdirmək və konkret nəticə çıxarmaq vəzifəsi durur. Hər bir qrupun əldə etdiyi məlumatları (bilikləri) birləşdirən fikirlər, ideyalar aydınlaşdırılır və onların yoxlanılan fərziyyəyə nə dərəcədə uyğun olduğu müəyyənləşdirilir. Məhz bu ümumiləşdirmədən sonra **formalaşdırılmış ideya** tədqiqat sualı və ilkin fərziyyələrlə müqayisə edilir. Formalaşdırılmış ideya (çıxarılmış nəticə) tədqiqat sualına cavab verirsə, dərsi uğurlu saymaq olar.

8. Yaradıcı tətbiqetmə.

Biliyin şüurlu və möhkəm olması, bacarıqlara çevrilməsi onun tətbiqindən, (xüsusən yeni şəraitdə) çox asılıdır. Qazanılmış biliklərin tətbiqini tələb edən tapşırıqların həmişə sinifdə icra etdirilməsi vacib deyil. Fəal/interaktiv təlim ev tapşırıqlarının tədqiqat və yaradıcı xarakterdə olmasını mühüm tələb kimi irəli sürür. Bu mənada şagirdlərə sinifdə mənimsədikləri bilik və bacarıqları sinifdən xaricə oxu materiallarına tətbiq etmələri istiqamətində müntəzəm tapşırıqların verilməsi diqqət

mərkəzində dayanmalıdır. Bundan əlavə, referatların, məruzələrin hazırlanmasında, essələrin, tədqiqat xarakterli yazıların icra edilməsində ardıcılıq, sistemlilik gözlənilməlidir.

9. Qiymətləndirmə və refleksiya.

«Qiymətləndirmə» və «refleksiya» fərqli anlayışlardır. Etiraf edilməlidir ki, qiymətləndirmə ənənəvi təlimin ən zəif (həm də ədalətsizliklə müşayiət olunan) məqamıdır. Elə buna görə də, daim axtarış və mübahisə obyektinə olmuşdur. Maraqlıdır ki, fəal/interaktiv təlimdə də qiymətləndirmə ilə bağlı problemlərin olduğu etiraf edilir. Lakin bu yeni yanaşmada irəliyə doğru atılmış ciddi addımlar, tətbiq edilməyə layiq cəhətlər çoxdur. Ənənəvi təlimdə müəllimləri çıxılmaz vəziyyətə salan belə bir məqam hökm sürürdü: gündəlik (cari) qiymətləndirmədə aşağı qiymət alan şagirdə dərslərin sonrakı dövrlərində (rübldə) irəliləmə müşahidə olunsay da, onun illik (yekun) qiymətini yüksəltmək mümkün olmurdu. Qiymətləndirmədə belə bir vəziyyətin hökm sürməsi təkcə müəllimlər üçün yox, şagirdlər üçün də acınacaqlı olurdu. Ən başlıcası, şagirdlər zəif mənimsədikləri və aşağı qiymət aldıkları mövzuların üzərinə yenidən qayıtmağa nə ehtiyac duyurdular, nə də bununla ciddi maraqlanan olurdu. Rübsonu təkrarlar xeyli dərəcədə formal xarakter daşıyırdı, təktəktə müəllimlər hazırlığında irəliləyiş olan şagirdlərin qiymətini, cari qiymətləndirmə imkan verməyə də, yüksəldir və buna görə də rəhbərliyin ciddi məzəmmətini əsədirdi.

Fəal/interaktiv təlimdə isə qiymətləndirmə elə formada həyata keçirilir ki, şagirdlərdə öz uğurlarını daha da artırmaq həvəsi və imkanı təmin olunur. Bu təlimdə qiymətin iki əsas vəzifəsi var. Birincisi, öz uğurlarını daha da genişləndirməsi (nailiyyətlərini yüksəltməsi) məqsədilə şagirdin təlimdəki irəliləyişinin səviyyəsini onun özünə və valideynlərinə müntəzəm bildirməsidir. Bu, **formalaşdırıcı (cari)** qiymətdir. Bu, şagirdə imkan verir ki, aşağı qiymətini təkrar cavabla yüksəlsin.

İkincisi, proqramın qarşıya qoyduğu təlimi məqsədlərə şagirdin nail olması dərəcəsi barədə məlumatın verilməsidir. Bu, **summativ (yekun)** qiymətdir. Bu, şagirdin tədris fəaliyyətinin

yekun qiymətləndirilməsi zamanı verilir və dəyişməz, sabit olması ilə fərqlənir.

Fəal/interaktiv təlimlə maraqlanan müəllimləri ən çox düşündürən məsələlərdən biri şagirdlərin fərdi, eləcə də qrup işinin qiymətləndirilməsidir. Onlar bu barədəki narahatlıqlarını birbaşa ifadə edirlər: Hər şagird üçün jurnalda qiymət yazılmalıdır, bunu nəyin əsasında etmək lazımdır?

Qrup işinin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif yollar, vasitələr, üsullar vardır. Bunların içərisində **meyar cədvəli** daha geniş yayılıb. Cədvəldə qrupların nömrələri (adları da yazıla bilər), qiymətləndirmə meyarları (bu meyarlarla şagirdlər əvvəlcədən tanış edilir) öz əksini tapır. Qiymətləndirmə zamanı meyarla əsaslanmaqla hər qrupun nailiyyətləri qarşılarında ya şərti işarə, ya da bal yazılmaqla qeyd edilir.

Bundan əlavə, qrupdaxili qiymətləndirmə də (meyar cədvəli əsasında) aparılır.

Bəs jurnalda qiymətlər nəyin əsasında yazılır?

Bu da müxtəlif yollarla həyata keçirilir. Məsələn, qruplar işə başlamazdan əvvəl müəllim elan edir ki, onlardan yalnız birini (qrupa daxil olan bütün şagirdləri) qiymətləndirəcək. (Bu, həm də bütün qrupların daha ciddi çalışmaları üçün stimulaşdırıcı rolunu oynayır).

Müəllim dərslərin bütün mərhələlərində sinfi diqqətlə müşahidə edir və o, əslində hər şagirdin nailiyyəti barədə aydın təsəvvür qazanır. Bu da ayrı-ayrı şagirdlərin qiymətləndirilməsi üçün əsas ola bilər.

Fəal/interaktiv təlim qiymətləndirməni dərslərin hər mərhələsindən sonra da aparılmasını məqbul sayır. Bu yeni yanaşma şagirdlərdə öz təlim fəaliyyətlərinə anlayaraq qiymət vermək bacarığının formalaşmasına xüsusi önəm verir. Özünüqiymətləndirmə bacarığının tədricən inkişaf etdirilməsi dərslərdə sağlam mühitin yaranmasına, müəllim-şagird münasibətlərindəki şəffaflığa əhəmiyyətli təsir göstərir. Eləcə də şagirdlərin qarşılıqlı qiymətləndirmədən istifadə etmək bacarığına yiyələnmələri təlimin səmərəliliyində, təkmilləşməsində az rol oynamır.

Refeksiya fəal/interaktiv dərslərin sonuncu mərhələsidir. Yəni dərslərdə ya qiymətləndirmə ilə, ya da refeksiya ilə məhdudlaşmaq olar. Onun mahiyyəti bundan ibarətdir ki, dərslərdə baş vermiş nə varsa, şagirdin xəyalında yenidən canlandırılır. Başqa sözlə, biliklərin mənimsənilməsinin bütün mərhələləri yada salınmaqla onların təhlili və dərinlən başa düşülməsi prosesi yaşanır. Bu, göründüyü kimi, sadəcə xatırlama deyildir. Şagirdlər yeni biliyi **NECƏ** əldə etdiklərini şərh etməklə keçilmiş yolu dərk edilmiş şəkildə aydınlaşdırırlar. Bu mərhələnin uğurlu keçməsi üçün ilk vaxtlar müəllimin yönəldici suallarına ehtiyac olsa da, şagirdlər tədricən müstəqil şərhə yiyələnirlər.

Nəhayət, bu bölmənin əvvəlindəki sualların («Ənənəvi təlim bir kənaramı atılmalıdır?» «Fəal/interaktiv təlim öyrətmə-öyrənmə prosesinin bütün ağırlığını daşımağa qabildirmi?») üzərinə qayıtmağa ehtiyac duyulur.

Ənənəvi təlimi bir kənara atmaq, tamamilə gərəksiz saymaq qeyri-mümkündür. Ənənəvi təlimdə bu gün, eləcə də sabah üçün faydalı çox şey var; bunları, sadəcə olaraq, yaşatmağı, yeni təlimi yanaşmalarla uzlaşdırmağı bacarmaq lazımdır. Xüsusən ənənəvi **təlim metodları**, bəziləri anlama bilməsə də, fəal/interaktiv təlimlə, necə dəyərlər, yanaşı, çiyin-çiyinə yaşayır, fəaliyyət göstərir. Diqqət edin, fəal/interaktiv dərslərin mühüm mərhələsi – sövqetmə (motivasiya) **müəllimin şərhə, müsahibə** metodlarının aparıcı mövqeyi ilə reallaşdırılır. Sonrakı mərhələdə (tədqiqatın aparılması) fəal/interaktiv «metodlar»¹ ənənəvi metodlarla (**şagirdlərin müstəqil işi, kitab üzərində iş**) qarşılıqlı əlaqədə tətbiq edilir. Dərslərin informasiya mübadiləsi mərhələsində **müsahibə** yenə bir metod kimi mühüm yer tutur. Növbəti mərhələdə (informasiyanın müzakirəsi və təşkili) tətbiq olunan metodların sırasında **müəllimin şərhə** az yer tutsa da, **müsa-**

¹ Metodlar sözünü dırnaqda yazmağım təsadüfi deyildir. Fəal/interaktiv təlimdə istifadə olunanların (beyin həmləsi, müzakirələr, rollu oyunlar və s.) ucdantutma metod adlandırılması mübahisəlidir. Onları «iş üsulu», «priyom» və s. adlandıranlar da var.

hibəyə geniş yer verilir. Eləcə də dərslərin sonrakı mərhələlərində **müsahibə, şagirdlərin müstəqil işi** metodlarından bu və ya digər dərəcədə istifadə olunur. Ədəbiyyat təliminin spesifik metodu olan **ifadəli oxunun** tətbiqi isə həmişə labüd olacaqdır. Bir az da dəqiq desək, hansı texnologiyanın tətbiq edilməsindən asılı olmayaraq ifadəli oxu ədəbiyyat təlimində öz mühüm və əhəmiyyətli mövqeyini həmişə qoruyub saxlayacaqdır.

İkinci sual da («Fəal/interaktiv təlim öyrətmə-öyrənmə prosesinin bütün ağırlığını daşımağa qabildirmi?») bu gün üçün vacibdir. Eksperimentin nəticələri göstərdi ki, bu təlimi yanaşmanın həm güclü, həm də zəif cəhətləri var. Fəal/interaktiv təlimin tətbiqi prosesində mövzunu (təlim materialını) bir sıra hallarda bütövlükdə əhatə etmək mümkün olmur. Belə hallarda müəllimin yenidən «monoloqa» müraciət etməsi zərurəti yaranır. Və bu, bir daha təsdiq edir ki, ümumiyyətlə təlim çoxlu həcmdə bilik vermək cəhdindən birdəfəlik imtina etməlidir¹. Deməli, gələcəkdə proqram materiallarının yüngülləşdirilməsinə ciddi ehtiyac var.

Pedaqoji ədəbiyyatda, xüsusən Z.Veysovanın tədqiqatlarında yeni yanaşmanın tətbiqində yol verilən səhvlər, onun zəif cəhətləri barədə ətraflı danışılmışdır. Biz iki cəhəti qeyd etməklə kifayətlənəcəyik; təlim prosesində, bir sıra hallarda ənənəvi metodlardan istifadə qaçılmaz olacaqdır. Həm də bu, bütün fənlərin tədrisində özünü göstərəcəkdir.

¹ Fənn kurikulumunun tətbiqinə az qalıb. Onun mahiyyəti, məzmunu yeni texnologiyaların – fəal/interaktiv təlimin, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının və s. tətbiqini tələb edir. Əsas nigrançılığımız proqramın yenə ağırlaşdırılması – bədii mətn nümunələri ilə doldurulmasıdır. Bu, ciddi uğursuzluğun birinci və əsas səbəbi olar. Məsələn, bu gün V sinifdə tədris olunan 37 bədii mətnin əvəzinə, dərslərdə 14-15 mətnin metodik işləmələrlə əhatə olunması məzmun standartlarının keyfiyyətli mənimsədilməsi üçün kifayət edər. Dərslərdə metodik işləmələrsiz (sualsız, tapşırıqsız və s.) verilmiş digər bədii mətnlərin müstəqil öyrənilməsi yolları şagirdin iş dəftərində və müəllim üçün vəsaitdə əksini tapmalıdır. Bu, «öyrənməyi öyrətmək» prinsipinin reallaşdırılması yolunda mühüm addım olardı.

Hansı hallarda?

Yeni faktlarla, anlayışlarla zəngin olan mürekkəb təlim materiallarının tədrisində ənənəvi metodlara, ya əsasən, ya da qismən müraciət edilməsi zəruri olacaqdır. Bunu da unutmaq olmaz ki, ənənəvi metodlarda ciddi təkmilləşmə (məsələn, bu gün müəllimlərdə müsahibəyə, dialoqa, əks-əlaqəyə geniş yer verildiyi kimi) davam edir.

Məsələyə geniş, əhatəli baxmağı bacarmayanlar obyektiv nəticə çıxara bilmir, ənənəvi metodların yaramaz miras kimi kənara atılmasını inadla (oxu: cahilliklə) israr edirlər. (Bunun bir səbəbi də belələrinin məktəb təcrübəsindən uzaq düşmələridir).

Maraqlıdır ki, fəal/interaktiv təlimin mahiyyətini dərinləndirən, xarici dillərdə çap olunmuş ədəbiyyatı mükəmməl mənimsəyən tədqiqatçılar ənənəvi metodlardan nəinki imtina etmir, əksinə, onlardan istifadə ilə bağlı ağlabatan tövsiyələr verirlər. Belə tədqiqatçıların önündə gedən Zülfiyyə xanım Veysova yazır: «**Fəal/interaktiv təlimin üstünlüklərinə baxmayaraq, müəllim ənənəvi (izahedici-illüstrativ və reproduktiv) metodlardan istifadədən tam imtina etməməlidir. Təlimin məqsədindən, məzmunundan, şagirdlərin hazırlığından asılı olaraq müəllim öz seçimini etməlidir. Məsələn, müəllimin məqsədi bacarıq və vərdislər formalaşdırmaqdırsa, o daha çox reproduktiv (təkrarlama və model üzrə iş) metodu üstün tuta bilər. Əgər təlimin məzmunu çox mürekkəbdirsə, çoxlu sayda yeni anlayış və məlumatları bilməyi tələb edərsə bu zaman ənənəvi – izahedici-illüstrativ metod daha çox səmərə verə bilər.**».

Apardığımız eksperimentin nəticələri bu mövqə ilə üst-üstə düşür.

Üzərində dayanmaq istədiyim ikinci məsələ fəal/interaktiv dərslərin vaxt büdcəsi ilə əlaqədardır. Eksperimentdə iştirak edən müəllimləri ən çox narahat edən onlara təqdim olunan metodik tövsiyələrin həcmi ilə müqayisədə dərslərin vaxtının, dəqiq desək, 45 dəqiqənin az olması fikri idi. Fəal/interaktiv dərslərin mərhələlərinin çox olması, hər mərhələdə aparılan işin həcmi və mürekkəb-

liyi onların narahatlığına əsas verirdi. İlk dərslərdə vaxt çatışmazlığı özünü qabarıq göstərirdi. Elə bunun nəticəsində müzakirə prosesi xeyli dərəcədə formal keçirdi, qrupların heç də hamısı tədqiqatlarının nəticələrini yetərincə çatdırı bilmirdilər. Dərslərin təhlili göstərdi ki, bunun ən mühüm səbəbi həm şagirdlərin, həm də müəllimlərin bu işə alışıbmamalarıdır. Müəllimlər sövqetmə mərhələsində şərhə aludə olur, vaxt itkisinə yol verir, müzakirə prosesində qədərincə çeviklik göstərə bilmir, hadisələrin gedişini səmərəli axara salmaqda çətinlik çəkirdilər. İlk dərslərin hərtərəfli təhlili, şagirdlərin təlimatlandırılması vəziyyətin tədricən normallaşmasına səbəb oldu¹. Bununla bağlı başqa bir təcrübə də həyata keçirildi; bəzi mövzuların öyrədilməsində təhlilə iki dərslə saatı ayrıldı və dərslərin bəzi mərhələləri ikinci dərslə saatında həyata keçirildi. Nəticəsi səmərəli oldu; şagirdlər daha ətraflı düşünmək, faktları saf-çürük etmək imkanı qazandılar. Bu təcrübənin geniş yayılmasını məqsəduyğun hesab edirik. Bunun əsasında 1970-ci illərin yenilikçi müəllimlərinin iş təcrübəsi, onların «**dərs davam edir**» prinsipi dayanır. Bunu da unutmaq olmaz ki, gələcəkdə təcrübə başqa, hələ bəlkə daha faydalı variantları ortaya qoyacaqdır.

Fəal/interaktiv dərslərin başlıca xüsusiyyətləri hansılardır? Bu dərslər necə təşkil edilməlidir?

Bu sualların cavabı növbəti bölmədə aydınlaşdırılmışdır.

2. Fəal/interaktiv dərslərin başlıca xüsusiyyətləri və təşkili

Fəal/interaktiv dərslərin mərhələləri ilə əlaqədar yuxarıda deyilənlərdən aydın oldu ki, onun təşkili müəllimdən təkcə böyük **zəhmət** yox, həm də **yaradıcılıq** tələb edir. Bəli, müəllim ciddi

¹ Eksperimental sinfin şagirdləri digər fənlərdən dərslərdə deyən müəllimlərdən yeni qaydada işləməyi xahiş etmələri maraqlı doğurdu. Şagirdlər etiraz etdilər ki, yeni qaydada keçirilən dərslər onlar üçün daha maraqlı və faydalıdır.

hazırlaşmalı, hər mərhələdə həyata keçiriləcək işi ölçüb-biçməli, başlıcası isə, dərsi ən xırda inceliklərinə qədər aydın təsəvvür etməlidir. Belə dərsin səmərəli təşkili iki mühüm şərtin mövcud olmasını tələb edir. Bunlardan birincisi **dərsin planlaşdırılması**, ikincisi isə **bələdçilik fəaliyyətini müəllimin həyata keçirməsi bacarığıdır**¹.

Bunları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək. **Planlaşdırmada** dörd suala cavab verilməlidir:

1. Nə öyrədiləcək?
2. Necə öyrədiləcək?
3. Hansı şəraitdə öyrədiləcək?
4. Nəticə necə qiymətləndiriləcək?

Fəal/interaktiv təlim bu suallara uyğun olaraq aşağıdakı **təlim modelini** təklif edir²:

1. Təlimin məzmunu.
2. Təlimin metodları.
3. Öyrədici mühit.
4. Qiymətləndirmə.

Bunlar təlim prosesinin tərkib hissələri sayılır və dərsin uğuru onların hər birinin düzgün seçilməsindən (müəyyənləşdirilməsindən) və qarşılıqlı əlaqədə tətbiqindən asılıdır.

Onların mahiyyətinə, yığcam da olsa, nəzər salaq.

1. Təlimin məzmunu.

Bu, dərsin mövzusu (öyrədilən təlim materialı) anlamında başa düşülməlidir. Aydındır ki, bunu təyin edən, müəyyənləşdirən fənnin proqramıdır. Lakin fəal/interaktiv təlimdə fənnə, öyrədilən mövzuya münasibət, baxış fərqlidir. Fəal/interaktiv təlimin geniş tətbiq edildiyi ölkələrdə fənnin mövzularla, mövzunun

¹ Fəal/interaktiv təlimdə müəllimin fəaliyyəti daha çox «biliklərin qazanılmasına istiqamət vermək», «bələdçilik etmək» baxımından dəyərləndirilir. Pedaqoji ədəbiyyatımızda bu barədə ilk danışan Z.Veysova – ingilis dilindəki «facilitation» (əlvərişli şərait yaratmaq) sözündən çıxış etməklə – olmuşdur.

² Z.Veysova bu modeli ənənəvi yanaşmanı nəzərə almaqla təklif etmişdir.

isə fakt və məlumatlarla yüklənməsinə maksimum dərəcədə imkan verilmir. Dərsliklər, ilk mənbə kimi, ən zəruri məlumatları yığcam şəkildə işıqlandırır. Bütün bunlar isə nəticədə fəal/interaktiv təlimin tətbiqini effektiv edir¹. Bu da məlumdur ki, təlim materialının məzmunu metodların seçilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

2. Təlimin metodları.

Təlim metodlarının mahiyyəti, təsnifatı ilə əlaqədar mübahisələr ənənəvi didaktikada heç vaxt səngiməmişdir. Maraqlıdır ki, fəal/interaktiv təlimlə bağlı ədəbiyyatda da bu problemlə bağlı ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. **Unutmaq olmaz ki, dərsin səmərəliliyi metodların və priyomların düzgün seçilməsindən çox asılıdır**².

Fəal/interaktiv təlim üzrə dərs keçməyi qarşısına məqsəd qoyan müəllimin bu təlimin məqbul saydığı metodların (və priyomların) hər biri barədə dolğun təsəvvürü olmalıdır. Bu, hələ işin başlanğıcıdır. Məsələ burasındadır ki, yeni pedaqoji ədəbiyyatda metod qismində təklif olunanların heç də hamısından müəyyən bir fənnin tədrisində istifadə edilmir. Bu, mümkün olmadığı kimi, vacib də deyil.

¹ Eksperiment belə bir faktı təsdiq etdi ki, çoxlu həcmdə bilik verməyi məqsədə çevirən mövcud ədəbiyyat proqramı, onun əsasında hazırlanmış dərsliklər fəal/interaktiv təlimin tələblərinin həyata keçirilməsi baxımından əlvərişli deyildir.

² Bir mühüm məsələni xatırlatmaq yerinə düşər; son illərin elmi ədəbiyyatında termin dolaşıqlığı, eyni pedaqoji hadisənin müxtəlif cür adlandırılması baş alıb gedir. «Priyom» əvəzinə «texnika», «metod» (bəzən də «priyom») əvəzinə «strategiya» (bu söz çox dəbə minib, fərqli anlamda da işlənir) sözlərindən istifadə olunur. Belə hallar oxucunu çaşdırır və dolaşıqlığa səbəb olur. Pedaqoji terminlər (və ümumiyyətlə yeni söz və ifadələr) oxucularımızın üstünə sel kimi gəlir. Əgər ənənəvi didaktikadan (və metodikadan) mənimlədiyimiz, uzun illər işlətdiyimiz, dilimizə yatan, qulağıma xoş gələn terminlər (söz və ifadələr) varsa, onların, tələffüz etməkdə də çətinlik çəkdiklərimizlə əvəz edilməsi, yumşaq desək, hoqqabazlıqdır. (Bu məqamda Şeyx Əhmədinin «ərəbcə de, ərəbcə de», - deyə, Şeyx Nəsrullahı «dört-mələməsi» yada düşür).

Metodların müəyyənləşdirilməsində (seçilməsində) fənnin spesifikliyi əsas götürülür. Bir az da dəqiq desək, didaktikada müəyyənləşdirilmiş təlim metodlarını xüsusi metodika aid olduğu fənnin, belə demək olarsa, təbiətinə uyğunlaşdırır. Bu, yaradıcılıq tələb edir; xüsusi metodika ümumpedaqoji əsasda müəyyənləşdirilmiş metodların məzmununda, adlandırılmasında ciddi dəyişiklik edir, fənnin spesifik metodlarını işləyib hazırlayır və s. Deyilənlərdən aydın olur ki, ədəbiyyatın tədrisi metodikası elmi fəal/interaktiv təlimin metodlarını (yəni ümumpedaqoji səpkidə təklif olunanları) diqqətlə öyrənməli, fənn üçün müvafiq olanları müəyyənləşdirməli, eksperiment təşkil etməklə məktəb təcrübəsində yoxlamalı, nəhayət, özünün əlavələri, dəqiqləşdirmələri ilə təsnifatını elan etməlidir. Bu vəsaitin məqsəd və vəzifələri həmin istiqamətdə apardığımız tədqiqatın nəticələrini burada əks etdirməyə imkan vermir. Elə buna görə də müəllimlər üçün vacib saydığımız bəzi məqamları xatırlatmaqla kifayətlənirik.

Yeni pedaqoji ədəbiyyatda fəal/interaktiv metodlar qismində təklif olunanlara (beyin həmləsi, müzakirələr, rollu oyunlar və s.) münasibət fərqlidir. Bəzi tədqiqatçılar onları təlimdə **priyom** hesab edirlər. Unudurlar ki, priyomlar metodların tərkib hissəsidir. Sual yaranır: Əgər bunlar (məsələn, beyin həmləsi, müzakirələr) priyomdursa, bəs metod hansıdır (hansı)?

Digər tədqiqatçılar bu göstərilənləri **iş üsulu** sayırlar. Nəzərə alırlar ki, iş üsulları, bu və ya digər metodun təbii prosesində həyata keçirilir. Yenə sual yaranır: Əgər bunlar (beyin həmləsi, müzakirələr, debat və s.) iş üsuludursa, bəs onda təbii olunan metod hansıdır? Bunlar hansı metodların təbii prosesində reallaşdırılır?

Bəzi tədqiqatlarda məsələyə o dərəcədə qeyri-ciddi yanaşılır ki, onlara münasibət bildirilməsinə də ehtiyac duyulmur.

Problemi dərinlən bilən Zülfüyyə xanım Veysova «təlim metodu» anlayışını işlədir, onlara daxil olanları isə «texnika» («texnikalar») adlandırır¹. Onun apardığı təsnifatlardan biri mü-

¹ Bu məqamda «texnika» «priyom» anlamında başa düşülməlidir.

kəmməliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu təsnifatda metodlar və onlara daxil olan texnikalar (priyomlar) qruplaşdırılmışdır¹. Məsələn, «**beyin həmləsi**» metoduna aşağıdakı texnikalar (priyomlar) daxil edilmişdir: beyin həmləsi, BİBÖ, auksion, klaster, suallar, anlayışın çıxarılması, söz assosiasiyaları, sinektika.

Müzakirələr metodunun texnikaları (priyomları) kimi göstərilənlər isə aşağıdakılardır: diskussiya, çarpaz müzakirə (debat), müzakirə xəritələri, klassik dialoq (Sokrat dialoqu), «Akvarium», açıq iclas, dairəvi müzakirə.

Rollu oyunlar metoduna aşağıdakı texnikalar (priyomlar) daxil edilib: rollu oyun, modelləşdirmə, işgüzar oyunlar, səhnələşdirmə.

Təqdimatlar metodunun texnikaları (priyomları) bunlardır: təqdimatlar, ekspert qrupu, esse.

Tədqiqatın aparılması metodunun texnikaları (priyomları) sayca çoxdur: problemin həlli, kublaşdırma, konkret hadisənin araşdırılması, Venn diaqramı, layihələrin hazırlanması, sosialoji sorğu, müsahibə, «qərarlar ağacı», «ideyalar xalısı», refleksiya.

Bu təsnifatda «məntiqi təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəldilmiş metodlar», «tənqidi təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəldilmiş metodlar», «yaradıcılığa yönəldilmiş metodlar» başlıqları verilmiş, lakin nədənsə **metodların adları göstərilməmiş**, onlara daxil olan texnikalar (priyomlar) sadalanmışdır.

Beləliklə, «**məntiqi təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəldilmiş metodlar**»a daxil olan texnikalara (priyomlara) nümunə olaraq aşağıdakılar göstərilmişdir: «alqoritmın çıxarılması – analizdən sintezə», «ən mühümü», «tapşırıqlar qrupu üçün süjet əsasının yaradılması», qaydalara əsasən oyunlar: oyun – tapmaca, oyun – yarış, alqoritm üzrə təsvir (zəncirlər).

«**Tənqidi təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəldilmiş metodlar**»a daxil olan texnikalar (priyomlar) aşağıdakılardır:

¹ Ümumiyyətlə isə yeni pedaqoji ədəbiyyatda fəal/interaktiv metodlar sayca daha çox göstərilir.

meyar üzrə qiymətləndirmə, ambivalent qiymətləndirmə, cisim və ya hadisəyə müxtəlif mövqedən baxılması.

«**Yaradıcılığa yönəldilmiş metodlar**»a isə aşağıdakı texnikalar (priyomlar) aid edilmişdir: yaradıcı əsərlərin yaradılması, əşyaların qeyri-adi istifadəsi, proqnozlaşdırma, atalat sözləri üzrə iş, fantaziyanın binomu, sərbəst prefiks (ön şəkilçi), fantaziyanın polinomları, fokal obyektlərin metodu, morfoloji qutu (morfoloji analiz, təkmilləşdirmə), sinektika.

Z.Veysovanın müəyyənləşdirdiyi həmin təsnifatda daha 3 qrup metodlardan danışılır. Birincisi, **təşkilati metodlar** (texnikaları: ziqzaq və ya mozaika, karusel), ikincisi, **qruplara bölünmə** (texnikaları: «say», «ad günləri sırası üzrə say», «ümumi xüsusiyyət», «püşkatma», «mozaika», «sosiometrik üsul», «mahını axtarışında»), üçüncü **fəallaşdırma** (texnikaları: müsbət iş iqliminin yaranmasına imkan yaradan oyunlar, buz əridən oyunlar, fəallaşdırma oyunları) adlanır.

Bu metodların və priyomların mahiyyəti, tətbiqi qaydaları Z.Veysovanın kitablarında əhatəli şərh olunub¹. Müəllimlərin bu barədə aydın təsəvvür qazanmaları, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, vacibdir.

3. Öyrədici mühit.

Fəal/interaktiv təlim məktəbliyə əhatə edən şəraitin (mühitin) **öyrənmə** və **inkışaf** üçün əlverişli olmasına xüsusi diqqət yetirir. **Öyrədici mühit**, şərti olaraq, üç yerə bölünür: **əşyavi mühit**, **informasiya mühiti**, **sosial-psixoloji mühit**².

Əşyavi mühitə **məktəb maddi mühiti** (dərslilər, əyani vəsaitlər, texniki avadanlıq və s.), **təbii mühit** (canlı və cansız təbiətin bilavasitə müşahidə oluna bilən əşyaları), **yaşayış şəraiti** (evin, yaşayış yerinin maddi əhatəsi, maddi mədəniyyət əşyaları və s.) daxil edilir.

¹ Bu barədə ətraflı məlumat üçün bax: Z.Veysova. Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007.

² Bax: Göstərilən kitab.

Etiraf edilməlidir ki, ənənəvi təlimdə **məktəb maddi mühiti** əsas və aparıcı olmuşdur. Fəal/interaktiv təlim isə əşyavi mühiti bütün çoxcəhətliliyi ilə əsas götürür.

Informasiya mühiti dedikdə şagirdin bilik qazanmaq, informasiya əldə etmək üçün müraciət etdiyi (məktəbdə və ondan kənardə) bütün məlumat mənbələrinin cəmi nəzərdə tutulur.

Ənənəvi təlimdə bilik (informasiya) mənbəyinin məhdud olduğunu heç kəs inkar etməz. Fəal/interaktiv təlim bu mənbələrin çox və rəngarəng olmasına üstünlük verir. Bunlara **dərslilər, əyani və didaktik vasitələr, televiziya, kompüter və onun informasiya xidmətləri, elmi və elmi-kütləvi ədəbiyyat, mətbuat, bədii, ensiklopedik nəşrlər, kino, teatr, müşahidə və eksperiment, sorğu, muzeylər, sərgilər, ekskursiyalar, müsahibə, təlimin bilavasitə və bilvasitə iştirakçıları ilə ünsiyyət** və s. daxildir.

Informasiya mənbəyinin çoxlu və rəngarəng olmasından çəkinmək lazım deyildir; şagirdlər lap aşağı siniflərdən mənbələri müstəqil axtarmağa, saf-çürük etməyə, lazım olanını seçməyə alışdırılmalıdırlar.

Sosial-psixoloji mühitə başqaları ilə – **təlim prosesinin bilavasitə və bilvasitə iştirakçıları ilə qarşılıqlı əlaqə** və şagirdin **öz daxili aləmini dinləməsi, «mən»i ilə dialoqa girməsi** daxildir. Bu, əməkdaşlığın («şagird-şagird», «müəllim-şagird», «müəllim-şagird-valideyn», «müdiriyyət-şagird», «müdiriyyət-şagird-valideyn», «ailə-şagird», «dostlar-şagird») xeyli genişləndirilməsini nəzərdə tutur və əhəmiyyətli sayır.

Bütövlükdə öyrədici mühit elə təşkil edilməlidir ki, şagirdin təmasda olduğu hər şey onda güclü maraq oyatsın, onu fəal etməyə, axtarışa və kəşfə təhrik etsin. Bu mühit, həmçinin «çeviklik və interaktivlik keyfiyyətlərinə malik olmalıdır, təlim prosesi bütün şagirdlərin əməkdaşlığına imkan yaratmalıdır», o həm də şagirdin «açıq sual verməsini, problemləri araşdırmasını, müzakirələrə qoşulmasını dəstəkləyir» (Z.Veysova).

Öyrədici mühitin təşkilindən danışarkən birinci növbədə sinif otağının aparılan işin formasına çevik şəkildə uyğunlaşdırılması imkanının təmin edilməsi yada düşməlidir. Başqa sözlə, si-

nif otağının cütlərlə, kiçik qruplarla, bütün siniflə birgə iş üçün az vaxt içində uyğunlaşdırılması (partaların fərqli şəkildə düzülməsi və s.) mümkün olmalıdır.

4. Qiymətləndirmə.

Təlim modelinin komponenti olmaqla qiymətləndirməyə fəal/interaktiv yanaşmanın münasibəti barədə yuxarıda (birinci bölmədə) danışıldı¹. Qeyd edilməlidir ki, qiymətləndirmədə maksimum obyektivliyə nail olunması dərəcə (bütövlükdə təlimə) rəğbət artmasına, öyrənməyə meylin, daxili təhrikin güclənməsinə səbəb olur.

Fəal/interaktiv təlimə görə, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilmə obyektləri çoxdur. Bunlardan biri, ənənəvi təlimin çox az diqqət yetirdiyi **şagirdin şəxsi keyfiyyətlərini** diqqət mərkəzində saxlamasıdır. Şagirdin biliyə yiyələnmək həvəsinin, yaradıcılıq meyillərinin, mənəvi keyfiyyətlərinin və s. onun təlim nəticələrində mühüm rol oynadığını unutmamaq olmaz. Bu cəhətlərə fəal/interaktiv təlimin diqqət yetirməsi bütövlükdə təlimin uğurları, nəticələri barədə əsaslı fikir söyləməyə imkan verir.

Təlim modelinin dörd əsas komponenti, başqa sözlə, təlim prosesinin tərkib hissələri (təlimin məzmunu, təlimin metodları, öyrədici mühit, qiymətləndirmə) qarşılıqlı əlaqəyə girərək (eləcə də hər biri ayrılıqda) aşağıdakı iki məqsədə nail olunmasına şərait yaratmalıdır:

- şagirdlərin idrak proseslərinin (təfəkkür, hafizə, diqqət və təxəyyülün, eləcə də bilik, bacarıq və vərdislərin) inkişafı;
- şagirdlərin şəxsiyyətinin (başlıca olaraq sosial-psixoloji, emosional-iradi) inkişafı².

Deyilənlərdən aydın olur ki, bu iki cəhət təlim prosesinin hansı dərəcədə uğurlu olduğunu müəyyənləşdirmək üçün meyar rolunu oynayır.

¹ Növbəti bölmədə bu məsələyə yenidən qaydılacaqdır.

² Bu mövqə Z.Veysovanın tədqiqatlarında daha qabarıq ifadə olunmuşdur.

Beləliklə, müəllim dərsin **mövzusundan** (mövzunun tədrisinə həsr edilən hər bir dərsin mövqeyindən, sinfin səviyyəsindən) çıxış etməklə **məqsədləri** müəyyənləşdirir. Ənənəvi təlimdə, başlıca olaraq **öyrədici (təlimi)** məqsədin ön plana çəkildiyini etiraf etmək lazımdır. Yəni, məsələn, dərsin mövzusu bu və ya digər əsərin məzmununun öyrədilməsi olanda məqsəd kimi «Əsərin məzmununun mənimsədilməsi» yazılmış və dərstdə də başlıca diqqət bu cəhətə yönəldilmişdir. Yaxud təhlillə bağlı məqsəd «Əsərin ideya-bədii xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi» şəklində (fərqli variantlarda da ifadə olunurdu) göstərilirdi. 1970-ci illərdə inkişafetdirici təlim konsepsiyasının nisbətən güclənməsi təlimin məqsədinə fərqli yanaşılmasına səbəb oldu. Artıq məqsədlər – **öyrədici, tərbiyəedici, inkişafetdirici** olmaqla üç sahə üzrə göstərilməyə başlandı. Nə qədər qərribə olsa da, məktəb yenə «dədə-baba» yolu ilə gedir, məqsəd kimi yalnız **öyrədici** funksiyayı göstərməkdə və əsas tutmaqda davam edirdi. Təlim məqsədlərinə münasibətdə bu gün vəziyyət xeyli dəyişilib. Ziddiyyətli fikirlər də yaranıb¹. İndi bizdə yeni taksonomiyalardan (təlim məqsədlərinin sistemli təsnifatından) çox danışılır, ağınabozuna baxmadan tətbiqinin əhəmiyyətindən söz açılır. Müasir təlim nəzəriyyəsi üçtərəfli məqsədlə (təhsilverici, inkişafetdirici, tərbiyəedici) digər taksonomiyaları, məsələn B.Blum, C.Gilford və b. təklif etdiklərini (idraki, emosional, psixomotor) müqayisə edib, ümumiləşdirib yekun qənaətinə elan etməlidir. Məsələn diqqətlə öyrənəndə isə aydınlaşır ki, təlim məqsədlərinin müxtəlif təsnifatları verilərsə də, onların mahiyyətlərində yaxınlıq çoxdur. Məsələn, ənənəvi didaktikanın müəyyənləşdirdiyi təsnifatın (öyrədici, inkişafetdirici, tərbiyəedici) digər təsnifatların (Blum taksonomiyasının, idrak proseslərinin səviyyəsi üzrə təsnifatın)

¹ Məsələ barədə bu vəsaitdə geniş danışmaq yerinə düşür. Bu, ciddi elmi-nəzəri problem olub əhatəli tədqiqat tələb edir. Həmin məsələdə aydınlaşmanın, durulaşmanın getməsi metodikada obyektiv fikrin formalaşmasına və məktəb təcrübəsində səmərəli nəticələrin əldə edilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir.

mövqelərini özündə ehtiva etdiyinə şübhə ola bilməz. Bu deyilənlərdən həm də aydın olur ki, **dərsin məqsədi** yalnız öyrədici (təhsilverici) sahəni yox, həm də inkişafetdirici sahəni (bunu geniş anlamda, yəni tərəkürün müxtəlif növlərinin – məntiqi, tənqidi, yaradıcı, həm də hafizənin, bacarıqların və s. inkişafı kimi başa düşmək lazımdır), eləcə də tərbiyəedici sahəni (bu da geniş anlamda – şagirdin sosial-psixoloji, emosional-iradi inkişafı, milli-mənəvi, bəşəri dəyərləri və s. duyub qiymətləndirmək bacarığının formalaşması kimi qəbul olunmalıdır) əks etdirməlidir.

Dərsin məqsədlərinin aydınlaşdırılmasından sonra onun növünün müəyyənləşdirilməsi lazım gəlir. Məqsəddən asılı olaraq o, **induktiv** və ya **deduktiv** ola bilər. İnduktiv dərs yeni mövzunun (materialın) öyrədilməsi prosesində tətbiq edilir. Deduktiv dərsdən isə keçilmişlərin təkrarında, yaxud biliklərin möhkəmləndirilməsi və dərinləşdirilməsi prosesində istifadə olunur.

Növbəti addım sövqetmənin (motivasiyanın) yaradılması yollarının işlənilib hazırlanmasıdır. Bundan sonra tədqiqat sualının formalaşdırılması həyata keçirilir.

Sonrakı mərhələnin – tədqiqatın aparılmasının həyata keçirilməsi üçün tapşırıqların, iş vərəqlərinin hazırlanması, eləcə də iş formalarının, məlumat mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi həyata keçirilir.

Dərsin müxtəlif mərhələlərində «bələdçilik» məqsədi ilə veriləcək sualların hazırlanması, informasiyanın (qazanılmış biliklərin) müəyyən formaya salınması yollarının aydınlaşdırılması, sərf olunacaq vaxtın, qiymətləndirmə üsullarının və s. müəyyənləşdirilməsi ardıcılıqla həyata keçirilir.

Z.Veysova fəal/interaktiv dərsin aşağıdakı plan əsasında işlənilib hazırlanmasını təklif edir¹:

1. Dərsin məqsədlərini müəyyənləşdirmək.
2. Dərsin növünü (induktiv və ya deduktiv) müəyyən etmək.

¹ Planda redaktə səciyyəli dəyişiklik edilmişdir.

3. Sövqetmənin (motivasiyanın) yaradılması yollarını müəyyənləşdirmək.

4. Tədqiqat sualını (və variantlarını) işləyib hazırlamaq.

5. Tədqiqatın aparılması mərhələsi ilə əlaqədar aşağıdakı işləri icra etmək:

- tədqiqatın aparılması üçün plan hazırlamaq;
- iş vərəqlərini (onlarda əksini tapan çalışmaları, tapşırıqları) hazırlamaq və bunların icrası üçün iş üsullarını, tətbiq olunacaq təlim metodlarını müəyyənləşdirmək;
- iş formalarını müəyyən etmək;
- məlumat mənbələrini müəyyənləşdirmək.

6. Dərsin müxtəlif mərhələlərində həyata keçirilən bələdçilik fəaliyyəti üçün sualların hazırlanması.

7. İnformasiyanın təşkili (qazanılmış biliklərin müəyyən şəkllə salınması) üçün tətbiq edilməsi mümkün olan üsulların müəyyənləşdirilməsi.

8. Tədqiqatın sonunda formalaşması gözlənilən ideyaların və nəticələrin yığcam ifadə edilməsi.

9. Qiymətləndirmənin üsullarını müəyyənləşdirmək.

10. Dərsdə lazım olacaq ləvazimatı və təchizatı müəyyən etmək.

11. Dərsin hər mərhələsinə sərf olunacaq vaxtı müəyyənləşdirmək.

Bu planda göstərilənlər bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub hər biri dərsin səmərəli təşkilinə öz payını verir.

Fəal/interaktiv dərsin səmərəli təşkili üçün vacib olan ikinci şərt, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, müəllimdə **bələdçilik fəaliyyətini həyata keçirmək bacarığının olmasıdır**¹. Fəal/interaktiv təlimdə müəllimin fəaliyyətinin məzmunu və forması ənənəvidəkindən ciddi şəkildə fərqlənir. Bəzilərinin düşündüyündən fərqli olaraq fəal/interaktiv təlimdə müəllimin rolu

¹ Z.Veysova bələdçilik prosesinin mahiyyətini əks etdirən tövsiyə hazırlamış və onu kitabında «qaydalar» şəklində vermişdir. (Bax: Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007).

(hələ bir çoxları bunu müəllimin nüfuzu kimi də başa düşür) nəinki zəifləmir, əksinə, daha da artır və mürəkkəb xarakter alır. İndi o, yaradıcı düşünməyə, axtarışlar aparmağa məcburdur. Eksperimentin gedişində məlum oldu ki, ənənəvi dərslərin təşkili, keçilməsi fəal/interaktiv dərslə müqayisədə çox asandır. Ənənəvi qaydada işləyən müəllim yükü, əsasən, öz üzərinə götürür və onu ən çox düşündürən özünün hazırlığıdır. O, daha çox cəlbədicə danışığı ilə şagirdləri maraqlandırmağa çalışır, dərsi də, əsasən, beləcə yola verir. Yaradıcı xarakterli müstəqil iş üçün tapşırıqlar müəyyənləşdirmək və onları müntəzəm, sistemli tətbiq etmək nadir hallarda müşahidə olunur. Fəal/interaktiv dərslər isə müəllimdən, sözün həqiqi mənasında **ağır zəhmət, dərin bilik, yüksək metodik hazırlıq, yaradıcılıq fantaziyası** tələb edir. Bu dərslərin hər mərhələsi zərgər dəqiqliyi ilə çalışmağı, ölçüb-biçməyi, hazırlıq işləri aparmağı mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyur.

Unudulmamalıdır ki, müəllimin bələdçilik fəaliyyəti çoxcəhətli olub zəruri bilik, bacarıq və vərdislərin mövcudluğu ilə şərtlənir. Müəllimin bələdçilik fəaliyyətində onun şəxsi keyfiyyətlərinin mühüm rolu olduğunu da yadda saxlamaq lazımdır. Deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, bələdçilik fəaliyyəti müəllimin dərslərin bütün mərhələlərindəki işinin məğzini, mahiyyətini təşkil edir. Və bu fəaliyyətin əsasında müəllimin təşkilatçılıq bacarığı dayanır. Yəni biliyin müstəqil öyrənilməsinə təşkil etmək, başqa sözlə, öyrənməyi öyrətmək müəllimin bələdçilik fəaliyyətinin başlıca istiqamətidir.

Müəllimin bələdçilik bacarığının mühüm göstəricilərindən biri **şagirdlərin təlimi düşüncələrini, fikri fəallığını lazımi məcraya yönəldə bilməsidir**. Bu, müxtəlif yollarla, vasitələrlə həyata keçirilir; açıq suallardan, müxtəlif tip tapşırıqlardan istifadə olunur. Suallara, təlimi tapşırıq şagirdin müstəqil cavab verməsi (lazım gələrsə, yardımçı suallardan istifadə olunmaqla) təmin edilir. Yoldaşlarının fikrinə münasibət bildirmək üçün hər bir şagirdə imkan yaradılır və s.

Şagirdlərə psixoloji dəstək verə bilməsi müəllimin bələdçilik bacarığının tərkib hissəsi sayılır. Bacarıqlarına, qabiliyyətlərinə, təlimi uğurlarına görə şagirdlər bir-birlərindən fərqlənirlər. Lakin onların hamısı müəllimdən nəvaziş umur, diqqət, himayə gözləyir. **Müəllim ona zillənmiş ümiddolu gözlərin sönməsinə imkan verməməlidir**. Hər bir şagirdi diqqətlə dinləmək, göstərdikləri səyə görə onlara təşəkkür etmək (bunu həmişə sözlə ifadə etmək vacib deyil; məhəbbətlə baxış, bəzən hər şeyə dəyər...), yersiz mübahisəyə, münaqişəyə yol verməmək, qiymətləndirmədə əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş meyarlara əsaslanmaq və s. qarşılıqlı etibarın, etimad və hörmətin yaranmasına səbəb olur. Bu isə dərslərin (təlim prosesinin) səmərəliliyinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Müəllimin bələdçilik bacarığının biri də **şagirdlərin təlimi fəaliyyətlərinin təşkili** ilə əlaqədardır. Bu, ilk növbədə hər bir şagirdin ümumi işə fəal qoşulmasına nail olmaq deməkdir. Hər bir şagird hiss etməlidir ki, «onun fikir və rəyi yeni biliyin, həqiqətin aşkara çıxarılması üçün vacibdir» (Z.Veysova). Bunun üçün müəllim şagirdlərdə özlərinə inam oyadan və onları cavab verməyə sövq edən suallardan («Bu fikirlə razılaşırınsınız?»), «Bu barədə siz necə düşünürsünüz?», «Bunu fərqli şəkildə ifadə edə bilərsinizmi?» və s.) istifadə etməlidir.

Bundan əlavə, müəllim şagirdlərə öz fəaliyyətlərini planlaşdırmaq, səmərəli qurmaq, qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq kimi bacarıqları aşılmalıdır.

Müəllim sinifdə işgüzar mühitin yaranmasını təmin etməli, yersiz danışıklara, məqsəddən uzaqlaşmağa yol verməməlidir. Dirijor əməyi onlarla çalğı alətinin fərqli səsinə qovuşdurub mücəmməl harmoniyaya malik musiqi əsərinin ifadəsini təmin etdiyi kimi, müəllimin bələdçilik məharəti də müxtəlif bacarıq və qabiliyyət sahibi olan şagirdlərin fəaliyyətini işgüzar ahəngə tabe edib təlimi məqsədlərin əldə olunmasına imkan yaratmalıdır.

3. Fəal/interaktiv təlimin tətbiqi yolları

Fəal/interaktiv təlimin səmərəliliyini yoxlamaq məqsədilə apardığımız öyrədici eksperiment V–XI sinifləri əhatə etmişdir. Burada həmin eksperimentin geniş təsvirini verməyi məqsədəuyğun saymadıq. Bu vəsaitdə başlıca məqsəd fəal/interaktiv dərslərin təşkili ilə bağlı müəllimlərin təsəvvürünü zənginləşdirməkdir. Elə buna görə də müxtəlif siniflər və mövzular üzrə nümunələr verməklə kifayətlənmişik. Bu, müəllimlərin praktik işini xeyli asanlaşdıracaqdır; buradakı dərslər nümunələrini diqqətlə nəzərdən keçirən müəllim öyrəndiklərini digər mövzuların tədrisində tətbiq edə biləcəkdir.

Mövzular siniflər üzrə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılmışdır:

- I. Tərcümeyi-hal materialları (V, VIII, XI siniflər).
- II. Nəsr əsərləri (V, VIII siniflər).
- III. Lirik əsərlər (V, IX siniflər).
- IV. Dramatik əsərlər (XI sinif).
- V. İcmal mövzular (XI sinif).

Vəsaitdə nümunələrin bu şəkildə verilməsi müəllimlərə hər bir mərhələ üzrə (V–VII, VIII–IX, X–XI siniflər) praktik kömək göstərmək məqsədini güdmüşdür. Təkrar da olsa, qeyd edirik ki, buradakı nümunələri diqqətlə öyrənən müəllim mənimsədiklərini müxtəlif siniflərdə tətbiq etməkdə çətinlik çəkməyəcəkdir.

a) Tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsi.

Müəllim üçün məlumat

Bu gün ümumtəhsil məktəblərində tərcümeyi-hal materialları, siniflərdən asılı olaraq, fərqli məzmununda və həcmdə öyrədilir. V–VII siniflərdə tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsi ilə bağlı proqramda heç bir tələb irəli sürülməmişdir. Lakin həmin siniflər üçün hazırlanan dərsləklərdə ənənədən çıxış edilərək yığcam bioqrafik məlumat verilir. Bu materiallarda başlıca məqsəd **sənətkarın şəxsiyyətinə və yaradıcılığına maraq oyatmaqdır.**

VIII–IX siniflərdə isə tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsi proqramın tələbi əsasında həyata keçirilir. Həmin siniflərin proqramında hər bir sənətkar haqqında verilən annotasiyada «həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumat» şəklində tələb irəli sürülmüşdür. Bundan çıxış edən dərsləklə müəllifləri bioqrafik məlumatla sənətkarın yaradıcılığı barədəki informasiyanı qovuşuq şəkildə vermişlər. Bu iki istiqaməti birləşdirən materiallar yığcam olduğundan onların tədrisinə ayrıca saat verilməmişdir. Sənətkarın tədris olunan əsərinin məzmununun mənimsədilməsi üzrə işin müəyyən qismi həmin materialın öyrədilməsinə həsr edilən dərslərdə reallaşdırılır.

X–XI siniflərdə isə vəziyyət fərqlidir. Bu siniflərdə, proqramın tələbinə əsasən, hər bir sənətkarın həyatının öyrədilməsinə ayrıca saat verilir. Bu, dərsləklə müəlliflərinin də qarşısında fərqli vəzifə qoyur; həmin siniflərin dərsləklərində hər bir sənətkarın həyatı haqqında əhatəli məlumatın verilməsi zəruri olmuşdur.

Deyənlərdən aydın olur ki, müxtəlif siniflərdə tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsi fərqli yanaşma tələb edir. Bu fərqli yanaşma metodların, priyomların, vasitələrin, iş növlərinin və formalarının seçilməsini şərtləndirir.

Ənənəvi metodikada tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsi yollarından kifayət qədər danışılmış, məktəb təcrübəsi ümumiləşdirilərək faydalı tövsiyələr verilmişdir. Bu sahədə zəngin təcrübə qazanan müəllimlər bioqrafik məlumatların mənimsədilməsini hər bir mərhələnin (V–VII, VIII–IX, X–XI siniflər üzrə) özünəməxsusluğunu nəzərə almaqla həyata keçirirlər. Lakin tərcümeyi-hal materiallarının tədrisi prosesində məktəb təcrübəsində yol verilən qüsurlar barədə də metodik ədəbiyyatımızda az yazılmamışdır. Bu qüsurlar, əsasən, dərsləklərdən irəli gəlir. Dərsləklərin bir qisminə rəqəm sıxlığı, faktların sadalanmasına aludəçilik yazıçının şəxsiyyətinin, onun yaradıcılığının istiqamətlənməsinə, dünyagörüşünün formalaşmasına təsir edən mühüm sosial-siyasi hadisələrin şərhini ya kölgədə qoyur, ya da unudur. Nəticədə tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsinə həsr edilən dərslər sönük, maraqsız keçir, şagirdlərdə əzbərciliyə (dərsləkdəki materialın məzmunu bunu tələb edir) meyli güclənir.

Tərcümeyi-hal materiallarının tədrisində müşahidə edilən digər bir qüsür subyektiv səbəblə bağlıdır; bezi müəllimlər ehtiyac olmadan dərslə xeyli əlavə material cəlb edir, onsuz da ağır olan proqramı yükləyirlər. Bu, xüsusən V–IX siniflərdə yolverilməzdir. Əlbəttə, hər bir sənətkarın tərcümeyi-halının öyrədilməsi müəllimin əlavə məlumatına ehtiyac yaranır. Lakin bundan sui-istifadə edilməməlidir. Fəal/interaktiv təlim tədris materialının lüzumsuz olaraq yüklənməsini məqbul saymır.

Tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsinə həsr edilən dərslərdə fəal/interaktiv təlimin tətbiqi maraqlı nəticələrin əldə edilməsinə səbəb olmuşdur.

V sinifdə «**Qara torpaq və sarı qızıl**» hekayəsinin tədrisindən əvvəl onun müəllifi – **S.Rəhimov** haqqında şagirdlərə müəyyən məlumatın verilməsi nəzərdə tutulmuşdur¹. Dərslərdə müəllif haqqında verilən məlumat, yığcam olsa da, maraqlıdır; bu mətndə yazıçı haqqında aşağı siniflərdə öyrənilmiş məlumatların xatırladılması tələbinin irəli sürülməsi diqqəti, xüsusilə çəkir.

Dərsi **müsaibə** ilə başlayıram².

M. – Siz keçən il – dördüncü sinifdə «Şir və tülkü» adlı bir hekayə oxumuşsunuz. O, hekayəni xatırlayırsınız mı? Hekayədə nədən danışılır?

Şagirdlərin əksəriyyəti fəallıq göstərir, süjeti, demək olar ki, olduğu kimi xatırlayır.

Yenidən sinfə müraciət edirəm:

M. – Bəs bu maraqlı hekayəni kim yazmışdır?

Sinfə sükut çökür. Şagirdlərimin gərginlik içində düşünmələrini müşahidə edirəm. Onlardan doğru cavab ala bilmirəm, amma kədərlənmirəm. Açıq-aşkar hiss edirəm ki, şagirdlərin çoxu narahatdır, qaşlarını çataraq nigarançılıqla qurcuxur... Onları intizardan qurtarıram: – Hekayəni Süleyman Rəhimov yazmışdır! Şagirdlərimin sifətində yaranan rahatlıq cizgilərini, daha dəqiq desəm, məmnunluğu bir anlığa müşahidə edir və ucadan: – «Amma...» deyirəm, bir anlığa fasilə edir, sifətlərdə intizarın yarandığını daxili razılıqla müşahidə edirəm...

– Amma bu yazıçı haqqında məlumatınızın olması vacibdir. Madam ki hekayəsinə xoşlayırsınız, deməli, onu, həm də tanımalıyırsınız ki, sonralar da əsərlərinə rast gələndə oxuyasınız.

¹ Vəsaitdə dərslərin ilk iki mərhələsinin («Sinfə təşkil», «Keçmiş mövzunun soruşulması») təsviri verilmir.

² Kitabda təsvir olunan bütün eksperimental dərslər bu sətirlərin müəllifi tərəfindən aparılmışdır.

Beləliklə, mövzunu elan edir və lövhədə yazıram: **Süleyman Rəhimov (1900–1983).**

Sinfə müraciət edirəm:

– Yazıçı haqqında hansı məlumatlar sizi maraqlandırır?

Şagirdlərin fikirləri dinləndikdən sonra tədqiqat sualını lövhədə yazıram.

Tədqiqat sualı: Süleyman Rəhimovun həyatı və yaradıcılığı barədə nələri bilmək vacibdir?

Bundan sonra tədqiqatın aparılması mərhələsi gəlir.

Tədqiqatın aparılması.

Şagirdlər dərslərdə S.Rəhimovun həyatı və yaradıcılığı barədə verilmiş məlumatı, yazıçının xatirələri əsasında hazırladığım yığcam mətni (həcmi bir səhifədən də az olmuşdur) fərdi olaraq oxuyur, lövhədə əks olunmuş aşağıdakı cədvəli dəftərlərində doldururlar¹:

Anadan olduğu yer	Təhsil aldığı məktəblər	Çalışdığı peşələr	Əsas əsərlərinin adı	Ən çox yazdığı məsələlər

Növbəti mərhələ qazanılmış biliklərin mübadiləsi olur.

Qazanılmış biliklərin mübadiləsi.

Hər şagird parta yoldaşı ilə fikir mübadiləsi aparır. Cütlər cədvəllərini müqayisə edir, vacib saydıqları düzəlişləri aparır, əlavələr edirlər.

Yeni mərhələyə keçilir.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması.

Lövhəyə iki şagird dəvət edirəm. Onlardan biri cədvəldəki

¹ Bakı şəhərindəki məktəblərdə oxuyan V sinif şagirdlərinin, demək olar ki, hamısı kompyuterdən istifadə etməyi, internetdən faydalanmağı bacarır. Eksperimental sinfin şagirdləri www.google.az və digər saytlardan yazıçı haqqında əldə etdikləri məlumatlardan istifadə etmişlər. Təcrübə onu da göstərdi ki, şagirdlərin bu istiqamətdəki fəaliyyətlərinin səmərəliliyi müəllimin tövsiyələrindən və tapşırıqlarından asılıdır.

ilk üç sütunu, ikincisi isə son iki sütunu doldurur. Bu prosesdə maraqlı məqamlar müşahidə olunur; müxtəlif mənbələrə, xüsusən internetə müraciət edən şagirdlərin əlavələri dolğunluğu, zənginliyi ilə seçilir.

Bütün şagirdlər lövhədə (cədvəldə) yazılanları izləyir və öz yazılarına əl gəzdirirlər.

Zəif şagirdlərdən birinə cədvəldəki məlumata əsaslanmaqla S.Rəhimovun həyatı və yaradıcılığı barədə danışmağı həvalə edirəm.

Növbəti mərhələyə keçilir.

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması.

Şagirdlərin müstəqil fikir söyləmələrinə, öz qənaətlərini bildirmələrinə nail olmaq üçün istiqamətləndirici suallardan istifadə edirəm:

– S.Rəhimovun həyatı, yaradıcılığı barədə məlumatın öyrənilməsi nəyə görə əhəmiyyətlidir?

– Yazıçı bu gün yaşasaydı əsərlərini hansı mövzuda yazardı, o, əsərlərində ən çox hansı məsələlərdən söz açardı? Nə üçün belə düşündüyünüzü əsaslandırın.

Sonda qiymətləndirməni həyata keçirirəm.

Qiymətləndirmə:

Şagirdlərin hər birinə dərstdəki fəaliyyətini, dərsin özünü (bioqrafik məlumatın mənimsənilməsinə həsr olunan mərhələni) qiymətləndirməsi üçün imkan yaradır. Şagirdlərə fərdi qiymətləndirmə vərəqi paylayıram. Onlar artıq bilirlər ki, 0-dan 10-a qədər olan 4 şkala üzrə qiymətləndirmə aparmalıdır. Yəni şagird göstərilən tələbi əsas götürməklə müvafiq rəqəmi göstərməlidir (dairəyə almalıdır).

Şagirdin adı və soyadı: _____ Tarix: _____

Mövzunun mənimsənilməsi.

Çox zəif: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 tam mənimsəmişəm.

Dərstdə fəal olması (sual verməsi, suallara cavab verməsi, əlavələr etməsi).

Fəal olmadım: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 çox fəal oldum.

Dərstdə digərlərini dinləməsi.

Zəif dinlədim: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 çox diqqətlə dinlədim.
Dərsin maraqlı olub-olmaması.

Maraqlı olmadı: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 çox maraqlı oldu.

Müəllim üçün məlumat

Bioqrafik məlumatın V, VI və VII siniflərdə bu şəkildə mənimsədilməsi məqsəduyğundur. Lakin burada yalnız bir dərs modeli verildi. Yəni V–VII siniflərdə bioqrafik məlumatların öyrədilməsi prosesində dərslər fərqli şəkildə (modeldə) qurulması da mümkün və faydalıdır. Müəllim sövqetməni başqa cür təşkil edə bilər, tədqiqat sualı fərqli məzmununda ola bilər və s.

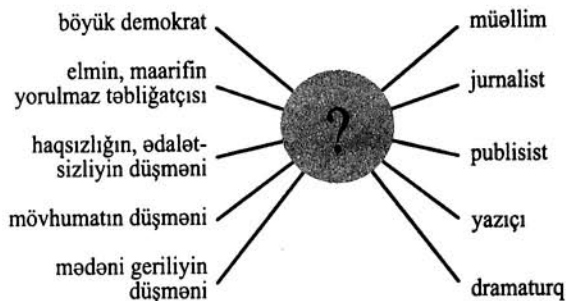
Bir mühüm məsələni də unutmamaq lazımdır; bədi əsərin tədrisinə ayrılan vaxt az olarsa, V–VII siniflərdə bioqrafik məlumatın ənənəvi metodların tətbiqi ilə mənimsədilməsi məqbul sayıla bilər. Məsələn, VI sinifdə A.Səh-hətin «Vətən» şeirinin tədrisinə proqramda bir saat ayrılmışdır. Deməli, vaxtın məhdud olması müəllimin tərcümeyi-halını yuxarıdakı qaydada öyrətməyə imkan verməyəcəkdir. Belə olan halda müəllim yığcam məlumat verməklə kifayətlənə bilər. Şagirdlər dərstdə öyrəndiklərini digər mənbələrdən (o cümlədən internet şəbəkələrindən) əldə etdikləri məlumatlarla zənginləşdirməli olurlar.

* * *

Müəllim üçün məlumat

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, VIII və IX siniflərdə tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsi həm əvvəlki (V–VII), həm də sonrakı (X–XI) siniflərdən fərqlənir; bu iki sinifdə bioqrafik məlumatla sənətkarın yaradıcılığı barədəki məlumat qovuşuq verilir. Üstəlik onun tədrisi üçün ayrıca saatın nəzərdə tutulmaması eksperimentin təşkilinə ciddi çətinliklərin meydana çıxmasına səbəb oldu; bu, birinci növbədə vaxt qıtlığında özünü göstərdi. Bu faktın özü də bir daha sübut edir ki, ədəbiyyatdan mövcud proqram yeni texnologiyaların tətbiqi baxımından əlverişli deyildir.

C.Məmmədquluzadənin VIII sinifdə öyrədilən tərcümeyi-halı (yaradıcılığı ilə qovuşuq) eksperiment materialı kimi müəyyənənləşdirilmişdir. Keçmiş mövzunu (S.Ə.Şirvaninin «Müctəhidin təhsildən qayıtması» əsərinin təhlili) yekunlaşdırdıqdan sonra sövqetmə məqsədilə aşağıdakıları lövhədə əks etdirirəm:

Şagirdlərin əksəriyyəti Cəlil Məmmədquluzadənin nəzərdə tutulduğunu bildirir. Mövzunu elan edir və lövhədə yazıram: **Cəlil Məmmədquluzadə (1866–1932).**

Şagirdləri aşağıdakı tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsinə istiqamətləndirirəm:

Tədqiqat sualı: C.Məmmədquluzadənin həyatı və yaradıcılığı barədə nələri öyrənmək vacibdir?

Şagirdlər fikirlərini söyləyirlər və bunun əsasında tədqiqatın hansı istiqamətdə aparılmasının lazım olduğu müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın aparılması.

Lövhədə əksini tapmış aşağıdakı cədvəli dəftərlərinə köçürmələrini şagirdlərdən xahiş edirəm.

Anadan olduğu yer və mühiti	Təhsil aldığı məktəblər, fikri inkişafına onların təsiri	Çalışdığı sahələr	İlk əsərləri	Çap etdirdiyi jurnal və onun əhəmiyyəti	Bədii əsərlərinin mövzusu, onlarda əksini tapan başlıca məsələlər (yazıçını düşündürən, narahat edən problemlər)

Şagirdlər aşağıdakı mənbələr üzrə fərdi qaydada işləyir, əldə etdikləri məlumat əsasında cədvəli doldururlar:

1. Ədəbiyyat. VIII sinif üçün dərslik (müəlliflər: N.Cəfərov, N.Arashlı, S.Hüseynoğlu). B., 2005, səh. 159–160.

2. Cəlil Məmmədquluzadə. Həyat və yaradıcılığı. B., 1974, səh. 15, 19–20.

3. Mir Cəlil, F.C.Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. B., 1974, səh. 17–19.

Müəllim üçün məlumat

Fəal/interaktiv təlimin mühüm əlamətlərindən biri informasiya (bilik) mənbəyinin çox olmasının təmin edilməsidir. Çap materialları (məqalə, elmi və bədii əsərlər, xatirələr və s.) mühüm mənbələrdən sayılır. Klassik metodikada çap materiallarından istifadə faydalı hesab edilse də, konkret tövsiyələr verilməmişdir. Bu materialların sinifdən asılı olaraq hansı həcmdə və necə tətbiq olunması, öyrənilən mövzu ilə əlaqələndirilməsi yolları və s. tədqiq olunmamışdır. Xarici ölkələrin pedaqoji ədəbiyyatı ilə tanışlıq göstərir ki, bütün siniflərdə müxtəlif mənbələrdən – çap materialları, internet, kompüter, elektron vasitələri və s. – istifadə zəruri tələb kimi həyata keçirilir. Aşağı siniflərdə (VI sinif də daxil olmaqla) çap materiallarının hansı bölməsindən istifadə olunacağı, nələrə diqqət yetirməyin vacib olması və s. barədə şagirdlərə tövsiyələr verilir. Yuxarı siniflərdə tövsiyələrdəki konkretlik zəifləyir; şagirdlərin çap materiallarından özləri üçün lazım olanları seçə bilmələri onların müstəqilliyinin göstəricisi kimi qiymətləndirilir. Çap materiallarındakı fikirləri müqayisə etmək lazım gələndə, yaxud onlarda mübahisəli məqamlar olanda yuxarı siniflərdə də istifadə mənbəyi dəqiqliklə göstərilir.

Biz eksperimentin gedişində fərqli yol seçməyə məcbur olduq. Buna əsas səbəb şagirdlərin təcrübəsizliyi idi; elə ilk mərhələdə aydınlaşdı ki, hətta X–XI sinif şagirdləri belə mənbələrlə müstəqil işləyə bilmir. C.Məmmədquluzadənin «Anamın kitabı» ilə bağlı konkret tapşırıq üzrə təklif olunan cəmi iki mənbədən (çap materialından) istifadə etməli olan şagirdlər xeyli vaxt sərf etsələr də, əhəmiyyətli nəticə əldə edə bilmədilər. Məhz buna görə də eksperimentin gedişində şagirdlərin istifadə etdikləri çap materiallarının bölmələri dəqiq göstərildi. Təcrübə onu da təsdiq etdi ki, bu istiqamətdəki işə aşağı siniflərdən başlanması şagirdlərin yuxarı siniflərdə mənbələrlə müstəqil işləmələrinə imkan yaradır.

Məktəblərin heç də hamısında dərsdə istifadə üçün nəzərdə tutulmuş çap materiallarını tapmaq mümkün olmur. Bu, bizim işimizi də çətinləşdirir.

Lazım olan səhifələrin surətini çıxarmaqla problemi həll etdik. Bu, şagirdlərin hamısını materialla təmin etmək baxımından da əlverişli oldu.

Qazanılmış biliklərin mübadiləsi.

Bu, cütlük şəklində işin tətbiqi ilə həyata keçirilir. Həmin prosesdə cədvəllərdə düzəlişlər, dəqiqləşdirmələr aparılır, əlavələr edilir.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması.

Üç şagirdə (hərəsi iki sütunda işləməklə) lövhədəki cədvəli doldurmağı həvalə edirəm. Bu prosesdə, adətən, qızgın mübahisə gedir. Hər kəs cədvəle daha tutarlı, əhəmiyyətli əlavələr etmək arzusunda olduğunu bildirir. Onların şifahi şəkildə bildirdikləri əlavələrin, düzəlişlərin bütün sinif tərəfindən dinlənilməsinə, münasibət bildirilməsinə xüsusi diqqət yetirir və buna vaxt ayırıram.

Bir sıra hallarda cədvəldəki hər sütunda əhatə olunmalı cavabı ayrı-ayrı şagirdlərə danışdırıram. Bu, şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi baxımından səmərəlidir. Ümumiyyətlə, şagirdlərin monoloji nitqinin dinlənilməsi imkanı diqqətdən yayınmamalıdır.

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması.

Buna nail olmaq üçün aşağıdakı isitiqamətləndirici suallardan istifadə edirəm:

- C.Məmmədquluzadənin həyatı və yaradıcılığı barədə məlumatın öyrənilməsi nə üçün lazımdır?
- Onun həyatında, fəaliyyətində bu günün adamı üçün örnək nə ola bilər?
- Yazıçının əsərlərində əksini tapan hansı məsələlər bu günlə səsleşir?

Şagirdlərdən bir neçəsini qiymətləndirir və jurnalda qeyd edirəm. Bunun üçün yalnız şifahi cavabları yox, müstəqil işlərin nəticələrini də əsas götürürəm.

Yuxarı siniflərdə (X–XI) tərcümeyi-hal materiallarının tədrisi yollarını xeyli eksperiment materialı əsasında aydınlaşdırmışq. Burada bir nümunə ilə (C.Cabbarlının tərcümeyi-halının XI sinifdə öyrədilməsi yollarını işıqlandırmaqla) kifayətlənirik.

Keçmiş mövzunu (H.Cavidin «İblis» əsərinin təhlili) yekunlandırdıqdan sonra aşağıdakı sözləri lövhədə yazıram: **milli azadlıq, yazıçı, puç olmuş arzular, mənəvi rahatlıq.**

Şagirdlərə təklif edirəm ki, bu sözlərdən istifadə etməklə (onların əsasında) qısa hekayə (əslində esse) yazsınlar. İşin icrasına 5 dəqiqə vaxt verilir. Mətni hazırlayan şagirdlər bir-birlərinə (parta yoldaşına) oxuyurlar.

Sonra iki-üç şagirdin hazırladığı mətni bütün sinif dinləyir. Bu prosesdə mübahisəyə, etiraza, münasibət bildirilməsinə yol verilmir.

Müəllim üçün məlumat

Bu qəbildən mətnlərin hazırlanmasına səmərəsiz iş kimi baxanlar da var. Lakin bu, zahirən belədir. Şagirdlər tədricən ayrı-ayrı sözlərin ifadə etdikləri mənə barədə düşünməyə, onların arasında məntiqi əlaqə tapmağa, rəbətli, bitkin mətn hazırlamağa alışırlar. Və təlim materiallarına, belə demək mümkünse, yaxınlaşmış olurlar.

Sonra yeni dərsin mövzusunun elan edir və lövhədə yazıram: **Cəfər Cabbarlının həyatı (1899–1934).**

Şagirdlərə aşağıdakı cədvəli dəftərlərində doldurmağı təklif edirəm:

Doğulduğu yer, ailəsi və mühiti	Təhsil aldığı məktəblər	Əsas bədii əsərləri	Həyata baxışına və yaradıcılığına ciddi təsir edən mühüm hadisələr

Şagirdlər aşağı siniflərdən öyrəndikləri biliklərə əsaslanmaqla cavab hazırlayırlar. Cavablar həm məzmunca, həm də səviyyəcə fərqli olur. Sonuncu sütun şagirdləri həm ciddi düşündürür, həm də maraqlandırır. Hiss olunur ki, onların bilik ehtiyatı bu suala əhatəli cavab hazırlamaq üçün kifayət deyildir; müxtəlif fərziyyələr meydana çıxır. Beləliklə, tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsinə zəmin yaranır və o, aşağıdakı məzmununda ifadə edilir:

Tədqiqat sualı: Dövrünün mühüm ictimai-siyasi hadisələri C.Cabbarlının həyatında necə iz buraxır və yaradıcılığına nə cür təsir edir?

Dərsin bu məqamaqədərki mərhələsi **Problemlı vəziyyətin yaradılması və problemin qoyuluşu** hesab edilir.

Tədqiqatın aparılması.

Şagirdlərə aşağıdakı mənbələrin göstərilən səhifələrinin surətini (kserokopiya vasitəsilə surətlərin çoxaldılmasına şagirdləri də cəlb edirəm) təqdim edirəm. Məktəblilərə artıq məlumdur ki, hər kəsin istifadəsində ayrıca dərslik olmalıdır.

– Ədəbiyyat. XI sinif üçün dərslik (müəlliflər: N.Cəfərov, İ.Həbibbəyli, N.Əliyeva, A.Bakıxanova). B., 2006, səh. 89–93.

– M.Arif. Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq yolu. B., 1956, səh. 11–13.

– Ə.Saraçlı. Azərbaycan yazıçıları cümhuriyyət dönməində. B., 2007, səh. 175, 184.

– R.Əliyev. C.Cabbarlının yaradıcılıq təkamülü. B., 1989, səh. 189–190.

Mənbələrlə ətraflı tanış olan, zəruri faktları, məlumatları seçən şagirdlərə lövhədə əks olunmuş aşağıdakı cədvəl dəftərlərində doldurmağı xahiş edirəm¹:

¹ Eksperimentin gedişində iki iş forması yoxlanmışdır. Birinci halda şagirdlər mənbələri fərdi olaraq öyrənmiş, araşdırma aparmış və cavab hazırlamışlar. İkinci halda sinif kiçik qruplara bölünmüş və hər qrup ayrılıqda tədqiqat aparmışdır. Birinci halda şagirdlərin şəxsi məsuliyyət hissi daha güclü olsa da, zəngin məlumat toplanması, müxtəlif növ işlərin tətbiqi baxımından ikinci forma əhəmiyyətli hesab edilmişdir. Burada birinci iş forması təsvir edilmişdir.

Doğulduğu mühitin C.Cabbarlıya təsiri	Təhsil aldığı məktəblərin onun yazıçı kimi formalaşmasında rolu	Milli Azadlıq hərəkatı və C.Cabbarlı	Türkiyədəki siyasi durum, türkçülük və C.Cabbarlı	Demokratik Cümhuriyyət və C.Cabbarlı	Milli Dövlətin devrilməsinin C.Cabbarlıya təsiri	Yeni quruluşun – sovet hakimiyyətinin siyasətində C.Cabbarlının arzuları, yaradıcılıq amalı ilə səsleşən ideya

Qazanılmış biliklərin mübadiləsi.

Şagirdlər işləyərkən müşahidələrimi davam etdirirəm. Mənbələri diqqətlə öyrənən, tutarlı faktlar seçən şagirdlərin cədvəldəki bütün sütunlara daha dolğun cavablar yazdıqlarını müəyyənləşdirir, müzakirə üçün suallar hazırlayıram.

Sonra hər şagird yazdıqları ilə bağlı parta yoldaşı ilə fikir mübadiləsi aparır. Bu, onlara düzəlişlər aparmaqda, əlavələr etməkdə kömək edir.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması.

Lövhəyə üç şagird dəvət edirəm. Onlardan biri ilk 3 sütunu, ikincisi sonrakı 2 sütunu, üçüncü şagird isə son 2 sütunu doldurur. Bu işin icrası ilə bağlı artıq təcrübə qazanmış şagirdlər bilirlər ki, cədvəldə əksini tapan hər bir fikir əsaslandırılmalı, nümunələrlə təsdiq edilməlidir.

Bütün şagirdlər yazılanları izləyir, sonra isə mübahisəyə, diskussiyaya meydan verilir. Fikirlərinin doğru, əsaslı olduğunu sübut etməyə səy göstərən şagirdlərin müxtəlif mənbələrdən maraqlı sitat, nümunə gətirmələrini məmnunluqla izləyir, bunu uğurlu cəhət, müvəffəqiyyət kimi dəyərləndirirəm.

Bu mərhələdə imkan yaranan kimi şagirdlərin fərdi cavablarının (cədvəldəki sütunlardan bir neçəsi ilə bağlı) dinlənilməsinə də vaxt ayırıram.

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması.

Şagirdlər apardıqları tədqiqata və istiqamətləndirici sualları əsaslanaraq aşağıdakı nəticəyə gəlirlər:

- doğulduğu kənddəki yoxsul həyatı, Bakının kasıblar yaşayan məhəlləsini müntəzəm müşahidə etməsi, ehtiyac içində boğulan insanların əhatəsində böyüməsi həssas Cəfərin qəlbində dərin iz salmışdır;

- molla yanında təhsil alması, S.S.Axundovun, A.Şaiqin çalışdığı rus-tatar məktəbində oxuması doğma dilini mükəmməl öyrənməsinə, bədii yaradıcılığa marağının artmasına əhəmiyyətli təsir etmişdir;

- ana dilində milli mətbuatın çoxalması, inkişafı gənc Cəfərin bədii yaradıcılığa həvəsini daha da artırmış, ilk qələm təcrübələrini çap etdirməsinə səbəb olmuşdur;

- xalqını xoşbəxt, vətəninə azad görməyi arzulayan C.Cabbarlı böyük coşğu ilə milli-azadlıq hərəkatına qoşulmuş, onun təbliğatçısına çevrilmişdir;

- Türkiyədə baş verən siyasi hadisələri diqqətlə izləyən, türk xalqının azadlıq, müstəqillik uğrunda mübarizəsini alqışlayan, Gənc türklər hərəkatına rəğbət bəsləyən C.Cabbarlı bunları əks etdirən bədii əsərlər yaradır;

- Azərbaycanda Demokratik Cümhuriyyətin qurulması C.Cabbarlının həyatında və yaradıcılığında böyük dönüşə səbəb olur; o, gənc milli dövləti tərənnüm edən əsərlər yazmaqla bərabər, parlamentdə yorulmadan çalışır;

- milli dövlətin devrilməsi C.Cabbarlıya ağır təsir edir, gizli təşkilata qoşulan yazıçı bolşevizmə qarşı çevrilir;

- bolşevik hökuməti tərəfindən həbs edilən, müxtəlif şərtlərlə azadlığa buraxılan C.Cabbarlı mənəvi böhran keçirir, ağır günlər yaşayır;

- sovet ideologiyasının təbliğatçısına çevrilməyən C.Cabbarlını bu quruluşun mədəni inqilab siyasəti cəlb edir, xalqının inkişafını həmişə ürəkdən arzulayan böyük sənətkar mənəvi rahatlığını bu istiqamətdə çalışmaqda tapır, bir-birindən maraqlı əsərlər yaradır.

Şagirdlərin diqqətini dərslərin əvvəlində lövhədə qeyd olunmuş sözlərə (milli azadlıq, yazıçı, puç olmuş arzular, mənəvi rahatlıq) cəlb edir və soruşuram: – Bu sözlərin C.Cabbarlının həyatı və yaradıcılığı ilə əlaqəsi varmı? Varsa, bu əlaqə necədir?

Maraqlıdır ki, şagirdlər mənim təklifimi gözləmədən, dərhal dərslərin əvvəlində bu sözlərin əsasında yazdıqları mətni nəzərdən keçirirlər. Qərribə mənzərə yaranır; məmnun olan, sevinclə gülümsünən kim, pərt olan, nəzərlərini müəllimədən, yoldaşlarından qaçıran kim...

Onlara izah edirəm ki, dərslərin əvvəlində yazdıqları bu mətnlərin yazıçının həyatı ilə yaxından səsleşməsi vacib deyil. Siz indi, sənətkar haqqında ətraflı məlumat öyrənəndən sonra həmin sözlərin mənası, qazandığınız biliklərlə onların əlaqəsi barədə düşünməli və fikir söyləməlisiniz.

Qiymətləndirmə.

Bir neçə şagirdi (lövhədə işləyən, müzakirədə fəal olan, fərdi qaydada cavab verənləri) qiymətləndirir və jurnalda qeyd edirəm.

Bütövlükdə iş prosesini isə şagirdlər 5 balla qiymətləndirirlər. Onlar ayrıca vərəqdə aşağıdakı sxemə uyğun yazdıqları qiyməti elan edirlər:

Burada təsvir olunanlar eksperiment materiallarının bir qisimidir. Tədqiqat prosesində M.Rzaquluzadənin, S.S.Axundovun (V sinif), M.F.Axundzadənin, Ə.Haqverdiyevin (VIII sinif), M.Ə.Sabirin, R.Rzanın (XI sinif) tərcümeyi-hallarının öyrədilməsi yolları əhatə edilmişdir.

b) Epik əsərlərin tədrisi

Ədəbiyyat proqramında nəsr əsərlərinə xeyli yer verilmişdir. Elmi-metodik ədəbiyyatımızda nəsr əsərlərinin tədrisi ilə bağlı az danışılmışdır. Bu qəbildən əsərlərin öyrədilməsi ilə əlaqədar məktəbdə də zəngin təcrübə toplanmışdır. Hər şey qənaətbəxş görünür. Lakin müşahidələr, şəxsi təcrübə, apardığımız eksperiment

hələ də kəm-kəsirlərin, qüsurların olduğunu deməyə əsas verir. Təəssüf ki, bitkin süjetli, maraqlı nəsr əsərlərinin məzmununu emosional, ifadəli danışmağı bacaran şagirdlərimiz hələ də azdır. Təəssüf ki, ədəbi qəhrəmanların xarakterini əhatəli aydınlaşdıran, onların davranış və əməllərinə əsaslandırılmış qiymət verməyi bacaran şagirdlərimizin sayı çox deyildir. Təəssüf ki, nəsr əsərinin bədii gözəlliyini təmin edən cəhətləri aşkara çıxarmağı, estetik dəyərini verməyi bacaran şagirdlərimiz lap azdır...

Bütün bunlar yaxşı müəllimlərimizi və peşəsinin vurğunu olan bir qisim metodistləri ciddi narahat edir, yuxusuna haram qatır. Necə həyəcanlanmayasan ki, filologiya fakültəsinin III, IV kurs tələbələrinin əksəriyyəti hekayədən seçilmiş kiçik bir parçanı bədii nağıletmənin tələblərinə uyğun danışa bilmir?! Necə kədərlənməyəsən ki, yuxarı kurs tələbələrinin çoxu əsərdəki bədii gözəlliyi duymaqda və buna yazıcının necə nail olduğunu izah etməkdə acizlik göstərir?!

Bütün bunlar düşünməyi, yeni yollar aramağı ciddi vəzifə kimi qarşıya qoyur.

Bəlkə bu yola gəlib çatmışıq? Bəlkə bu yol elə yeni təlim texnologiyalarından başlanır?

Aşağıdakı dərs nümunələrinə diqqət edək. Onlar şagirdlərimizin düşüncəsində, hiss və duyğularında əsaslı dəyişiklik yarada bilirmi? Qoy bu dərs nümunələrini ətraflı öyrənən və öz iş təcrübəsində yaradıcılıqla tətbiq edən müəllimlər bu suallara cavab versinlər.

Eksperiment materialı kimi seçilən nəsr əsərləri çox olsa da, burada üç nümunə ilə («Qara torpaq və sarı qızıl» – V sinif, «Qurbanəli bəy», «Mirzə Səfər» – VIII sinif) kifayətlənmişik¹.

Beşinci sinif şagirdləri **S.Rəhimovun «Qara torpaq və sarı qızıl»** hekayəsini həvəslə mütaliə edirlər. Bu, yalnız he-

¹ Tədqiqata aşağıdakı nəsr əsərləri cəlb olunmuşdur: «Ana ürəyi, dağ çiçəyi», «Buz heykəl», «Qara torpaq və sarı qızıl» (V sinif), «Qaraca qız» (VI sinif), «Nurəddin» (VII sinif), «Qurbanəli bəy», «Mirzə Səfər» (VIII sinif), «Hacı Murad» (IX sinif), «Aldanmış kəvakib» (X sinif).

kayənin maraqlı əhvalat üzərində qurulması ilə əlaqədar deyil. Yazıcının dilindəki, üslubundakı şirinlik bu əsərdə özünü xüsusi aydınlıqla göstərir, oxucunu dərhal cəlb edir. Hekayənin sonluğu da şagirdlərin marağına səbəb olur, onları düşündürür. Bütün bunlar eksperimentin gedişində nəzərə alınmışdır.

Birinci dərs saatında keçmiş mövzunun soruşulmasından və müəllifin tərcümeyi-halı barədə məlumat mənimsənilməkdən sonra hazırladığım metodik tövsiyə əsasında hekayənin məzmununun öyrənilməsi üzrə işə başlayıram. Dərsin quruluşu barədə oxucularda aydın təsəvvür yaratmaq niyyəti ilə onu icmal formasında (vəsaitdəki bütün nümunələr, bir neçə istisna nəzərə alınmazsa, bu qaydaya uyğun təsvir edilmişdir) təqdim edirik.

Birinci dərs.

Mövzu: S.Rəhimovun «Qara torpaq və sarı qızıl» hekayəsinin məzmunu üzərində iş.

Məqsəd: – hekayənin məzmununun öyrənilməsi;
– tənbelliyin, özgə hesabına yaşamağın insanı aciz, başqasından asılı vəziyyətə salması barədəki təsəvvürün dərinləşdirilməsi;
– əməksevərliyin insanı cəsarətli və müstəqil etməsi barədəki təsəvvürün zənginləşdirilməsi;
– məntiqi tefəkkürün inkişaf etdirilməsi.

İş forması: fərdi iş, cütlük şəklində iş.

Metod, priyom

və iş növləri: beyin həmləsi, fasilələrlə oxu.

Təchizat: – Ədəbiyyat. V sinif üçün dərslik (müəlliflər: S.Hü seynoğlu, Ə.Quliyev, B.Həsənlı). B., 2006, səh. 208–214.
– hekayənin məzmununa uyğun gələn şəkillər;
– atalar sözləri toplanmış kitablar.

Problemli vəziyyətin yaradılması və problemin qoyuluşu. Sinfə müraciət edirəm:

– Əməyin, zəhmətin insan üçün faydalı və vacib olması barədə eşitmişiniz. Bu barədə hansı əsərləri, atalar sözlərini xatırlaya bilərsiniz?

Şagirdlər aşağı siniflərdə öyrəndikləri əsərlərdən bir neçəsinin adını («Kərpickəsən qoca və cavan oğlan», «Qoca bağbanın vəsiyyəti», «Cırcırma və qarışqa»), eləcə də atalar sözlərini («İşləməyən dişləməz», «Qazanmayan qazanı qaynamaz», «Ata malına göz dikən oğul ac qalar») xatırladırlar.

Şagirdlərin diqqətini atalar sözlərindən birinə – «**Ata malına göz dikən oğul ac qalar**» cəlb edirəm, bunun mənasını ətraflı aydınlaşdırmağı xahiş edirəm. Şagirdlərin fikirləri dinlənildikdən sonra tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsi həyata keçirilir.

Tədqiqat sualı:

Ata malına göz dikən övlad həyatı boyu təmin oluna bilirmi?

Fərqli fikirlər-fərziyyələr eşidilir. Bir-birini təkrar etməyənlər lövhədə yazılır.

Sinfə müraciət edirəm:

Fərqli fikirlərin şahidi oldunuz. Bunlardan hansı doğrudur? Bax, bunu aşkara çıxarmaq üçün əlimizdəki vasitəni – S.Rəhimovun «Qara torpaq və sarı qızıl» hekayəsini mükəmməl öyrənməli, araşdırmalıyıq. Hekayəni artıq sizə məlum olan qaydada – **fasilələrlə** oxuyacağıq.

Şagirdlərə birinci parçanı («Qurban nə qədər fırlansa da, getdikcə qol-qıçdan düşürdü» cümləsindən sonra fasilə ediləcəyi elan olunur) fərdi qaydada oxumağı həvalə edirəm. Oxu başlanmazdan əvvəl şagirdlərin diqqətini lövhədə yazılmış tapşırığa cəlb edirəm: **Qurban kişinin gecə-gündüz çalışmasının, ağır zəhmət çəkməsinin səbəblərini aydınlaşdırın.**

Parçanın oxusuna 5 dəqiqə vaxt verilir. Oxu başa çatdıqdan sonra hər şagird parta yoldaşı ilə 2 dəqiqə müddətində fikir mübadiləsi apara bilər. Sonra oxunmuş parça ilə əlaqədar hazırlanmış aşağıdakı suallar əsasında müsahibə aparıram¹:

¹ Kontrol siniflərdə aparılan iş fərqli olmuşdur; oxu başa çatdıqdan sonra şagirdlərdən hansı sözləri, ifadələri, sətirləri mənaları başa düşmədikləri soruşulmuş və bütün sinfin iştirakı ilə onlara aydınlıq gətirilmişdir.

1. Oxuduğunuz parçadan nə öyrəndiniz?¹

2. Oxuduğunuz parçadakı «şinəşirdilər», «dəyirman çarxı», «yabı», «aran kəndləri», «xış», «zara gəlmək», «ələf» sözlərinin mənasını necə başa düşmüşünüz? (Lövhədə yazılır).

3. «Qurban kişinin güzəranı ağır keçirdi» cümləsində hansı fikir ifadə olunmuşdur?

4. «Öz qeyrətinə sığışdıra bilmirdi ki, onun eyvanı odunsuz, bucağı unsuz, ocağının üstü sacsız, qazansız qalsın» cümləsindəki fikri necə izah edərsiniz?

5. «Yaz gələndə Qurban ala öküzü qoyub ortağ olur, çala yerini ökirdi» cümləsində ifadə olunan fikri necə aydınlaşdırarsınız?

6. Qurban kişi hansı işlərdə çalışırdı?

7. Onun övladları günlərini necə keçirirdilər?

8. Qurban kişini ən çox hansı fikir narahat edirdi?

Sualların cavabını şagirdlərdən alır, yeri gəldikcə, yardımçı suallar verir, zəruri hallarda yığcam izahatlara vaxt ayırıram².

Müsahibənin sonunda şagirdlər ümumi tapşırıqla («**Qurban kişinin gecə-gündüz çalışmasının, ağır zəhmət çəkməsinin səbəblərini aydınlaşdırın**») bağlı gəldikləri qənaəti bildirirlər.

Bu mərhələdən sonra şagirdlər yenə fərdi qaydada ikinci parçanı («Susdu, özü də əbədi susdu...» cümləsindən sonra fasilə ediləcəyi elan olunur) oxuyurlar. Oxudan əvvəl lövhədəki tapşırıq («**Qurban kişinin soyuqqanlı, hər şeyə laqeyd olan övladlarının ata vəsiyyətini həyəcanla dinləmələrinin səbəbini aydınlaşdırın**») şagirdlərin nəzərinə çarpdırılır.

Parçanın oxusuna ayrılan 5 dəqiqə başa çatdıqdan sonra cütlərin fikir mübadiləsi aparması üçün 2 dəqiqə vaxt verilir. Bəzi şagirdlər isə bu vaxt ərzində mətn üzərində düşünməyə, onu yenidən nəzərdən keçirməyə üstünlük verirlər.

¹ Bu sual mətnin yalnız məzmununu xatırlatmağı tələb etmir; müəllim imkandan istifadə edərək şagirdlərdə **ümumiləşdirmə** bacarığının inkişafına nail olmalıdır.

² Mətnin qavranılması səviyyəsini, müsahibənin gedişini burada təsvir etməyi məqsəduyğun saymadıq.

Əsasında aşağıdakı suallar dayanan müsahibə aparıram:

1. Oxuduğunuz parçadan nə öyrəndiniz? (Şagirdlərin ümumiləşdirmə aparmalarına nail olunur)

2. Oxuduğunuz parçadakı «cəzana», «əzazil», «pristav», «məşəqqət», «döddirəkli dam», «hisli baca», «təkidlə» sözlərinin mənasını necə başa düşmüşünüz? (Lövhədə yazılır)

3. Ölmüş arvadını Qurban kişinin tez-tez xatırlamasına və kədərlənməsinə səbəb nə idi?

4. Qurban kişi nə vəsiyyəət edir, övladları bu vəsiyyəətə necə münasibət bəsləyirlər?

5. Qurban kişinin ölümü sizə necə təsir etdi?

6. Sizcə, onun övladlarını nə gözləyir? Fikrinizi əsaslandırın.

Suallara şagirdlərin müstəqil cavab vermələrinə şərait yaradır, zəruri hallarda yardımçı suallara müraciət edirəm.

Şagirdlər ümumi tapşırıqla bağlı («Qurban kişinin soyuq-qanlı, hər şeyə laqeyd olan övladlarının ata vəsiyyətini həyəcanla dinləmələrinin səbəbini aydınlaşdırın») çıxardıqları nəticəni əsaslandırırlar.

Bunun ardınca hekayənin sonuncu parçasının («Kəsmək bilməyən qar meşəli dağları basdı, çovğun gücləndi, hər yandan silinib-süpürülən qar Qurbanın çala yerinə doldu» cümləsindən axıra kimi) fərdi qaydada oxusu həyata keçirilir. Oxudan əvvəl şagirdlərdən lövhədəki tapşırıqə (**Hekayədəki «Yönlü oğul neylər ata malını, yönsüz oğul neylər ata malını?!» atalar sözünün mənasını aydınlaşdırın**) diqqət yetirmələri xahiş olunur.

Parçanın oxusuna ayrılan 8 dəqiqə başa çatdıqdan sonra cütlərin fikir mübadiləsi aparmalarına, (yaxud mətn üzərində düşünmələrinə) 2 dəqiqə vaxt ayrılır. Sonra isə aşağıdakı sualların əsasında müsahibə aparıram:

1. Oxuduğunuz parçadan nə öyrəndiniz? (Şagirdlərin ümumiləşdirmə aparmalarına nail olunur)

2. Oxuduğunuz parçadakı «məmək», «qeyz», «pud» sözlərinin mənasını necə başa düşmüşünüz? (Lövhədə yazılır)

3. Qurban kişi öləndən sonra oğlanları bir-birləri ilə necə rəftar etdilər?

4. Atadan qalmış mal-mülk qardaşlara nə qədər müddətə çatdı?

5. Heç vaxt işləməyən, əllərini ağdan-qaraya vurmayan qardaşları çala yerdə çalışmağa məcbur edən nə idi?

6. Kiçik qardaşın tədbirli olması nə ilə nəticələndi?

7. Hadisələrin belə sona çatacağını gözləyirdinizmi?

Müsahibədən sonra şagirdlər ümumi tapşırıqla (Hekayədəki «Yönlü oğul neylər ata malını, yönsüz oğul neylər ata malını?!» atalar sözünün mənasını aydınlaşdırın) bağlı əsaslandırılmış fikir söyləməkdə çətinlik çəkmirlər.

Dərsin növbəti mərhələsində («Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması») aşağıdakı istiqamətləndirici suallardan istifadə edirəm:

1. Hekayə maraqlıdır mı? Fikrinizi əsaslandırın.

2. Ən çox xoşladığınız epizod hansı oldu? Səbəbini izah edin.

3. Qurban kişini övladları ilə çox yumşaq rəftar etməkdə günahlandırmaq olarmı?

4. Qardaşların tənbelliyinin, əməyə xor baxmalarının səbəbi, sizcə, nə idi?

5. Qardaşların tənbelliyin daşını atmalarının, əməyə qurşanmalarının səbəbini Qurban kişinin uzaqgörənliyi, tədbirli olması ilə izah etmək mümkündür mü?

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması.

Şagirdləri son nəticəni çıxarmağa istiqamətləndirirəm:

– Hekayədə hər bir insan üçün vacib olan əməksevərlik, əməyə məhəbbət necə təsvir edilmişdir? Heç bir işlə məşğul olmayan, zəhmət çəkməyən insan təəvvür etmək olarmı? Belə insan həyatda necə mövqə tutar? Başqaları ona necə münasibət bəsləyər? Tənbellik, əməyə xor baxmaq, başqasının hesabına yaşamaq insanı hansı vəziyyətə salar?

Hekayənin məzmununa, sinifdə aparılan işlərə, yardımçı suallarına əsaslanan şagirdlər nəticə çıxarırlar: insan həyatda işləməli, qurub yaratmalıdır. İnsan gözəl binalar tikir, şəhər salır, körpülər qurur, bağ-bağça yaradır, əsər yazır... İnsan öz əməyi ilə həyatı gözəlləşdirir. İnsan çalışdıqca inkişaf edir, həyatın sirlərini öyrənir. Əmək insanı bərkidir, qorxmaz edir. Zəhməti ilə digər insanlara, vətəninə fayda verən insan öz güzəranını da

yaxşılaşdırır. Atalar yaxşı deyib: «İşləməyən dişləməz», «İş insanın cövhəridir», «Qazanmayanın qazanı qaynamaz»...

...Yalnız tənbellər işdən qorxar. Əli işə yatmayan, zəhmətdən qorxan adam get-gedə acizləşər, cəsarətini itirər və başqasından asılı vəziyyətə düşər...

...Əlinin zəhməti ilə yaşamağı bacarmayana heç bir miras, atadan qalmış var-dövlət kömək edə bilməz. Belə adamlar onlara qalmış var-dövlətin qədrini, qiymətini bilməzlər, onu tezliklə dağdır və ehtiyac içində yaşayırlar...

Qiymətləndirmə.

Şagirdləri qiymətləndirməni həyata keçirməyə cəlb edirəm. Onların hər birinə aşağıdakı formada qiymətləndirmə və rəqi verirəm. Şagirdlər cədvəldə göstərilən tələbləri əsas götürməklə öz fəaliyyətlərinə uyğun rəqəmi dairəyə alırlar.

Şagirdin adı və soyadı: _____ Tarix: _____

Mövzunun mənimsənilməsi.

Çox zəif: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 tam mənimsəmişəm.

Dərsdə fəal olması (sual verməsi, suallara cavab verməsi, əlavələr etməsi).

Fəal olmadım: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 çox fəal oldum.

Dərsdə digərlərini dinləməsi.

Zəif dinləmişəm: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 diqqətlə dinləmişəm.

Dərsin maraqlı keçməsi.

Maraqsız oldu: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 çox maraqlı oldu.

Yaradıcı tətbiqetmə:

Ev tapşırığı:

1. Hekayədəki epizodlardan birini bədii nağıletmənin tələblərinə uyğun danışmağı öyrənmək.

2. Əməksevər insan haqqında məlumat toplamaq (ona başqalarının münasibətini aydınlaşdırmaqla).

İkinci dərs.

Mövzu: S.Rəhimovun «Qara torpaq və sarı qızıl» hekayəsinin təhlili.

Məqsəd: – hekayənin ideyasının və bədii xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsi;
– şagirdlərdə əməyə məhəbbət və əməksevər insanlara rəğbət hissinin tərbiyə edilməsi;

– tənqidi və yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi;
– həm müstəqil, həm də kollektivdə bilik qazanmaq bacarığının inkişaf etdirilməsi.

İş forması: fərdi iş, kiçik qruplarda iş, bütün siniflə birgə iş.

Metod, priyom

və iş növləri: müəllimin izahı, müsahibə, əqli hücum, diskussiya, Venn diaqramı, tədqiqat, təqdimat.

Təchizat:

– Ədəbiyyat. V sinif üçün dərslik (müəlliflər: S.Hüseynoğlu, Ə.Quliyev, B.Həsənlı). B., 2006, səh. 208– 214;
– hekayənin məzmununa uyğun şəkillər;
– kiçik qabda (dibçəkə) adi torpaq;
– qızıldan hazırlanmış bəzək əşyaları (üzük, boyunbağı və s.);
– iş vərəqləri.

Bədii nağıletmə qaydalarına bələd olan şagirdlər hazırladıqları epizodu keçmiş mövzunun soruşulması mərhələsində danışmaq arzusunda olduqlarını bildirirlər. Şagirdlər dinlənilir. Cavablar fərqli səviyyələrdə olsa da, məktəblilərin əksəriyyəti seçdikləri epizoda əlavələr edir. Emosional-obrazlı ifaları ilə seçilən şagirdlər yüksək qiymət alırlar.

İkinci tapşırıqla əlaqədar maraqlı fikirlər səsləndirilir. Şagirdlərin bir qismi tanıdıqları adamları (işinə can yandıran müəllimləri, müxtəlif peşələrdə çalışanları) nümunə göstərir, insanların onlara hörmət etdiklərini, rəğbət bəslədiklərini qeyd edirlər.

Məktəblilərin bir qismi valideynlərindən, yaşlılardan eşitdikləri konkret faktları, əhvalatları (vaxtilə əməksevər, səriştəli peşə adamı kimi hamının rəğbətini qazanan, sonradan yaramaz əməllərə qurşanıb ömrünü ehtiyac içində, bədbəxt vəziyyətdə başa vuranlarla bağlı) xatırladırlar. Danışanların və dinləyənlərin deyilənlərə münasibətlərini bildirmələrinə şərait yaradır.

Dərsin növbəti mərhələsinə keçirəm.

Problemli vəziyyətin yaradılması və problemin qoyuluşu.

Sinfə müraciət edirəm:

Əsərin adına bir daha diqqət edin: «**Qara torpaq və sarı qızıl**»! Sizcə, müəllif əsərini nə üçün belə adlandırmışdır?

Şagirdlər müxtəlif fikirlər-fərziyyələr söyləyirlər. Onları, təkrara yol verməməklə lövhədə yazıram. Sonra şagirdlərin diqqətini qabdakı torpağa və onunla yanaşı qoyulmuş qızıl əşyalara cəlb edirəm. Sualım şagirdlər üçün qeyri-adi, gözlənilməz olur: – Bunlardan hansı gözəl görünür, hansı qiymətlidir?

Şagirdlər tərəddüd içində gah qabdakı torpağa, gah da qızıl əşyalara nəzər salır, sonra maraq dolu baxışlarını mənə çevirirlər. Nəhayət, cəsarətlilər tapılır; qızılın gözəl görüldüyünü, göz oxşadığını, qiymətli olduğunu dilə gətirirlər. Şagirdlərin çoxu bu fikrə şərək çıxır. Lakin gərgin düşüncəyə dalan şagirdlər, az da olsa, var. Onlar fikirlərini bildirməyə tələsmirlər. Məhz bu şagirdlərdən dəqiqləşdirilməsinə, belə demək olarsa, redaktə olunmasına ehtiyac duyulan fərqli fikirlər eşidilir: «Biz «ana torpaq» deyirik, deməli, torpaq hər şeydən qiymətlidir», «Hər şey torpaqdan yaranır, elə qızıl da...», «Torpağın qədrini bilməliyik, o, bizi saxlayır».

Şagirdləri tədqiqat sualının formalaşdırılmasına istiqamətləndirirəm: Deməli, yazıçının «qara torpaq» və «sarı qızıl» sözlərini yanaşı işlətməkdə məqsədi, niyyəti olmuşdur. Torpaq nə vaxt dəyərli, qiymətli olar? Bu sual sizi araşdırma apararkən daim düşündürməlidir.

Tədqiqat sualı.

Hekayədə təsvir olunan hadisə «Bir ovuc qızılın olunca, bir ovuc torpağın olsun» atalar sözündəki fikri təsdiq edirmi?

Fərqli fərziyyələr dinlənilir.

Sinfə müraciət edirəm:

Göründüyü kimi, müxtəlif fikirlər, hətta bir-birinə əks olan mülahizələr var. Bu, tədqiqat aparmağımızın vacib olduğunu təsdiq edir.

Tədqiqatın aparılması.

Kiçik qruplara bölünməyin müxtəlif qaydalarını bilən şagirdlərə onlardan birini tətbiq etməyi xahiş edirəm. Şagirdlər bir neçə saniyə sərf etməklə (hər biri 3 nəfərdən ibarət olmaqla) beş qrupa bölünürlər.

Qruplar iş vərəqlərini alırlar. Qrup üzvlərinin hər birinin vəzifəsini izah edirəm. Bu, mənim işimin ən məsuliyyətli, gərgin məqamlarındandır. Artıq qeyd olunduğu kimi, hər qrup üçün müəyyənləşdirilən tapşırıq xırdalanmalı və şagirdlərin arasında bölünməlidir. Bu xırdalanma tapşırığın ümumi tələbini əks etdirməli, ondan kənara çıxmamalı, qarşılıqlı əlaqədə olmalı, bir-birini tamamlamalıdır. Vəzifə bölgüsü apararkən, (xüsusən ilk dövrlərdə) şagirdlərin fərqi xüsusiyyətlərini, maraq və səviyyələrini nəzərə almamaq işin səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir. Bu, hələ işin bir tərəfidir; hər qrupun üzvlərini vəzifələri ilə ayrı-ayrılıqda tanış etdikdə digər qruplarda boş dayanma təhlükəsi yaranır. Bunu ortadan qaldırmaq üçün hər qrupa icra edəcəkləri tapşırıqla tanış olmağı həvalə edirəm.

Müəllim üçün məlumat

Qrup üçün müəyyənləşdirilmiş tapşırığın icrasında bütün şagirdlər – qrupun üzvləri iştirak edir. Bu mühüm şərtin reallaşdırılması şagirdlərin arasında vəzifə bölgüsünün aparılmasını tələb edir. Şagirdlər yeni qayda ilə işləməyə alışandan sonra hər qrupun üzvləri tapşırıqla bağlı müstəqil vəzifə bölgüsü apara bilər. Müəllimə isə müəyyən düzəlişlər, dəqiqləşdirmələr aparmaq qalır.

İşin icrası (tədqiqatın aparılması) üçün ayrılan vaxtı elan edirəm.

Qruplar üçün hazırlanmış tapşırıqlar və hər qrupun icra edəcəyi işlər aşağıdakı məzmununda olmuşdur.

Birinci qrupun tapşırığı:

1. Qurban kişi obrazını səciyyələndirin (Birinci qrupun şagirdləri bu tapşırığı yerinə yetirmək üçün aşağıdakı işləri icra edirlər).

a) Hadisələr harada baş verir və daha çox kimlə bağlanır?

b) Qurban kişi necə adam idi? Onun xasiyyəti, əməlləri üçün mühüm olan cəhətləri müəyyənləşdirin.

c) Müəllifin Qurban kişiye münasibəti necədir, bəs siz ona necə münasibət bəsləyirsiniz? Fikrinizi hekayədən seçdiyiniz nümunələrlə əsaslandırın.

ç) Qurban kişini tədbirli, uzaqgörən insan saymaq olarmı? Niyə?

İkinci qrupun tapşırığı:

1. Şahməmməd, Xanməmməd, Bəyməmməd obrazlarını təhlil edin.

(İkinci qrupun şagirdləri bu tapşırığı yerinə yetirmək üçün aşağıdakı işləri icra edirlər).

a) Qardaşların xasiyyətindəki oxşar cəhətləri müəyyənləşdirin.

b) Qardaşların xasiyyətində fərqli cəhətlər varmı? Fikrinizi hekayədən seçdiyiniz nümunələrlə əsaslandırın.

c) Müəllif bu obrazlara necə münasibət bəsləyir? Hekayədən fikrinizi təsdiq edən nümunələr seçin.

ç) Təqdim olunmuş şəkillərlə hekayənin məzmunu arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirin.

Üçüncü qrupun tapşırığı:

1. Müəllifin əsas niyyətini aydınlaşdırın.

(Üçüncü qrupun şagirdləri bu tapşırığı yerinə yetirmək üçün aşağıdakı işləri icra edirlər).

a) Əgər Qurban kişidən bir deyil, bir neçə öküz, at qalsaydı qardaşlar firavan yaşayardılarmı? Fikrinizi əsaslandırın.

b) Hekayənin sonuncu cümlələrini («Hamının toxumundan qabaq...» sözlərindən başlayaraq) bir daha diqqətlə oxuyun. Buradakı fikir sizə hansı nəticəni çıxarmağa əsas verir?

c) Çala yer – qara torpaq və atanın vəsiyyəti olmasaydı qardaşların taleyi necə olacaqdı?

Dördüncü qrupun tapşırığı:

Topladığınız məlumat əsasında əməkdən üz döndərən adamın (adamların) aciz, acınacaqlı vəziyyətini canlandıran səhnəcik qurun.

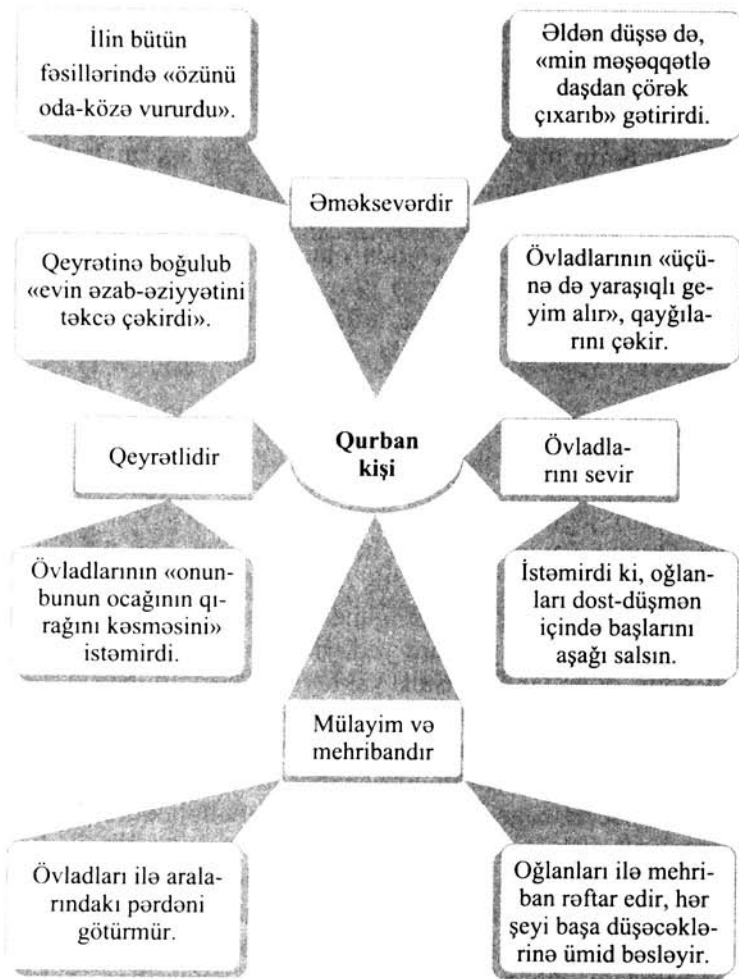
Bəşinci qrupun tapşırığı:

Böyük zəhmət tələb edən, amma faydalı olan işi başa çatdırmış insanların istirahət dəqiqələrini canlandıran səhnəcik qurun.

Şagirdlərin müstəqil işləmələri (tədqiqat aparmaları) üçün ayrılan vaxtı elan edirəm. İş vərəqləri ilə təmin olunan qruplar tədqiqata başlayırlar. Hər qrupun, hər şagirdin fəaliyyəti ciddi nəzarətim, müşahidələrim altında olur. Şagirdlərin rəngarəng iş növlərindən istifadə etmələrinə istiqamət verirəm. Onların işinin məzmunu barədə oxucularda müəyyən təsəvvürün yaranması üçün bəzi məqamları, yığcam da olsa, nümunə kimi nəzərə çarpdırıram.

Birinci qrupun şagirdləri hadisələrin kənddə baş verdiyini və daha çox Qurban kişi ilə əlaqələndiyini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkmirlər. Bu obrazı təhlil edərkən (tapşırığın ikinci bəndinə əsasən) şagirdlər ilk növbədə onun əməksevərliyini qeyd edirlər. Qrupun üzvlərindən biri hekayədən onun ağır əməyə qatıldığını təsdiq edən nümunələr («Qurban çox az yatırdı», «O özünü oda-közə vurur, nəinki gündüz, hətta gecə də əlləşirdi», «Qışın oğlan çağında yabısını yedəyinə alıb meşəyə yollanır, tir kəsib odun doğrayır, yabısına yükləyir, aran kəndlərinə aparır, dəriyə, düyüyə verib evinə gətirirdi», «yazda dəryaz çalıb yabısına, öküzünə ələf toplayır, yayda çin götürüb aralara enir, payızda taxıl təmizləyib dəyirmanlıq edir, qışda da odun aparıb satırdı»,...) seçir, digəri onun övladlarına məhəbbətini, qayğısını göstərən misallar («oğlunun üçünə də yaraşqlı geyim alır, dost-düşmən içində başını aşağı salmaq istəmirdi», «Bəs nə təhər olsun ki, uşaqlar onun-bunun ocağının qırağını kəsməsinlər, əl açıb dilənməsinlər?»...) yazır, üçüncü şagird Qurban kişinin xasiyyətindəki digər cəhətləri (məlayim, mehriban, xeyirxah olmasını) qeyd edir...

İşlərinin nəticəsini ümumiləşdirən şagirdlər onu iş vərəqlərində (bir parçası aşağıda verilir) əyaniləşdirirlər.

Birinci qrupun şagirdləri tapşırığın sonuncu bəndi («Qurban kişini tədbirli, uzaqgörən insan saymaq olarmı? Niyə?») üzərində xeyli mübahisə edirlər. Bu mübahisənin bünövrəsi hələ birinci dərdsə – əsərin məzmununun öyrənilməsi prosesində qoyulmuş olur. Şagirdlərin bir qismi Qurban kişini övladları ilə çox yumşaq

rəftar etməkdə günahlandırır, digər bir qisim isə onlarla razılaşmır. İkincilərin fikrincə, ata övladları ilə sərt davranrsa, onlar üzə durar, aradan pərdə götürülərdi, məhz Qurban kişinin uzaqgörənliyi övladlarının əməyə qurşanmalarına səbəb olur...

İkinci qrupun şagirdləri tapşırığın birinci bəndinə («Qardaşların xasiyyətindəki oxşar cəhətləri müəyyənləşdirin») cavab hazırlamaqda çətinlik çəkmirlər; tənbel, əməyə xor baxan qardaşların kobud olduqlarını, atalarına hörmət etmədiklərini, onun zəhmətini qiymətləndirmədiklərini qeyd edirlər.

Tapşırığın ikinci bəndi («Qardaşların xasiyyətində fərqli cəhətlər varmı? Fikrinizi hekayədən seçdiyiniz nümunələrlə əsaslandırın») şagirdləri xeyli düşünməyə, mətni yenidən, həm də daha diqqətlə nəzərdən keçirməyə sövq edir. Şagirdlər böyük qardaşın – Şahməmmədin digər iki qardaşdan daha sərt olduğunu, yalnız özü barədə düşündüyünü qeyd edir, kiçik qardaşın – Bəyməmmədin böyük qardaşlarından fərqli olaraq ehtiyatlı, tədbirli olduğunu göstərirlər. Şagirdlər əsərdən seçdikləri nümunələrə əsasən («yazıq atam ömründə nə əzab çəkibsə də bir adama baş əymədi!...») kiçik qardaşın atasını, gec də olsa, anladığını, ona rəğbət bəslədiyini qeyd edirlər. Bütün bunlar şagirdlərə fikirlərini ümumiləşdirərək Venn diaqramında əks etdirməyə imkan vermişdir¹:

Şahməmməd

– sərtidir;
– uzaqgörən deyil;
– ancaq özü haqqında düşünür.

Hər üç qardaş

üçün ümumi olan cəhətlər:
– tənbelidirlər;
– əməyi sevmirlər;
– atalarının zəhmətini qiymətləndirmirlər.

Xanməmməd

– müstəqil fikri yoxdur;
– bu gün üçün yaşayır;
– qətiyyət sizdir.

Bəyməmməd

– ehtiyatlıdır;
– tədbirlidir;
– qətiyyətlidir.

¹ Venn diaqramı müqayisənin əks etdirilməsi baxımından qüsurludur. Bu barədə ayrıca danışılmalıdır.

Bu qrupun üzvləri tapşırığın digər bəndlərinə də maraqlı cavablar hazırlamışlar.

Üçüncü qrupun tapşırığındakı ikinci bənd («Hekayənin sonuncu cümlələrini – «Hamının toxumundan qabaq...» sözlərindən başlayaraq – bir daha diqqətlə oxuyun. Buradakı fikir sizə hansı nəticəni çıxarmağa əsas verir?») müəllifin niyyətinin başa düşülməsində mühüm addım kimi düşünülmüşdür. Həmin parçadakı sonuncu cümlə («Vaxt gəldi, vədə yetişdi, günəşin altında çala yer boya-boy, enə en par-par parıldadı, qardaşların gözündə sarı sünbüllü torpaq bitməz-tükənməz qızıla döndü») şagirdlərin diqqətini daha çox cəlb edir. Onlar tədqiqat sualının əlaqələndirildiyi atalar sözünü («Bir ovuc qızılın olunca, bir ovuc torpağın olsun») bir daha xatırlayırlar. Çıxardıqları nəticələr də maraqlıdır: «Torpaq түкənməyən var-dövlətdir...», «Torpaq tonlarla qızıldan da qiymətli, o, zəhməti, əməyi sevir...», «Torpağa əmək çəksən, heç kimə, heç nəyə ehtiyac duymazsan...».

Burada xatırlatdığım və demədiyim bir çox mətləblər şagirdlərin tədqiqatı prosesində müşahidə etdiklərimdir.

Qruplar tədqiqatlarını tamamladıqdan sonra dərsin növbəti mərhələsinə keçilir.

Qazanılmış biliklərin mübadiləsi.

Hər qrup öz tapşırığının icrası prosesində çıxardığı nəticəni təqdim edir. Bütün qrupların işində tamamlanmamış fikirlər, birtərəfli mülahizələr müşahidə edilir. Bunların aradan qaldırılması, mənimsənilənlərin bitkin şəkil alması və dərinləşməsi dərsin növbəti mərhələsində həyata keçirilir¹.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması.

Bu mərhələ ağır, müəkkəb və ziddiyyətli bir işin təşkilatçısı olmağı tələb edir. Bu mərhələdə özümü həmişə çoxsaylı

¹ Dördüncü və beşinci qrupun təqdimatı (hazırlanmış səhnələrin oynanılması) bu mərhələdə həyata keçirilir. Digər qrupların şagirdləri onları maraqla dinləyir və alqışlayırlar. Eksperimentin gedişində məlum oldu ki, bu qəbildən işin səmərəli təşkili və nəticəsinin uğurlu olması şagirdlərin təcrübə qazanmalarından asılıdır.

musiqinin cəmləşdiyi kollektivin qarşısında dayanan və böyük məsuliyyət daşıyan dirijor timsalında görünür və hiss edirəm. Hər bir qrup (və şagird) çekdiyi zəhmətin hədəf olmadığını sübut etmək üçün alışıb-yanır. Hər qrup (və hər kəs) səmərəli işlədiyini, əsaslı nəticə çıxardığını nümayiş etdirmək istəyir. Lakin qüsurları, kəm-kəsirləri açıq-aşkar görürəm. Şagirdlərin hələ müstəqil işlədikləri (tədqiqat apardıqları) müddətdə apardığım müşahidələr də köməyimə gəlir. Lakin müzakirə üçün əvvəlcədən hazırladığım sualların heç də hamısı gərəkli olmur, yeni yaranan, bəzən gözənilməz olan vəziyyət fərqli yol seçməyimə, suallar verməyimə səbəb olur. Lakin bütün hallarda tədqiqat sualının məğzi, tələbi diqqət mərkəzində saxlanılır.

Sualları müəyyənləşdirərkən çalışıram ki, hər qrup digər qrupun yerinə yetirdiyi tapşırığın tələbini anlasın, əldə etdiyi nəticəni mənimsəsin. Bu, bütün qrupların bir-birlərinin işinin məzmunu barədə dolğun təsəvvür qazanmalarına səbəb olur. Nəticədə təlim materialının (mövzunun) sinif tərəfindən bütövlükdə qavranılmasına şərait yaradılmış olur.

Müzakirə üçün aşağıdakı istiqamətləndirici suallardan istifadə edirəm:

1. Hekayənin «Qara torpaq və sarı qızıl» adlandırılmasının səbəbini necə izah edərsiniz? Siz onu necə adlandırırsınız?
2. Müəllif Qurban kişiye necə münasibət bəsləyir? Onda nöqsan görürmü?
3. «Qurban kişi təkə əməksevər yox, həm də təmkinli, ağıllı və uzaqgören idi» fikri ilə razılaşırırsınız? Niyə?
4. Qardaşların tənbelliyinin, əməyə xor baxmalarının səbəbini necə izah edərsiniz?
5. Qardaşları acliqdan, rüsəyçilikdən xilas edən nə oldu? (Bu sualın doğru cavabı yazıcının niyyətini ifadə edirmi?)
6. Siz hekayəni necə tamamlayardınız?

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması.

Bu mərhələdə müxtəlif mövqelərin yaxınlaşmasına, bütün deyilənlərin, belə demək olarsa, səmərəli axara salınmasına çalışıram. Lakin şagirdlərin bəzilərinin şəxsi mövqelərinə təzyiq göstərmir, düşünmələrini, axtarışlarını davam etdirmələrini

tövsiyə edirəm. Aşağıdakı qısa yekun sözümle şagirdləri son nəticələrə istiqamətləndirirəm:

– **Əmək hər bir adam üçün vacibdir. Hər kəs yaşına uyğun zəhmət çəkməlidir. Əməksevər insan heç vaxt heç kimə möhtac olmaz. Atadan qalmış var-dövlət əməyə xor baxan övladı xoşbəxt edə bilməz...**

Oxuduğumuz hekayədə qara torpaq qızıldan üstün tutulur. Bir şərtlə ki, ona zəhmət çəkənsən. Belə olanda torpaq səni həmişəlik, ömürlük ehtiyacdən qurtarar...

Mənim təklifimə əsasən şagirdlər əsərin əsas ideyası ilə bağlı əldə etdikləri nəticələri çatdırırlar:

– əsərdəki hadisələr kənddə baş verir, onun mərkəzində əməksevər bir insanın – Qurban kişinin həyatının, taleyinin təsviri dayanır;

– uzaqgörən, təmkinli insan olan Qurban kişi son sözü – vəsiyyəti ilə övladlarını doğru yola – əməyə cəlb edir;

– atadan qalmış var-dövlət fərsiz övladı xoşbəxt edə bilməz, o, hər şeyin axırına tez çıxar. Əməksevər övlad isə ata malına göz dikməz, öz zəhməti ilə özünə güzəran yaradar;

– əmək insanı cəsarətli, inamlı edir, həm də ona sevinc və fərəh gətirir;

– əməkdən üz çevirən insan həyatda xoşbəxtliyini itirmiş olur;

– faydalı əməkdən sonra istirahət insana zövq verir...

Qiymətləndirmə.

Qrupların işini aşağıdakı meyar cədvəlinə əsasən qiymətləndirirəm:

Meyarlar	I qrup	II qrup	III qrup	IV qrup	V qrup
Tapşırıqları yerinə yetirir					
Qrup müzakirələrində iştirak edir					
Yoldaşlarını dinləyir					
Deyilən fikirlərə münasibət bildirir					
Sual verir, suallara cavab verir					
Nəticə					

Qrupun işindən asılı olaraq (obyektiv münasibət dərs boyu ciddi müşahidənin, qeydlərin olmasını tələb edir) hər meyarın qarşısında «+» və ya «-» yazılır, sonda «+» və «-» hesablanır.

Yaradıcı təbiiqetmə.

Ev tapşırığı.

1. «Hekayə mənim düşüncələrimdə və həyatımda dəyişiklik etdi (etmədi)» mövzusunda esse yazmaq.

2. «Hekayədəki surətlərə mənim münasibətim» mövzusunda qısa inşa yazmaq.

Şagirdlər bu tapşırıqlardan birini (seçim özlərinin öhdəsinə buraxılır) işləyir.

* * *

Ekspərimənt materialı kimi müəyyənləşdirilmiş nəsr nümunələrindən biri də **C.Məmmədquluzadənin VIII sinifdə tədris edilən «Qurbanəli bəy» hekayəsidir.**

Müəllim üçün məlumat

Bu əsərin dərin ictimai məzmunu – Qurbanəli bəyin gülüş obyektinə çevrilməsinin, kölə, qul psixologiyasının ona hakim kəsilməsinin səbəbi barədə ədəbiyyatşünaslıqda çox az danışılmışdır. Ekspəriməntin təşkilində məhz bu problemin araşdırılması əsas məqsəd seçilmişdir.

Əsərin tədrisinə proqramda 3 saat nəzərdə tutulmuşdur. Bunlardan 2 saat məzmunun mənimsənilməsinə, 1 saat isə təhlilə ayrıldı¹. Birinci dərs saatının məzmunu və forması aşağıdakı şəkildə olmuşdur.

Mövzu: C.Məmmədquluzadənin «Qurbanəli bəy» hekayəsinin məzmununun öyrənilməsi.

Məqsəd: – əsərin məzmununun mənimsənilməsi, obrazların xarakteri və yazıçı sənətkarlığı barədə ilkin təsəvvürün qazanılması;

¹ Ekspəriməntin gedişində iki variant yoxlanmışdır. Birinci variantda məzmunun öyrənilməsinə 2 saat, təhlilə 1 saat ayrılmışdır. İkinci variantda isə məzmunu bir, təhlilə iki saat verilmişdir. Çıxarılmış nəticə barədə bir neçə səhifə sonra («Mirzə Səfər» hekayəsinin tədrisi ilə bağlı) məlumat verilmişdir.

- yaltaqlığın, simasızlığın insanı rəzil etməsi barədəki təsəvvürün dərinləşdirilməsi;
- əməkdaşlıq, birgə işləmək bacarığının inkişaf etdirilməsi;
- həm müstəqil, həm də qrupda bilik qazanmaq (və məlumat əldə etmək) bacarığının formalaşdırılması;
- bədii (yaradıcı) təfəkkürün inkişaf etdirilməsi.

İş forması: fərdi iş, cütlik şəklində iş, kiçik qruplarda iş, bütün siniflə birgə iş.

Metod, priyom və iş növləri: müəllimin izahı, müsahibə, əqli hücum, proqnozlaşdırılmış oxu.

Təchizat: - Ədəbiyyat. VIII sinif üçün dərslik (müəlliflər: N.Cəfərov, N.Araslı, S.Hüseynoğlu). B., 2005, səh. 160-179.
- «Qurbanəli bəy» hekayəsinə çəkilmiş şəkillər.

Problemlə vəziyyətin yaradılması və problemin qoyuluşu.

Sinfə müraciət edirəm:

Siz artıq bilirsiniz ki, C.Məmmədquluzadənin əsərlərində çox mühüm ictimai bəlalər, xalqımızın və vətənimizin üzləşdiyi taleyüklü məsələlər əksini tapmışdır¹. Ətraflı öyrənəcəyiniz «**Qurbanəli bəy**» hekayəsində də belədir. İlk növbədə aşağıdakı sözlərin (lövhədə qeyd edirəm: **insan, mühit, şərəf, yaltaqlıq, simasızlıq, rüsvayçılıq**) əsasında, onlardan istifadə etməklə kiçik bir hekayə yazacaqsınız. Bunun üçün 5 dəqiqə vaxtınız var.

Şagirdlərin müstəqil işinə müdaxilə etmir, müşahidələrimlə kifayətlənirəm. İşin icrası başa çatanda hər şagirdin öz yazısını parta yoldaşına oxumasını (buna az vaxt ayırıram) xahiş edirəm. Sonra isə iki şagird yazdıqlarını sinfin qarşısında oxuyur. Mübahisəyə, müzakirəyə yer verilmir². Bu işi yekunlaşdırdıqdan sonra sinfə müraciət edirəm:

¹ C.Məmmədquluzadənin həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumatın mənimsənilməsi üzrə aparılan işləri burada təsvir etməyi (vəsaitdə bu qəbildən mövzularla əlaqədar nümunələr verilmişdir) məqsəduşğun saymadıq.

² Şagirdlər bu qəbildən işə alışıqca, təcrübə qazandıqca məntiqi, bitkin süjetli mətnlər hazırlayırlar.

Sizin mütaliəniz xeyli artıb. Həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatdan çoxlu nümunələr öyrənmisiniz, müstəqil oxuduğunuz əsərlər də az deyil.

Fərqli xarakterə malik onlarla obrazla tanış olmuş, onlara qiymət vermisiniz. Şəxsi təcrübənizi də xatırlatsaq, deyə bilərik ki, sizi kifayət qədər mürəkkəb həyatı problemləri araşdırmağa hazır hesab etmək olar. Öncə belə bir suala cavab axtaraq: İnsanı dəyərləndirərkən ən çox hansı cəhətləri xatırlayırlar?

Sinifdə həm oxşar, həm də fərqli fikirlər eşidilir. Deyilənlərin əsasında nəticə çıxarılır: **İnsana ilk növbədə davranışına və əməllərinə görə qiymət verilir.**

Yenidən sinfə müraciət edirəm:

Bəs davranış dedikdə siz insana məxsus olan hansı cəhətləri nəzərdə tutursunuz?

Eyni fikrin fərqli şəkildə ifadə edilməsi ilə yanaşı, maraqlı, tutarlı mülahizələr də eşidilir: «İnsanın danışığı, başqalarına münasibəti ona hörmət gətirməlidir», «İnsan özünü yüngül aparmamalıdır, yaltaqlıqdan, yalançılıqdan uzaq olmalıdır», «İnsanlar iki-üzlü, simasız adamları sevmirlər, onların davranışları hamıda nifrətə səbəb olur».

Sinfə müraciət edirəm:

Deməli, davranış geniş anlayışdır, o, insana aid olan bir çox cəhətləri özünə daxil edir. Siz, həmçinin «yaltaqlıq», «yalançılıq», «simasızlıq» ifadələrini işlətdiniz. Bunlar insan üçün ciddi qüsurla bilməmi? Yaltaq, yalançı, simasız adamlar cəmiyyət üçün belə, faciə hesab edilə bilməmi?

Şagirdlərin fikirlərinin əsasında tədqiqat sualı müəyyənləşdirilir.

Tədqiqat sualı.

«Yalançılıq və simasızlıq insanı rəzil edir» fikrini doğru saymaq olarmı?

Şagirdlərin fikirləri dinlənir. Müxtəlif fərziyyələr eşidilir. Onlar diqqətlə dinlənir və qeyd olunur.

Sinfə müraciət edirəm:

Bir-birindən fərqlənən fərziyyələri dinlədik. Tədqiqat sualı fərqli fikirlərə yol açdı. Deməli, araşdırma aparılmalı, doğru cavab müəyyənəndirilməlidir.

Tədqiqatın aparılması.

Sinfə müraciət edirəm:

Suala həqiqi cavabın tapılması, fərziyələrin yoxlanması üçün «Qurbanəli bəy» hekayəsi bizim üçün vasitə rolunu oynayacaqdır. Əsər diqqətlə oxunmalı, müəyyən suallara cavab tapılmalıdır. Hekayənin məzmunu ilə tanış olmaq üçün, artıq sizə məlum olan **proqnozlaşdırılmış oxudan** istifadə edəcəyik.

Şagirdlər mənim təklifimlə hekayədən bir hissəni (əsrin əvvəlindən «Yarım saatdan sonra qonaqları çağırırlar xörək otəgına» cümləsinə qədər) fərdi qaydada oxuyurlar. Oxunmuş hissədə hansı sözlərin mənasını bilmədiklərini soruşuram. Şagirdlər aşağıdakı sözlərin mənalılarının dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac duyduqlarını bildirirlər: «şuriş», «pristav», «katda», «qlava», «əfsər», «kazak», «bu heyndə», «akoşka».

Bu sözlərlə bağlı izahatımı elə qururam ki, mənalılarını şagirdlərin özləri açıqlayırlar. Sonra dəftərlərində onlara artıq məlum olan aşağıdakı formada cədvəl çəkirlər:

Əsərin hissələri	Sizcə, nə baş verəcək? Hadisələr necə davam edəcək?	Nə üçün belə düşünürsünüz? Nəyə əsaslanırsınız?	Nə baş verdi? Hadisələr necə davam etdi?
1	2	3	4
I hissə			
II hissə			

Cədvəl ilk növbədə bu formada hazırlanır. Yəni onda yalnız suallar yazılır. Sonra şagirdlərin diqqəti oxunmuş hissəyə (şərti olaraq «I hissə» adlandırdığımız epizoda) yenidən cəlb olunur. Həmin epizodun məzmunundan çıxış etməklə 2-ci və 3-cü sütundakı suallara («Sizcə, nə baş verəcək? Hadisələr necə davam edəcək?», «Nə üçün belə düşünürsünüz? Nəyə əsaslanırsınız?») cavab hazırlamağı təklif edirəm. Səciyyəvi işlərin birində 2-ci

sütundakı suallara aşağıdakı məzmununda cavab hazırlanmışdır: 1. Qurbanəli bəy atını naçalnikə bağışlayacaq. 1. Naçalnik hədiyyəni qəbul edəcək, əvəzində Qurbanəli bəyə mükafat (medal) vəd edəcək. 3. Sərxoş olan Qurbanəli bəy nökrünü və pristavın həyatindəki kəndliləri döyəcək¹.

Həmin şagirdin işində 3-cü sütundakı suallara aşağıdakı cavablar yazılmışdır: 1. Qurbanəli bəy naçalnikə – ağasına yaltaqlanır, atı ona rüşvət kimi verəcək. 2. Naçalnik, yeri gələndə, Qurbanəli bəyləri – nökrələrini mükafatlandırır, onları şirnikdirir, bununla da əlində saxlayır. 3. Nökrə Kəblə Qasımla və kəndlilərlə kobud rəftar edən, söyüşlə danışan Qurbanəli bəyin bu cür hərəkət etməsi təbiidir.

Şagirdlərin hazırladıqları bu cavablar cədvəlin müvafiq sütunlarına köçürülür:

Əsərin hissələri	Sizcə, nə baş verəcək? Hadisələr necə davam edəcək?	Nə üçün belə düşünürsünüz? Nəyə əsaslanırsınız?	Nə baş verdi? Hadisələr necə davam etdi?
I hissə	1. Qurbanəli bəy atını naçalnikə bağışlayacaq. 2. Naçalnik hədiyyəni qəbul edəcək, əvəzində Qurbanəli bəyə mükafat (medal) vəd edəcək. 3. Sərxoş olan Qurbanəli bəy nökrünü və pristavın həyatindəki kəndliləri döyəcək.	1. Qurbanəli bəy naçalnikə – ağasına yaltaqlanır, atı ona rüşvət kimi verəcək. 2. Naçalnik, yeri gələndə, Qurbanəli bəyləri – nökrələrini mükafatlandırır, onları şirnikdirir, bununla da əlində saxlayır. 3. Nökrə Kəblə Qasımla, kəndlilərlə kobud rəftar edən, söyüşlə danışan Qurbanəli bəyin bu cür hərəkət etməsi təbiidir.	

¹ İlk vaxtlar, eləcə də zəif siniflərdə ən mühüm hadisənin izlənilməsi ilə məhdudlaşmaq mümkündür. Lakin süjetdəki çoxcəhətliliyin xeyli dərəcədə əhatə edilməsi baxımından bir neçə xəttin (bu nümunədəki kimi) izlənilməsi daha faydalıdır.

Şagirdlərə hekayənin ikinci hissəsini («Yarım saatdan sonra qonaqları çağırdılar xörək otağına» cümləsindən «Pristavin xanımı qonaqlara təklif elədi ki, buyursunlar, çayın kənarında çəməndə əyləşib çay içsinlər» cümləsinə qədər) fərdi qaydada oxumağı təklif edirəm¹. Oxu üçün ayrılmış 8 dəqiqə başa çatdıqdan sonra şagirdlərdən onlar üçün aydın olmayan sözün, ifadənin, mətləbin olub-olmadığını soruşuram. Bu istiqamətdə izahə ehtiyac duyulmadığını biləndən sonra cədvəldəki 4-cü sütunun doldurulmasını xahiş edirəm. Artıq şagirdlərə ehtimallarının hekayədəki təsvirlə nə dərəcədə uzlaşması məlumdur. Onlar ikinci hissəyə – oxuduqları epizoda əsasən 4-cü sütundakı suallara cavab yazırlar. İşindən nümunə gətirilən şagird yazır: 1. Qurbanəli bəyin naçalnikə dönə-dönə «peşkeşdi» deməsinə baxmayaraq atı verməsi baş tutmur. 2. Naçalnik bəyin atı ilə çox maraqlanır, amma başı qonaqlara qarışır. Xanımı ad günü münasibətilə təbrik edir, digər qonaqlarla söhbət edir... 3. Qurbanəli bəy «xörək otağında» olur, başı digər qonaqlarla birlikdə yeyib-icməyə qarışır, həyəətə çıxmır...

Bu şagird də digərləri kimi, yazdıqlarını cədvəlin 4-cü sütununda yerləşdirir. Cədvəl aşağıdakı şəkllə düşür:

Əsərin hissələri	Sizcə, nə baş verəcək? Hadisələr necə davam edəcək?	Nə üçün belə düşü-nürsünüz? Nəyə əsaslanırsınız?	Nə baş verdi? Hadisələr necə davam etdi?
1	2	3	4
I hissə	1. Qurbanəli bəy atını naçalnikə bağışlayacaq. 2. Naçalnik hədiyyəni qəbul edəcək, əvəzində Qurbanəli	1. Qurbanəli bəy naçalnikə – ağasına yaltaqlanır, atı ona rüşvət kimi verəcək. 2. Naçalnik, yeri gələndə, Qurbanəli bəyləri – nökrələri	1. Qurbanəli bəyin naçalnikə dönə-dönə «peşkeşdi» deməsinə baxmayaraq atı verməsi baş tutmur. 2. Naçalnik bəyin atı ilə çox maraqlanır, amma başı

¹ Müəllim sinifdə oxunacaq hissələrin həcmi ilə müəyyənləşdirməlidir ki, aparılan işlər bir dərs saatında yekunlaşdırıla bilsin.

1	2	3	4
	bəyə mükafat (medal) vəd edəcək.	mükafatlandırır, onları şirnikdirir, bununla da əlinə saxlayır.	qonaqlara qarışır. Xanımı ad günü münasibətilə təbrik edir, digər qonaqlarla söhbət edir...
	3. Sərxoş olan Qurbanəli bəy nökrini və pristavin heyətindəki kəndliləri döyəcək.	3. Nökrü Kəblə Qasımla, kəndlilərlə kobud rəftar edən, söyüşlə danışan Qurbanəli bəyin bu cür hərəkət etməsi təbiidir.	3. Qurbanəli bəy «xörək otağında» olur, başı digər qonaqlarla birlikdə yeyib-icməyə qarışır, həyəətə çıxmır...

Məhz bundan sonra şagirdlər dinlənilir. Əlbəttə, başlıca məqsəd şagird ehtimallarının (proqnozlarının) həqiqətə – əsərdəki təsvirlərə uyğun olmasında deyildir. Bu iş şagirdləri fəallığa, daha diqqətli olmağa sövq edir. Şagird əsərdəki mətləbləri dərinlən duymağa can atır; əks halda o, hadisələrin sonrakı inkişafı barədə ağlabatan proqnoz verə bilmir. Bütün bunlar şagirdə tənqidi tənəkkürün inkişafına əlverişli zəmin yaradır...

...Mümkün qədər daha çox şagirdin çıxışına imkan yaradır. Şagirdlər onu da hiss edirlər ki, hər birinin işi haqqında aydın təsəvvürüm var. Buna işin icrasını diqqətlə izləməyim imkan yaradır.

Hekayənin ikinci hissəsini («Pristavin xanımı qonaqlara təklif elədi ki, buyursunlar, çayın kənarında çəməndə əyləşib çay içsinlər» cümləsindən «Qurbanəli bəy yapışdı atın dodağından və ağzının bir tərəfini açdı və naçalnikə dedi» cümləsinə qədər) oxuyan şagirdlər sonrakı hissə ilə bağlı proqnozlarını irəli sürürlər. Onlardan biri belədir: 1. Qurbanəli bəy danışığı və davranışı ilə özünü rüsvay edir. 2. Bəy nökrini və kəndliləri təhqir edir. 3. Naçalnik Qurbanəli bəyin atını yenidən xatırlayır. 4. Qonaqlıq get-gedə qızıdır. Şagirdlər nə üçün məhz bu proqnozların

üzərində dayandıqlarını ikinci hissədəki təsvirlərə istinad etməklə əsaslandırırırlar¹.

Ekspərimental sinifdə dərs bu mərhələdə yekunlaşdırılır. İşin bu qayda ilə evdə, yaxud sonrakı dərsdə davam etdirilməsi məqsədəuyğun sayılmamışdır; əsərin sonrakı hissələrini şagirdlər dərslikdən müstəqil olaraq oxuyurlar, bu isə işin əvvəlki qaydada davam etdirilməsini səmərəsiz edir.

Müəllim üçün məlumat

Proqnozlaşdırılmış oxunun tətbiqi o vaxt səmərəli olur ki, şagirdlər mətnlə əvvəlcədən tanış olurlar. Bu oxuya həcmcə kiçik əsərlərin tədrisində, eləcə də sinifdən xaric oxu dərslərində müraciət etmək daha faydalıdır.

Dərsin sonunda yığcam müsahibə aparır, şagirdlərin öz mövqelərini açıqlamalarına imkan yaradır. Bu, fərqli fikirlərin söylənməsinə səbəb olur. Hər bir şagird başqasının fikrinə münasibət bildirmək imkanı da qazanır, bu, müsahibənin müzakirə xarakteri almasına səbəb olur. Həmin prosesdə istifadə etdiyim suallardan bəzilərinə oxucuların nəzərinə çatdırıram.

– Hekayənin kənddəki çaxnaşmanın təsviri ilə başlamasının səbəbini necə izah edərsiniz?

– Yazıcının naəalnikin gəlişini «ləngitməsinə» səbəb nədir?

– Qurbanəli bəyin danışığını, davranışını yadınıza salın, onun özünü yüngül aparmasının, təlxəklik etməsinin səbəbini nədə görürsünüz?

Yaradıcı tətbiqetmə.

Ev tapşırığı:

1. Sinifdə oxunmuş hissələrin hər birinə ad verin, planını tərtib edin və məzmununu bədii (yaradıcı) nağıletmənin tələblərinə uyğun danışmağı öyrənin.

2. Tanıdığınız adamların içində yaltaq, heysiyyətsiz, şımar hesab etdiyiniz varmı? Sizdə ona qarşı hansı hisslər yaranıb?

(Şagirdlərə izah olunur ki, haqqında danışacaqları adamı şərti adla təqdim edəcəklər; bu, onlara fikirlərini sərbəst ifadə etmələrinə imkan yaradır).

¹ Vaxt çatarsa, cədvəlin doldurulması və işin təşkili yuxarıdakı qaydada davam etdirilə bilər.

İkinci dərs.

Keçmiş dərsin soruşulmasını (ev tapşırığının yoxlanmasını) yekunlaşdırdıqdan sonra sinfə müraciət edirəm: – Hekayənin ardı iki hissəyə bölünmüşdür, bu dərsdə onların hər ikisini oxuyacaq və fasilələrdə suallara cavab verəcəksiniz¹.

Müəllim üçün məlumat

Müəyyən zəif cəhətlərinin olmasına baxmayaraq, «fasilələrlə oxu» ədəbiyyat dərslərində, şübhəsiz, geniş tətbiq ediləcəkdir. Bu, mətnin bitkin hissələrə bölünməsi, hər hissənin oxusundan sonra fasilə edilərək şagirdlərə sualların verilməsi şəklində həyata keçirilir. Əsərdəki hadisələrin sonrakı inkişafı ilə bağlı şagird ehtimallarının aşkara çıxarılması məqsədini güdən sualların müəyyənləşdirilməsinə diqqət yetirilir.

Şagirdlərə birinci hissəni («Pristavın xanımı qonaqlara təklif elədi ki, buyursunlar, çayın kənarında çəməndə əyləşib çay içsinlər» cümləsindən «İki saatdan sonra ağa və nökrər yetişdilər kəndə» cümləsinə qədər) fərdi qaydada oxumağı təklif edirəm. Şagirdlər oxuya başlamazdan əvvəl onların diqqətini lövhədə yazılmış ümumi tapşırığa cəlb edirəm: «**Qurbanəli bəyin nökrəkəndlilərlə və yadelli ağalarla rəftarına diqqət edin, fərqi müəyyənləşdirin, səbəbini aydınlaşdırmağa çalışın**».

Hər bir şagirdin işini diqqətlə müşahidə edirəm. Hiss olunur ki, şagirdlər mətnlə tanışdırlar, elə buna görə də oxuya ayrılan vaxt qısa olur. Oxu başa çatdıqdan sonra hər bir şagird parta yoldaşı ilə qısa fikir mübadiləsi aparır. Bunun ardınca oxunmuş parça ilə əlaqədar müsahibə aparıram. Müsahibədə aşağıdakı suallardan istifadə edirəm:

¹ Müşahidələrim və şəxsi təcrübəm belə bir qənaətdə gəlməyimə səbəb olmuşdur ki, hekayənin tədrisinə ayrılan birinci dərs saatından sonra şagirdlərin, demək olar, hamısı əsəri evdə sona kimi oxuyur. Bu, hekayənin məzmununun mənimsənilməsi üzrə işi ikinci dərs saatında yekunlaşdırmağa imkan verir.

1. Qamçı ilə döyülərək yallı getməyə məcbur edilən yaşlı kəndlilərin vəziyyətini təsəvvür edə bilərsinizmi? Bu mənzərə sizə necə təsir edir?

2. Qurbanəli bəy qoca növəri Kərbəlayı Qasımla necə rəftar edir?

3. Yallı dəstəsinin başından yapışıb atılıb-düşən, «ağzını göyə açıb qəh-qəh» edən bəyin hərəkətlərinə qonaqlar necə münasibət bəsləyirlər?

4. Şam yeməyində Qurbanəli bəy özünü necə aparır, onun söylədiyi sağlıqlar hansı məzmununda olur?

5. Qurbanəli bəyin danışığına, nitqinə qonaqların münasibəti necə olur?¹

Müsahibənin gedişində hər bir şagirdin cavabına digər şagirdlərin münasibət bildirmələrinə imkan yaradırəm. Bu, prosesə müzakirə xarakteri verir. Müsahibənin sonunda şagirdlər ümumi tapşırıqla («Qurbanəli bəyin növər-kəndlilərlə və yadelli ağalarla rəftarına diqqət edin, fərqi müəyyənləşdirin, səbəbini aydınlaşdırmağa çalışın») bağlı gəldikləri qənaəti bildirir, yığcam müzakirə aparırlar.

Bunun ardınca hekayənin sonuncu epizodunun («İki saatdan sonra ağa və növər yetişdilər kəndə» cümləsindən axıra kimi) fərqi qaydada oxusu həyata keçirilir. Oxuya başlamazdan əvvəl şagirdlərin diqqəti lövhədə yazılmış ümumi tapşırıqca cəlb edilir: **«Qurbanəli bəyin evində hökm sürən vəziyyətə diqqət edin, hansı nəticəyə gəldiyinizi izah edin»**. Oxuya ayrılan vaxt başa çatdıqdan sonra cütələr fikir mübadiləsi aparır. Sonra əsasında aşağıdakı suallar dayanan müsahibəyə vaxt ayırıram:

1. Qonaqlıqdan qayıdan Qurbanəli bəy qaravaş və növərləri ilə necə rəftar edir?

2. Xanımı qonaqlıqla bağlı nə maraqlandırır?

¹ Şagirdlər əsərin məzmunu ilə tanış olduqları üçün ehtimal xarakterli sual verilməmişdir.

3. Xanımın qaravaş və növərlərlə rəftarı, onların gördükləri ev işləri bəyin evində hökm sürən vəziyyət barədə sizdə hansı təsəvvürü yaratdı?

4. Evinə qonaq gəldiyini anlayan yarısxəş bəy necə hərəkət edir?

5. Qonaqlar bəyi hansı vəziyyətdə gördülər və necə qərar qəbul etdilər?

Əvvəlki mərhələlərdə olduğu kimi, bu mərhələdə də müsahibənin müzakirə səciyyəli olmasına çalışıram. Müsahibənin sonunda şagirdlər ümumi tapşırıqla («Qurbanəli bəyin evində hökm sürən vəziyyətə diqqət edin, hansı nəticəyə gəldiyinizi izah edin») əlaqədar qənaətlərini bölüşürlər.

Dərsin qalan vaxtını (sekkiz, bəzən on iki dəqiqə qalmış olur; ev tapşırığı da bu vaxt daxilində elan edilir) xüsusi müzakirənin (bunu debatın sadə variantı da hesab etmək olar) təşkilinə həsr edirəm. Bu müzakirə tədqiqat sualı («Yalançılıq və simasızlıq insanı rəzil edir» fikrini doğru saymaq olarmı?) ilə bağlı şagirdlərin qənaətlərinin dərinləşməsinə və tamamlanmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Mövzu («Yalançılıq və simasızlıq cəmiyyət üçün böyük faciədir») lövhədə yazılır, şagirdlər mövqelərinə uyğun olaraq iki qrupa (qruplardan biri bu fikri təsdiq və müdafiə edir, digəri bu fikri təkzib etmək üçün dəlillər gətirir) ayrılır. Sayca az olan şagirdi birləşdirən üçüncü qrup iki əvvəlki qrupun mübahisəsini dinləyib nəticə çıxarır. Hər iki qrup üçüncü qrupu (ekspert hesab olunanı) öz dəlillərinin həqiqiliyinə və daha məntiqli olmasına inandırmağa səy göstərir. Müzakirənin gedişini diqqətlə izləyirəm, onun səmərəli olmasına istiqamət verirəm¹.

Müzakirədəki çıxışlarına, eləcə də əvvəlki mərhələlərdəki fəaliyyətlərinə əsaslanaraq şagirdləri qiymətləndirirəm.

¹ Şagirdlərin belə müzakirədə birtərəfli, dayaz, bəzən ifrat solçu mövqe tutmaları müəllimi təşvişə salmamalıdır. Bunun başlıca səbəbi həyat təcrübəsinin azlığı, mütaliənin məhdud olmasıdır. Müəllimin müdaxiləsi, kollektiv müzakirə bu qəbildən mövqələrin təcridən xeyli azalmasına səbəb olur.

Yaradıcı tətbiqetmə.

Ev tapşırığı:

1. «Qurbanəli bəyin ləyaqətsizliyinin səbəbini nədə görəəm» mövzusunda qısa esse yazmaq.
2. İkinci dərstdə oxunmuş hissələrdən birinin məzmununu üç formada – yığcam, geniş – mətnə yaxın və yaradıcı danışmağa öyrənmək.

Üçüncü dər

Bütövlükdə təhlilə həsr olunan bu dər keçmiş mövzunun soruşulması (ev tapşırığının yoxlanması) ilə başlanır.

- Mövzu:** C.Məmmədquluzadənin «Qurbanəli bəy» hekayəsinin təhlili.
- Məqsəd:**
- hekayənin ideyasının və bədii xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsi;
 - şagirdlərin vətənpərvərlik və milli azadlıqla bağlı düşüncələrinin, hissələrinin dərinləşdirilməsi və zənginləşdirilməsi;
 - əməkdaşlıq, birgə işləmək bacarığının inkişaf etdirilməsi;
 - həm müstəqil, həm də qrupda bilik qazanmaq bacarığının formalaşdırılması;
 - məntiqi və yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi.
- İş forması:** qruplarda iş, bütün siniflə birgə iş.
- Metod, priyom və iş növləri:** müəllimin izahı, müsahibə, rollu oyun, Venn diaqramı, əqli hücum, diskussiya, tədqiqat.
- Təchizat:**
- Ədəbiyyat. VIII sinif üçün dərslük (müəlliflər: N.Cəfərov, N.Araslı, S.Hüseynoğlu). B., 2005, səh. 160–183.
 - çap materialları (F.Hüseynov. Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər. B., 1977, səh. 58–60, 64–65);
 - iş vərəqləri.

Problemlə vəziyyətin yaradılması və problemin qoyuluşu.

Sinfə müraciət edirəm:

Keçən dərslərdə hekayənin məzmununu ilə ətraflı tanış oldunuz. İndi belə bir suala cavab verməkdə çətinlik çəkməməlisiniz: Bu əsəri yazmaqda müəllifin niyyəti nə olmuşdur?

Maraqlıdır ki, şagirdlərin əksəriyyəti suala cavab vermək arzusunda olduqlarını bildirir. Cavablar fərqli məzmununda və səviyyədə olur. Onların böyük qismi aşağıdakı fikrin üzərində köklənir: «Yazıçı sadə, yoxsul insanlarla kobud rəftar edən, vəzifəliyə qarşısında alçalın Qurbanəli bəy kimi ixtiyar sahiblərini ifşa etmişdir».

Bu fikrə etiraz edən şagirdlər də tapılır; onların fikrincə, yazıçının əsas niyyəti müstəmləkə şəraitində yaşayan Azərbaycan kəndlisinin acınacaqlı, hüquqsuz vəziyyətini əks etdirmək olmuşdur.

Sayca az olsa da, bəzi şagirdlər hekayədə bütövlükdə ictimai quruluşun tənqid edildiyini qeyd edirlər.

Bu yığcam müzakirə prosesində şagirdlərin öz fikirlərini sərbəst söyləmələrinə imkan yaradır.

Sonra şagirdlərin diqqətini tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsinə yönəldirəm. Onların fəal iştirakı ilə aşağıdakı tədqiqat sualının (lövhədə yazılır) formalaşmasına nail oluram.

Tədqiqat sualı:

«Əsərin əsas ideyası bir qisim ixtiyar sahiblərinin – mülkədarların simalarını itirərək gülüş hədəfinə çevrilmələrinin ictimai səbəblərini açmaqdır» fikrini doğru saymaq olarmı?»

Şagirdlər sualla bağlı mövqelərini açıqlayır, fərqli fərziyyələr söyləyirlər. Bu fərziyyələri lövhədə yazdırıram. Onlardan səciyyəvi olanlar bunlardır: «Bu fikri doğru saymaq olmaz, çünki yazıçı əsərdə Azərbaycan kəndlisinin ağır, hüquqsuz vəziyyətini əks etdirib»; «Yazıçının əsas niyyəti çar hakimlərini ifşa etmək olub, Qurbanəli bəy bəhanədir»; «Əsərin əsas ideyası avamlığı tənqid etmək və Qurbanəli bəylərin zülmünə dözləri ayıltmaqdır»; «Əsərin əsas ideyası bəzi ixtiyar sahiblərinin – bəylərin simalarını itirmələrinin səbəblərini və o zamankı Azərbaycan kəndlisinin ağır vəziyyətini açıb göstərməkdir».

Sinfə müraciət edirəm:

Bu fərziyyələrin hansının doğru olduğunu müəyyənləşdirmək üçün araşdırma aparmağınız vacibdir.

Tədqiqatın aparılması.

Şagirdləri qruplara bölmək üçün «say» adlanan qaydadan istifadə edirəm. Yeni şagirdlər «1»-dən «6»-ya qədər sayırlar, eyni rəqəmləri səsləndirən şagirdlər (bütün «birlər»; bütün «ikilər» və s.) ayrı-ayrı qruplarda birləşirlər. İş vərəqlərindəki (iş vərəqlərinin forması, eləcə də hər qrupun hazırladığı cavabın az qismi ümumiləşdirilərək aşağıda verilib) tapşırıqların icrası məntiqi və yaradıcı təfəkkürün inkişafına imkan yaradan metod və priyomlardan istifadəni nəzərdə tutur.

İşin icrası (tədqiqatın aparılması) üçün ayrılan vaxtı elan edirəm.

Qruplar üçün hazırlanan tapşırıqlar və hər qrupun icra edəcəyi işlər aşağıdakı məzmununda olmuşdur:

Birinci qrup üçün:

1. 1) Qurbanəli bəy obrazının təhlili.

a) Qurbanəli bəyin xarakterindəki başlıca cəhətlər.

b) Bəyin davranışı.

c) Bəyin adamlarla rəftarı.

ç) Yazıcının bu obraza münasibəti.

d) Sizin bu obraza münasibətiniz.

1. 2) Qurbanəli bəyin nitqi-danışığı üçün səciyyəvi olan cəhətlər.

a) Bəyin qonaqlıqda – məclisdə danışığı-nitqi üçün səciyyəvi olan cəhətlər.

b) Bəyin sadə adamlarla – nökr və qulluqçularla danışığı. (Nəticələr Venn diaqramında əks olunur).

İkinci qrup üçün:

1. Əsərdə iştirak edənlər Qurbanəli bəyə necə münasibət bəsləyirlər.

a) Hakim dairənin nümayəndələri.

(Şagirdlər səhnəcik qururlar).

b) Ailəsi, nökr və qulluqçular.

(Şagirdlər səhnəcik qururlar).

2. Qurbanəli bəyin həyatının, fəaliyyətinin sonrakı dövrlərini necə təsəvvür edirsiniz?

a) Kiçik həcmli hekayələr yazırlar.

b) Qurbanəli bəyin həyatının sonrakı dövrləri ilə bağlı təsəvvürlərini əks etdirən məktub («Dostuma məktub») yazırlar.

Üçüncü qrup üçün:

1. Qonaqlığa hazırlıq işlərini, kəndlilərin yallı getdikləri səhnəni, yemək süfrələrini ətraflı təsvir etməkdə yazıcının niyyəti nədir?

a) Hekayə ilə bağlı çap materiallarını nəzərdən keçirir, tədqiqat aparırlar.

b) Səhnəcik qurmaqla yallı gedən kəndlilərin və ağaların təzadlı mövqelərini anlayırlar.

c) Hasardan boylanac ac-yalavac kəndlilərin, pristavın həyatındakı yemək qazanlarının, süfrələrin şəkillərini çəkirlər.

Dördüncü qrup üçün:

1. Hekayənin dilində, müxtəlif epizodlarda yazıçı sənətkarlığı özünü necə göstərir?

a) Əsərin və obrazların dilində.

b) Əsərin dili üzərində müşahidələr aparır, səciyyəvi nümunələr seçirlər.

c) Hekayə ilə bağlı çap materiallarını araşdırır, sitatlar seçirlər.

ç) Obrazların dilini-nitqini müqayisə edir, Venn diaqramı əsasında əyaniləşdirirlər.

2. Ayrı-ayrı epizodların təsvirində.

a) Epizodların üzərində müşahidə apararaq səciyyəvi sözləri, təkrar olunan ifadələri müəyyənləşdirir, səbəbini izah edirlər.

b) Oxucunu intizarda saxlamaq üçün yazıcının istifadə etdiyi bədii vasitələri müəyyənləşdirir və qiymət verirlər.

c) Ayrı-ayrı epizodların (qonaqlığa hazırlıq, naçalnikin gəlişinin intizarında, kəndlilərin yallı getməsi, Qurbanəli bəyin yallı dəstəsinin başında atılıb-düşməsi) fərqli təsvirini hazırlayır və hekayədəki təsvirlərlə müqayisə edirlər.

Şagirdlər müstəqil işləyirlər. Hər qrupun işi ilə maraqlanır, şagirdlərdən hər birinin fəaliyyətinə, işə münasibətinə diqqət yeti-

rirom. Ehtiyac yaranan məqamlarda onlara istiqamətləndirici suallarla kömək edirəm.

Şagirdlər dərslikdəki «Əsərin təhlilinə hazırlaşın» mətninə, eləcə də müxtəlif mənbələrə (F.Hüseynov. Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər. B., 1977; səh. 58–60, 64–65) müraciət edərək onlardakı fikirlərlə tanış olur, sitatlar seçirlər.

Hər qrup öz tapşırığını icra edib başa çatdırdıqdan (tədqiqatını tamamladıqdan) sonra dərsin növbəti mərhələsinə keçilir.

Qazanılmış biliklərin mübadiləsi.

Hər qrup tapşırığın icrası prosesində əldə etdiyi nəticəni təqdim edir. Lakin bu, hesabat səciyyəli olmur; qruplar bir-birlərinə suallar verir və cavab alırlar. Beləliklə, bütün qruplar bir-birlərinin işinin məzmununu barədə aydın təsəvvür qazanır.

Maraqlıdır ki, çox vaxt eyni bir qrupun daxilində də fikir haçalanır, mövqe ayrılığı müşahidə edilir. Bu, dərsin daha maraqlı, canlı keçməsinə, davamlı diskussiyaların yaranmasına səbəb olur.

Dərsin bu mərhələsi ilə bağlı təcrübədə başqa bir cəhət də özünü göstərir. Elmi-pedaqoji ədəbiyyatda dərsin həmin mərhələsində yalnız məlumat mübadiləsinin aparıldığı vurğulanır, müzakirənin dərsin sonrakı mərhələsində həyata keçirildiyi göstərilir. Lakin təcrübə göstərir ki, dərsin elə bu mərhələsində («məlumat mübadiləsi» mərhələsində) mübahisələrin, müzakirənin bünövrəsi qoyulur. Bu, qaçılmaz olur. Və nəticədə dərsin sonrakı mərhələsi ilə («məlumatın müzakirəsi və təşkili») qovuşma baş verir.

Eksperimental sinifdə müşahidə etdiyim daha bir maraqlı faktı oxucuların nəzərinə çatdırıram. Birinci qrupun nümayəndəsi apardıqları tədqiqatın (tapşırıq «Qurbanəli bəy obrazının təhlili» olmuşdur) nəticələri barədə məlumat verərkən digər qrupun şagirdi yazığının Qurbanəli bəyi ifşa etmək üçün hansı vasitələrdən istifadə etdiyini aydınlaşdırmağı xahiş etdi. Cavab sual verəni qane etmədi, özünün verdiyi izahat da etirazla qarşılandı, mübahisə zəminində müzakirə uzandı. Məsələnin bu şəkil alması, demək olar, bütün dərslərdə müşahidə olunur. Lakin

bu, növbəti mərhələnin özünəməxsusluğunu inkar etmir, aradan qaldırmır.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması.

Bundan əvvəlki mərhələdə məlum olur ki, cavablarda kəm-kəsirlər var. Qazanılmış biliklərin (məlumatın) müzakirəsinə, mülahizələrin, fikirlərin, belə demək olarsa, yerbəyer edilməsinə ciddi ehtiyac duyulur. Müzakirə prosesində cavablar müqayisə edilir, hansı qrupun daha səmərəli işlədiyi qısa diskussiya ilə müəyyənləşdirilir.

Müzakirə üçün aşağıdakı istiqamətləndirici suallardan istifadə edirəm:

– Qurbanəli bəyin mülkədar olduğu kəndin «Qapazlı» adlanmasının səbəbini necə izah edərsiniz?

– Qurbanəli bəyin rus məmurlarına və onların xanımlarına dönə-dönə dediyi «mən istəyirəm sizə nökrçilik eləyim», «sənə mən nökrəm», «nə qədər ki, mən sağam, nökrəm sənə» sözlərini təsadüfimi hesab edirsiniz? Bu sözlər bəyin xasiyyəti və həyatdakı mövqeyi barədə hansı təsəvvürü yaradır?

– Ciddi, təmkinli, ləyaqətini uca tutan Qurbanəli bəy yadelli ağaların məclisində otura bilərdimi, o, burada necə qəbul olunardı?

– Sözcülüüyü, uzun-uzadı təsvirləri sevməyən Mirzə Cəlilin pristavın otağındakı yemək stolunu, həyətdəki – çəmənlidəki süfrəni yerli-yataqlı, lap xırdalıqlarına qədər təsvir etməkdə məqsədi nədir?

– Əsərdəki ürəkparçalayan səhnəni («Bir tərəfdə qlavalar tatarı əllərində kəndliləri döyə-döyə bir yerə yığdılar ki, əl-ələ verib yallı getsinlər.

Ağalar və xanımlar akoşkalarda görünən kimi... kəndlilər «ura» deyib papaqlarını atdılar göyə və yapışdılar yallı getməyə») yadınıza salın. Bu təsvirdə yazığının niyyəti nədir? Fikrinizi əsaslandırın.

– Qurbanəli bəy obrazının yaradılmasında, müxtəlif əhvalat və hadisələrin təsvirində yazıçı sənətkarlığı necə təzahür edir?

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması.

Müzakirə başa çatdıqdan sonra qrup işlərinin nəticələri ümumiləşdirilir. Yığcam yekun sözü ilə şagirdləri son nəticələrə istiqamətləndirirəm:

– C.Məmmədquluzadə «Qurbanəli bəy» hekayəsində bir çox mətləblərə toxunmuşdur: müstəmləkə şəraitində yaşayan Azərbaycan kəndlisinin acınacaqlı vəziyyəti, yadelli ağaların – rusların bu ölkədə heç bir ölçüyə sığmayan özbaşınalığı, müəyyən ixtiyar sahibi olan yerli ağaların gəlmə ağaların nökrinə və təlxəyinə çevrilməsi...

Şagirdlər hekayənin dərin qatlarında çox mühüm mətləbin gizləndiyini açıqlayır və nəticə çıxarırlar: C.Məmmədquluzadə müstəmləkə şəraitində yaşayan Azərbaycanın səbatsız ixtiyar sahiblərinin yadelli ağaların – rus məmurlarının köləsinə çevrildiyini, əslində buna məcbur olduqlarını məharətlə açıb göstərmişdir.

Kəndlilərin «sahibi» olan Qurbanəli bəylərin çar məmurlarına yaltaqlanaraq onlara «həmişə nökr olmağa hazır» olduqlarını elan etmələri xalqın daha acınacaqlı vəziyyətə düşməsinə az təsir etməmişdir.

Yazıçı obrazların, əhvalatların, hadisələrin canlı, təsirli olması üçün bədii vasitələrdən ustalıqla istifadə etmişdir.

Yaradıcı tətbiqetmə:

Ev tapşırığı:

1. «Qurbanəli bəyin gülüş obyektinə çevrilməsinin səbəbini nədə görə-rəm» mövzusunda esse yazmaq.

2. Hekayənin əsasında çəkilmiş şəkillər onun məzmununu dolğun əks etdirmir? sualına əsaslandırılmış cavab hazırlamaq.

Qrupların tədqiqat prosesində hazırladıqları cavabların bir qismini ümumiləşdirərək oxucuların nəzərinə çatdırıram:

Qurbanəli bəy obrazını səciyyələndirin

C.Məmmədquluzadənin əsərlərində mənfi tiplər az deyil. Amma onlar bir-birlərinə oxşamırlar. Qurbanəli bəy də xasiyyətinə, davranışına görə yazıçının digər qəhrəmanlarından çox fərqlənir...

...Qurbanəli bəy mülkəddərdir. Torpağı, kəndi, «kiri imarəti», var-dövləti olan bu bəy məşhurdur. Yazıçının onun haqqındakı ilk sözü belədir: «Bu da «Qapazlı» kəndinin bəyi və mülkədarı məşhur Qurbanəli bəy idi».

Əsəri oxuduqca onun məşhur olmasının səbəblərini anlarıq. O, təlxəkdir; yadelli ağalarının qarşısında! O, yaltaqdır; çar məmurlarının və onların xanımlarının məclisində! Qurbanəli bəy zalımdır; nökr-qulluqçulara, sadə adamlara münasibətdə! Qurbanəli bəy kobud və sərt; ona xidmət edənlərə münasibətdə!

Bu mülkədar yadelli ağalarını onlara nökr, qul, kölə olduğunu inandırmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxır, kəndlilərə ağa, hakim olduğunu isbat etmək üçün xəncərlə danışır...

...Pristavın evindəki məclisdə Qurbanəli bəy özünün kim olduğunu çox yaşca tanıdır; ləyaqətsizliyini nümayiş etdirir. Bəs onun belə miskin vəziyyətə düşməsinə səbəb nədir?

Bu suala doğru cavab vermək üçün aşağıdakı suallara cavab tapılmalıdır: Qurbanəli bəy kimə yaltaqlanır və niyə yaltaqlanır? Bəy kimlərin qarşısında təlxəklik edir və niyə edir?

Qurbanəli bəy elə ilk sözlərdən bizi təəccübləndirir; o, pristavın tulasını tərifləyir, həm də sözlərini rusca deyir:

Qurbanəli bəyin nitq-danışığı üçün səciyyəvi olan cəhətləri müəyyənəldirin

...Qurbanəli bəy çoxdanışandır... Qurbanəli bəyin məclisdəki nitq-danışığı, nökr və qulluqçularla, kəndlilərlə danışığından çox fərqlənir. Bəyin məclisdəki danışığının əsasını aşağıdakı sözlər təşkil edir: «Mən istəyirəm sizə nökrçilik ələyim», «sənə mən nökrəm», «mən qədər ki, mən sağam, nökrəm sənə», «qurban olsun sənə mənim canım», «mən nəyəm ki, bu qədər xanım mənim sağlığma içsin?», «mən istəyirəm ki, sizə qulluq ələyim».

Bəy nökr və kəndlilərlə bu dildə danışır: «Heyvan oğlu, heyvan, atı kənarda dolandır», «Axmaq oğlu, axmaq, sən niyə yallı getmirsən?»; «Yapış heyvan balası, heyvan! Yoxsa, vallah, döyə-döyə səni öldürərəm!»; «Bu xəncəri soxaram sənə qamına...».

...Qonaqların hər birinin sağlığına içən Qurbanəli bəy həm də nitq söyləyir. Onun nitqinin-danışığının məzmunu xasiyyətindəki bütün cəhətləri üzə çıxarır. O, pristavın sağlığına içəndə deyir: «...nə-dəndirsə keçən pristavları mən o qədər istəməzdim ki, Mixail Pavloviçi istəyirəm...». Onun naçalnik barədə dedikləri də buna bənzəyir:

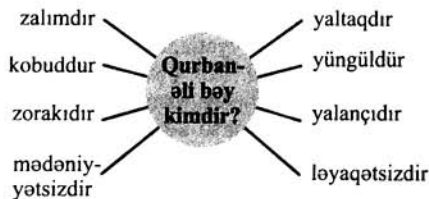
– Malades sobak. Sonra isə pristavın arvadı ilə qeyri-adi şəkildə görüşür; «urra» qışqırır və ona deyir: – Nə qədər mənim canım sağdı, sənə mən nökrəm, ay xanım.

Bu sözləri bəy ayıq vaxtında, hələ sərxoş olmamış deyir.

Qurbanəli bəy kimə nökrə olmağın lazım gəldiyini yaxşı bilir. O, hələ sərxoş olmamışdan əvvəl naçalnikə deyir: – Ay naçalnik, əgər sənənin mahalında bir belə yüyürən at tapılsa, mən bıqlarımı qırxdırmasam qurumsağam. Bəy «sənənin mahalında» deyir, «bizim mahalda» yox.

Qurbanəli bəy nə dediyini yaxşı bilir və hətta «çaxırın buxarı» «bəyin başına qalxandan» və o, «bərək keflənəndən» sonra da kimdən asılı olduğunu, kölə vəziyyətini unutmur. Xanımın, pristavın, naçalnikin «əfsərin» sağlığına içəndə də nökrə olduğunu xatırlayır və xatırladır: «nə qədər ki, Mixail Pavloviç bizim mahalda deyildi, bizim kəndlilər də bədbəxtidilər, mən də bədbəxt idim»; «Naçalnik ağa, sən bizim başımızın sahibisən. Nə qədər ki, bizim mahalda camaat var, onlar hamısı sənənin yolunda başlarından keçərlər. Mən özüm də sənənin yolunda oda girərəm. Qurban sənə mənim canım! Nə qədər ki, sağam, nökrəm sənə».

Belə bir şəraitdə yaşamağa məcbur olan Qurbanəli bəy simasını, ləyaqətini itirməli olmuşdur...

«Allah da buna şahiddir ki, nə qədər bizim vilayətdə naçalniklər gəlib gedib, mən onların heç birini o qədər istəməmişəm».

...Bəyin danışığı onun xasiyyəti barədə aydın təsəvvür yaradır; o, yaltaq, ləyaqətsiz olduğu qədər də amansız və kobuddur...

1. Əsərdə iştirak edənlər Qurbanəli bəyə necə münasibət bəsləyirlər?

Hakim dairənin nümayəndələri	Ailəsi, nökrə və qulluqçuları
...Hekayə kiçik olsa da, Qurbanəli bəy haqqında ətraflı məlumat qazandıq. Yazıçı onu bizə müxtəlif adamların arasında, müxtəlif yerlərdə göstərir. Ona fərqli münasibəti müşahidə edirik. Ağaların məclisində Qurbanəli bəy danışığını, yerini bilməyən yüngül adam kimi qəbul edilir. Onun sözləri, davranışı qonaqların hamısında gülüş doğurur; «Mən sizdən mərc gələm. Həyə bir yanda elə plov yemiş olsanız, tüpürün mənim üzümə. Qonaqlar güldülər»; «Ağzı nədi bu tezliklə yatsın. Qoy gəlsin görək kimin hüneri var mənim əspazım bəşirən plovu bəşirsən?! Qonaqlar yenə güldülər»; «Kərbəlayı Qasım şişmiş gözlərini bərdəldib girdi içəri. Ağası yenə əlini xəncərin dəstəsinə aparıb dedi: – Kəblə Qasım, mən səni öldürərəm! Qonaqlar yenə güldülər». Məclisdəkilər çox vaxt onu başdan eləmək üçün sözlərini xorla təsdiqləyirlər... ...Qurbanəli bəy ağaların və xanımların yanında qeyri-ciddi adam kimi qəbul edilir...	Qurbanəli bəy ailəsi, nökrə və qulluqçuları ilə kobud, sərt rəftar edir. Onlar buna adət etsələr də, qorxu hissi keçirir, mülayim danışığı, müti davranışları ilə ağanın qəzəbini soyutmağa, təhqirlərindən yayınmağa çalışırlar... ...Ağasından həmişə söyüş və təhqir görən Kəblə Qasım onun sərxoş vaxtlarında dediklərinə çox zaman əhəmiyyət vermir; «Bəy... hər dəfə yuxudan ayılıb atı saxlayırdı, üzünü çöndərdi Kərbəlayı Qasıma və deyirdi: – Bu xəncəli soxaram sənənin qarnına! Çox vaxt Kərbəlayı Qasım cavab vermirdi və gah vaxt deyirdi: – Niyə, başına dönüm, ağa?» Aspaz Əli, qulluqçu Gülpəri də ağalarının şıltaqlığına, ölçüsüz danışığına səbirlə dözlər... ...Bu adamlar Qurbanəli bəyi ixtiyar sahibi, başlarının ağası kimi tanıyır və sayırlar. Ağaları barədə başqa cür düşünmək onların ağına gəlmir.

2. Siz hekayəni necə davam etdirərdiniz? Qurbanəli bəyin həyatının sonrakı dövrlərini necə təsəvvür edərsiniz?

Bizə elə gəlir ki, C.Məmmədquluzadə bu hekayəni davam etdirsəydi ardı maraqlı olmazdı. Hər şey aydındır – Qurbanəli bəy rüsvay olub. Bu, belə də olmalı idi... Hekayənin ardını belə yazmaq olar ki, Qurbanəli bəy baş verən

hadisədən sonra cəmi iki gün evindən bayıra çıxmır. Üçüncü gün tərifi atına gümüşlə bəzədilmiş bahalı yəhər qoydurur və Kərbəlayı Qasımla naçalnikə peşkəş göndərir. Aradan bir neçə gün keçəndən sonra naçalnikin başının dəstəsi ilə qonşu kənddə qonaqlıqda olduğunu eşidən Qurbanəli bəy utanıb-qızarmadan özünü ora çatdırır. Bəy həyətə daxil olanda ağalar və xanımlar onu çəpiklə qarşılayırlar...

... Qurbanəli bəyin həyatının sonrakı dövrləri necə keçir? Bəyin başı sərxoşluqdan ayrılmır. Çarizmin devrilməsi, naçalnikin, Mixail Pavloviçin hakimiyyətinə son qoyulması ona yuxu kimi gəlir... Azərbaycanda Demokratik Cümhuriyyətin qurulması, iyirmi üç aylıq hakimiyyəti də bəyi ayıltır. Rusların başqa libasda – qırmızı paltarda qayıtması bəyi qorxuya salır. O, qızıllarını, var-dövlətini götürüb İrana qaçır...

III qrup

Qonaqlığa hazırlıq işlərini, kəndlilərin yallı getdikləri səhnəni, yemək süfrələrini ətraflı təsvir etməkdə yazıçının niyyəti nədir?

...C.Məmmədquluzadə sözü xəsisliklə işlədən yazıçıdır. O, uzun-uzadı təsvirlərdən həmişə uzaq olmuşdur. Cəmi bir neçə kəlmə ilə mühüm bir məsələ barədə oxucuda aydın təsəvvür yarada bilir. O, «cildlərlə kitaba sığmayan dərin məzmunu, ideyanı son dərəcə yığcam bir süjetdə verməyi bacaran mahir sənətkardır» (F.Hüseynov). Bəs onda bu hekayədə qonaqlığa hazırlıq işlərini, yemək süfrələrini, kəndlilərin yallı getdikləri səhnəni ətraflı, təkrar-təkrar təsvir etməkdə yazıçı hansı məqsəd güdmüşdür?

...Pristavin həyatına daşınan ərzağın say-hesabı yoxdur; mələyən quzular, qıcları bağlı cücə və toyuqlar, səbət-səbət yumurtalar, meyvələr... Bu bəs etməmiş kimi dolu xurcunlar bir yandan da daşınır... Bu nemətləri hazırlayanlara – ac-yalavac kəndlilərə isə pristavin həyatına girməyə izn verilmir. Bir dəstə kəndli isə şallaqla döyülərək yallı getməyə məcbur edilir. Axı onlar yadelli ağaların kefini açmalıdırlar. Ağaların, xanımların «akoşkalardan» baxdığını görən yaşlı kəndlilər papaqlarını göyə atır, «urra» qışqırır və zurna sədaları altında yallı gedirlər...

...Səhər-səhər başlanan qonaqlıq gecədən xeyli keçənə qədər davam edir. Qonaqlar bir süfrədən qalxıb digərində oturlar. Süfrələr isə Azərbaycanın nazı-nemətləri ilə doludur; «Bir tərəfdə üç yekə samovar qoyulmuşdu və yanlarında otuz-qırx stəkan-nəlbəki, nimçələr, qəndlər, mürebbələr. Şirin çörəklər, lumu-portağallar, konfetlər, qurabiyələr və qeyri çay ilə çaysız yeməli şeylər, yağlar, xamalar, qaymaqlar, quru yemişlər düzülmüşdü. Ətrafdan qoyulmuşdu yastıq və balişlar».

...Yazıçı istədiyinə nail olub; yadelli ağalar üçün hər cür rahatlıq yaradan babalarımızın şərəfinin, ləyaqətinin tapdalandığını görür, anlayır və hiddətlənir...

IV qrup

Hekayənin dilində, müxtəlif epizodlarda yazıçı sənətkarlığı özünü necə göstərir?

Əsərin və obrazların dilində	Ayrı-ayrı epizodların təsvirində
...Hekayədə iştirak edən obrazlar çoxdur. Onların əksəriyyəti əsər boyu çox az danışır, bəziləri isə bir neçə kəlmə ilə kifayətlənir. Amma elə bu bir neçə kəlmə onların xasiyyətini öyrənməyə bəs edir. Xanımla Kəblə Qasımın söhbəti o qədər maraqlı verilmişdir ki, onu heç bir oxucu bir dəfə oxumaqla kifayətlənmir. Xanımın sualları onun qonaqlıqla həddindən çox maraqlandığını, Kəblə Qasımın cavabları isə bu savadsız kəndlinin fikrinin də, dilinin yoxsul olduğunu göstərir... ...Qurbanəli bəy hamıdan çox danışır. Danışdıqca da özünü tanıdır. Qurbanəli bəyin danışığı onu hərtərəfli tanımaq üçün kifayətdir. Onun kobudluğu, yaltaqlığı, amansız adam olması, mədəniyyətsizliyi davranışından çox dilindən aydınlaşır... ...Sərxoş Qurbanəli bəyin danışığı elə təbii verilmişdir ki, əl-qolunu ölçən, ağzı köpüklənən bu miskin adamı asanlıqla tanımaq olur; «...mənəm sizdən bir xahişim var, Mən ölüm, mənəm sözümü yere salmayın. Mən sizin hamınızı sabah öz evimə qonaq təklif edəyirəm. Vallah, billah, atamın gору haqqı, mən bilmirəm necə sizin xəcalətinizdən çıxım?!	C.Məmmədquluzadənin qələminin qüdrəti bu hekayədə özünü aydın göstərir. Hekayədə elə bir təsvir tapmazsan ki, oxucunu heyran etməsin. Budur, «naçalnik gəlir» kəlmələrinin yaratdığı çaxnaşma səhnəsi... Elə bir oxucu tapılmaz ki, həmin təsvirləri oxuduqca gülüşünü saxlaya bilsin; «Qılaqlar qaçdılar qapıya, xanım və qonaqlar çıxdılar balkona, tulalar tullandılar həyətə və bir qədər keçdi yenə qurbağanın gölüne daş atdılar; çünki bu gələn naçalnik deyilmiş, kazak böyüyü bir əfsər imiş». ...Hamının intizarla gözlədiyi naçalniki yazıçı elə təqdim edir ki, oxucu gülüşünü saxlaya bilmir; «Xanım bir girdi içəri, bir çıxdı balkona. Qonaqlar da çıxdılar həyətə və qaçdılar qapıya. Tappıltı, guppultu, şaqıltı və çığırbağır, qoyma, dinmə, çəkil, gəl, get... axırda bir yoğun çinovnik girdi həyətə». Naçalnikin yazıçı tərəfindən belə ucuz tutulması da oxucunun nəzərindən qaçmır. ...Qurbanəli bəyin tək-cə danışığı yox, hərəkətləri də gülüş doğurur, onun yüngüllüyündən xəber verir. Yazıçı buna da xüsusi diqqət yetirir; «Qurbanəli bəy özü də destənin başından yapışıb başladı atlıb-düşməyə. Pristavin arvadı

Mən lap əriyib yerə girirəm ki, bu qəder xanım mənim sağlığıma içsin... Vallah, atamın gору haqqı, sabah bizə qonaq gəlməsəniz, mən özümü öldürərəm...

...Yazıçı yıgcam cümlələrlə böyük mənə ifadə edir. Budur, hamıdan sonra da olsa, Qurbanəli bəyin sağlığına içilir. Onun vəziyyətini yazıçı necə də gözəl çatdırmışdır: «Qurbanəli bəy sağlığından az qaldı özündən getsin»...

Qurbanəli bəyə çəpik çaldı. Naçalnik də qəh-qəh çəkib güldü və başladı çəpik çalmağa. Özge qonaqlar da çəpiyi tutub başladılar gülməyə. Qurbanəli bəy özü ağzını göyə açıb qəh-qəh elədi...

Naçalnikin kəndə gəlmək xəbərinin yaratdığı çaxnaşmanın, qonaqlığa hazırlıqla bağlı pristavın həyətindəki qarışıqlığın və s. təsviri yazıcının böyük ustahlığını nümayiş etdirir...

Qiymətləndirmə aşağıdakı meyar cədvəli əsasında aparılmışdır:

Qruplar	Meyarlar																			
	Baş qəhrəmanı səciyyələndirməyi, davranış və əməllərinə qiymət verməyi bacarırlar				Əsərin ideyasını, sətiraltı mənalı aydınlaşdırmağı bacarırlar				Əsərin bədii xüsusiyyətləri barədə əsaslandırılmış fikir söyləyirlər				Kollektivdə işləməyi bacardıqlarını nümayiş etdirirlər				Digər qrupların işlərinin qiymətləndirilməsində fəallıq göstərirlər			
	Səviyyə																			
	I zəif	II orta	III yaxşı	IV əla	I zəif	II orta	III yaxşı	IV əla	I zəif	II orta	III yaxşı	IV əla	I zəif	II orta	III yaxşı	IV əla				
1.																				
2.																				
3.																				
4.																				

Qiymətləndirmə hər qrafada «+», «-» işarələri qoymaqla nəzərə çarpdırılır. Meyar cədvəlinin mahiyyəti, məzmunu barədə əvvəlcədən şagirdlərə məlumat verilir.

* * *

Eksperiment materiallarından digərinin (Ə.Haqverdiyevin «Mirzə Səfər» hekayəsinin) tədrisinə həsr olunmuş dərslərin səciyyəvi məqamlarını oxucuların nəzərinə çatdırırıq. Bu hekayənin VIII sinifdə tədrisinə proqramda 3 saat ayrılmışdır. Onun planlaşdırılmasını fərqli şəkildə apardıq¹; birinci saat hekayənin məzmununun mənimsənilməsinə, ikinci, üçüncü saatlar isə təhlilə həsr olundu.

Müəllim üçün məlumat

Ədəbiyyat fənninin təbiəti iki mühüm məsələnin aydınlaşdırılmasını tələb edir. Fəal/interaktiv dərslərin əlamətlərindən biri **tədqiqat sualının** mövcud olmasıdır. Sual yaranır: Müəyyən əsərin məzmununun öyrənilməsi və təhlili üçün bir tədqiqat sualı kifayətdirmi, yoxsa onların hər biri üçün ayrı-ayrılıqda tədqiqat sualı müəyyənəşdirilməlidir?

Mürəkkəb konfliktli, çoxplanlı və ideyaca zəngin əsərlərin həm məzmunu, həm də təhlili üçün bir tədqiqat sualının müəyyənəşdirilməsi daha faydalıdır. Belə olanda məzmunun öyrənilməsi prosesində tədqiqat sualının aydınlaşdırılması üzrə aparılan işlər sonrakı mərhələ – təhlil üçün zəmin rolunu oynayır. Bu mövqə C.Məmmədquluzadənin «Anamın kitabı», C.Cabbarlının «Oqtay Eloğlu» əsərlərinin tədrisində özünü doğrultdu. Sadə süjetli əsərlərin (o cümlədən «Mirzə Səfər»in) tədrisində həm məzmun, həm də təhlil dərsləri üçün ayrıca tədqiqat sualının müəyyənəşdirilməsi və araşdırılması məqsədəuyğun sayıldı.

İkinci məsələ fəal/interaktiv dərslərdə müşahidə olunan **vaxt qıtlığı** ilə bağlıdır. Çoxları, necə deyirlər, bunun üstünü vurmur, onu xatırlatmamağa üstünlük verir. Z.Veysova ayrı-ayrı metodların tətbiqi yollarını şərh edərkən vaxt çatışmazlığını yarana biləcək problemlərin sırasında göstərir.

¹ Yazıcının tərcümeyi-halının mənimsənilməsinə də fərqli yanaşıldı; şagirdlərin yazıçı haqqında VII sinifdə qazandıqları məlumat əsasında 3-4 dəqiqəlik müsahibədən sonra dərslərdəki 5 suala internet səhifələrindən (şagirdlərin əksəriyyətinin buna imkanı var) cavab hazırlamaq ev tapşırığı kimi verildi. Ümumiyyətlə, eksperimentin gedişində bu iş üsulundan ardıcıl istifadə olunmuşdur. Maraqlı da nəticələr əldə edilmişdir; şagirdlər öyrəndikləri məlumatlarla dərslərdəki tərcümeyi-hal materiallarının müqayisəsinə böyük həvəs göstərirlər.

Vaxt qıtlığı, vaxt çatışmazlığı işin əvvəlində eksperimental tədqiqatımızın ən ağırlı məqamı oldu. Bu problemin həlli yolunu belə tapdıq: Geniş araşdırma tələb edən tədqiqat sualının mövcud olduğu dərsi «tədqiqatın aparılması» mərhələsi ilə başa çatdırdıq. Sonrakı mərhələlər («Qazanılmış biliklərin mübadiləsi» və s.) yeni dərslərinə keçirildi.

Əlbəttə, elmi araşdırmalar çoxaldıqca və dərinləşdikcə haqqında danışdığımız hər iki məsələ ilə bağlı yeni, daha səmərəli variantların tapılması mümkündür.

Birinci dərslər.

Mövzu: Ə.Haqqverdiyevin «Mirzə Səfər» hekayəsinin məzmunu üzərində iş.

Məqsəd: – hekayənin məzmununun mənimsənilməsi;
– şagirdlərin «dostluq», «əsil dost necə olmalıdır» anlayışları barədəki təsəvvürlərinin zənginləşdirilməsi;
– məntiqi və yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi;
– kollektivdə işləmək bacarığının formalaşdırılması.

İş forması: kiçik qruplarda iş.

Metod, priyom

və iş növləri: müəllimin izahı, müsahibə, əqli hücum, ziqzaq¹.

Təchizat: – Ədəbiyyat. VIII sinif üçün dərslərlik (müəlliflər: N.Cəfərov, N.Araslı, S.Hüseynoğlu). B., 2005, səh. 192–204;
– çap materialları (K.Məmmədov. Ə.Haqqverdiyev. B., 1970, səh. 87–88, 179–180; T.Mütəllibov. Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyevin poetikası. B., 1988, səh.165, 168–169, 177–179, 192–193, 219–220);
– iş vərəqləri.

Problemlərin vəziyyətin yaradılması və problemin qoyuluşu.

Sinfə müraciət edirəm:

Siz dostluq, yoldaşlıq haqqında çox eşitmişiniz. Bu barədə xeyli bədii əsər oxumusunuz. Bu əsərlərdən hansılarını xatırlada bilərsiniz?

¹ Pedaqoji ədəbiyyatda «ziqzaq» (bəzən də «mozaika») deyilən iş növünü (onu «metod» hesab edirlər) «zəncirvari oxu və öyrənmə» adlandırmağı münasib sayırıq.

Şagirdlər aşağı siniflərdə keçdikləri əsərlərin («Sədaqətli dostlar haqqında», «Qaraca qız», «Xeyir və Şər», «Azad» və s.) adını çəkirlər.

Yenidən sinfə müraciət edirəm:

Bəs şifahi xalq ədəbiyyatından hansı nümunələri yada sala bilərsiniz?

Şagirdlər aşağı siniflərdən, eləcə də müstəqil öyrəndikləri atalar sözlərini («Dost dar gündə tanınar», «Dost qədrini dost bilər», «Yaxşı dostu yaman gündə sına...») xatırladırlar, «Koroglu»dan keçdikləri qollar əsasında dəlilərin arasında mehriban dostluq əlaqələrinin olmasından danışirlar.

Sinfə müraciət edirəm:

Məşhur yazıçıların, görkəmli alimlərin dostluğuna aid çoxlu nümunələr göstərmək olar. İnsan həyatda tutduğu mövqedən, yaşından və s. asılı olmayaraq dosta, dost sözünə həmişə ehtiyac duyur. Maraqlıdır ki, dostluqda dönük çıxanlar da olur. Hətta «dostluğun ömrü uzun olmur» fikrini tez-tez təkrar edənlər də tapılır. Bəs nə vaxt, hansı hallarda səmimi dostluqdan danışmaq mümkündür? Həqiqi dost necə olmalıdır?

Sonuncu sualla əlaqədar fikirlərinizi bildirin.

Sinifdəki on altı şagirdin hamısı öz mövqeyini açıqlamaq arzusunda olduğunu bildirir. Təkrarlar nəzərə alınmadan fərqli fikirlər-fərziyyələr qeyd edilir.

Şagirdlərə müraciət edirəm:

Fikirlərin nə qədər fərqli olduğunu eşitdiniz. Hər kəs özünü haqlı sayır. Həqiqəti aşkara çıxarmaq üçün tutarlı dəlillərə, sübuta ehtiyac olduğunu hiss edirsiniz. Bunun üçün əlimizdə mötəbər mənbə, yaxşı vasitə var. Bu, Ə.Haqqverdiyevin «Mirzə Səfər» hekayəsidir. Yuxarıdakı sualı («Həqiqi dost necə olmalıdır?») tədqiqat sualı kimi qəbul edək və onu araşdıraq.

Sonra sinifdəki şagirdləri qruplara bölürəm. Bunun üçün şagirdlər növbə ilə 1–4 rəqəmlərini sayırlar. Beləliklə, hər qrupda 4 nəfər olmaqla dörd qrup yaranır. Həmin sinfin şagirdlərinə məlumdur ki, bu dörd qrup əsas qruplar adlanır. Şagirdlər təklifimi gözləmədən yeni qruplar yaradırlar. Bunun üçün əsas qrupdakı

1-lər bir qrupda, 2-lər başqa qrupda, 3-lər üçüncü qrupda, 4-lər dördüncü qrupda birləşirlər. Yaranan yeni 4 qrup **ekspert** qruplar adlanır. Hekayənin dörd bərabər hissəyə böldüyüm parçalarını oxumağı ekspert qruplarına təklif edirəm. Beləliklə, birinci hissəni (əsərin əvvəlindən – «Səfər! Papağını götür, buradan get!» cümləsinə qədər) birinci qrup, ikinci hissəni («Səfər! Papağını götür, buradan get!» cümləsindən – «Usta Zeynal Mirzə Səfərə Həsən ağanın yanına getməyi məsləhət gördü» cümləsinə qədər) ikinci qrup, üçüncü hissəni («Usta Zeynal Mirzə Səfərə Həsən ağanın yanına getməyi məsləhət gördü» cümləsindən – «A kişi, sən bir kasıb adamsan, ali təhsil görmüş uşaqları sən neyləyirsən?» cümləsinə qədər) üçüncü qrup, dördüncü hissəni («A kişi, sən bir kasıb adamsan, ali təhsil görmüş uşaqları sən neyləyirsən?» cümləsindən hekayənin sonuna kimi) dördüncü qrup oxuyur. Bunu dərsin **tədqiqatın aparılması** mərhələsi hesab etmək olar.

Tədqiqatın aparılması.

Ekspert qruplarda birləşən şagirdlərə məlumdur ki, onlar üçün ayrılmış hissəni elə əhatəli və dərinəndən öyrənməlidirlər ki, əsas qruplardakı yoldaşlarında mətnin məzmunu barədə dolğun təəvvür yarada bilsinlər.

Ekspert qrupların işini diqqətlə izləyirəm. Ehtiyac yaranan məqamlarda bu və ya digər qrupa istiqamət verirəm. Qruplar isə öz işlərini fərqli şəkildə qururlar. **Birinci qrupun** üzvləri mətni fərdi qaydada oxuduqdan sonra hər biri – «Mən əsas qrupa, başlıca olaraq, nələri çatdıracağam?» – sualına cavab verir. Qrupun hər bir üzvü mövqeyini tutarlı dəlillərlə əsaslandırmalıdır. Əks halda digər üç nəfər ondan əlavə izahat tələb edir. Beləliklə, bu qrupun hər bir üzvünün əsas qrup üçün tam hazır olduğuna digər üç nəfər zəmin durmalıdır.

İkinci qrupun üzvləri onlar üçün ayrılmış hissəni fərdi qaydada oxuduqdan sonra müzakirə edirlər. Əsas mətləbin nədən ibarət olması barədə razılığa gəldikdən sonra ayrı-ayrı detalları nəzərdən keçirirlər. Sonra oxunmuş parçanı 4 hissəyə bölür, püşk əsasında hərə bir hissənin məzmununu (ardıcılıq gözənilməklə) danışır. Digər üç nəfər danışana suallar verir.

Üçüncü qrupun üzvləri onlar üçün nəzərdə tutulmuş hissəni fərdi qaydada oxuduqdan sonra təəssüratlarını yazırlar. Təəssüratını birinci yazan şagird kağızı sağ tərəfində oturan yoldaşına verir, yazılanları diqqətlə oxuyan və öz fikrini qeyd edən ikinci şagird üçüncüyə, o isə dördüncüyə ötürür. İşin şərti şagirdlərə məlumdur: təkrara yol verilməməli, yazılanlar yığcam olmalıdır. Təəssüratların yazılması oxunmuş hissədəki başlıca məsələlər əhatə olunana qədər davam edir.

İxtisarla verdiyimiz aşağıdakı nümunə bu işin məzmunu barədə təəvvür yaradır.

– Həsən ağanın, aralarında heç nə olmayıb kimi, Mirzə Səfərlə «şirin-şirin» danışması məni çox təəccübləndirdi. Adamda neçə sifət olarmış?!...

(Ə.Siyatəl).

– Usta Zeynalın Mirzə Səfərə Həsən ağanın ayağına getməsinə təklif etməsi məni çox təəccübləndirdi. Onun əsil niyyətini başa düşəndə sevindim...

... Onların dostluğu məni heyran elədi. Usta Zeynalın Mirzə Səfərə dediyi «bu gündən sonra mən malımı, canımı sənin kimi dostun yolunda qoyaram» sözləri necə də səmimidir...

(Q.Nigar).

Mənim təəssüratım

– Doğru deyirlər ki, həqiqi dost çətin gündə tanınar. Usta Zeynal çətin vəziyyətə düşən dostuna vaxtında kömək əlini uzadır. Dostu Usta Zeynalın kömək təklifindən Mirzə Səferin təsirlənib ağlaması məni də ağlatdı...

(Q.Sara).

– Məne ən çox təsir edən Mirzə Səferin kiçik oğlunun təklifi oldu. Dövlətli «balalarına» dərs deyib qazandığı pulu qardaşına göndərmək arzusunı bildiren kiçik qardaşa qəlbində böyük rəğbət oyandı...

(S.Fərman).

Bu məzmununda təəssüratın yazılması o vaxt mümkündür ki, mətn mükəmməl mənimsənilmiş olsun. Lakin üçüncü ekspert qrup bununla məhdudlaşmır; qrupun üzvləri nə üçün məhz bu

məzmununda təəssürat yazdıqlarının səbəbini izah edir, bununla bağlı yoldaşlarının suallarına cavab verirlər. Bu, tədricən müzakirəyə aparıb çıxarır. Müzakirə tamamlandıqdan sonra şagirdlərdən biri məzmunu bütövlükdə danışır, qrupun digər üzvləri ilə prosesdə ehləvələr edir, unudulanları xatırladır.

Dördüncü ekspert qrupun üzvləri mətni fərdi qaydada oxuduqdan sonra onu bitkin parçalara bölür və hər birinə ad verirlər: I. Həsən ağanın Mirzə Səfərə «məsləhəti»; II. Həsən ağanın tələbə ilə görüşmək arzusu; III. Mirzə Səfərin vəsiyyəti.

Sonra hər parçanın məzmununa aid plan yazılır. Plan tərtib edilərkən mətn yenidən, həm də diqqətlə araşdırılır, ən kiçik detal, ştrix belə nəzərdən qaçırılmaz. Bütün bunlardan sonra hər üç parçanın məzmunu hazırlanmış plan əsasında üç formada – yığcam, geniş – mətnə yaxın və yaradıcı nağıl edilir.

Ekspert qruplarda iş başa çatdıqdan sonra hər bir şagird əsas qrupa – öz qrupuna qayıdır. Beləliklə, ilk yaradılan dörd qrup ayrı-ayrılıqda oturur və hər ekspert öyrəndiyini digərlərinə çatdırır. Bir az da xırdalasaq, «birlər» (1 rəqəmi ilə birləşən ekspertlər) hekayənin birinci hissəsinin, «ikilər» (2 rəqəmi ilə birləşən ekspertlər) hekayənin ikinci hissəsinin, «üçlər» (3 rəqəmi ilə birləşən ekspertlər) üçüncü hissəsinin, «dörtlər» (4 rəqəmi ilə birləşən ekspertlər) hekayənin dördüncü hissəsinin məzmunu barədə qrup üzvlərində dolğun əsəvvür yaradırlar.

Aşağıdakı cədvəl təsvir olunan işin təşkili ilə bağlı oxuda yaranan təsəvvürün konkretləşməsinə əhəmiyyətli təsir göstərməkdir.

Əsas qruplar	1. Q.Nurlanə. 2. M.Kazım. 3. S.Fərman. 4. H.Anar.	1. Ə.Ülviyyə. 2. İ.Gülənar. 3. Q.Nigar. 4. M.Tələh.	1. D.Gülüstən. 2. A.Natəvan. 3. Ə.Siyatəl. 4. Ə.Lalə.	1. A.Yenilə. 2. Ə.Elnur. 3. Q.Sara. 4. M.Nicat.
Ekspert qruplar	1. Q.Nurlanə. 2. Ə.Ülviyyə. 3. D.Gülüstən. 4. A.Yenilə.	1. M.Kazım. 2. İ.Gülənar. 3. A.Natəvan. 4. Ə.Elnur.	1. S.Fərman. 2. Q.Nigar. 3. Ə.Siyatəl. 4. Q.Sara.	1. H.Anar. 2. M.Tələh. 3. Ə.Lalə. 4. M.Nicat.

Ekspert qruplarının işi	I hissəni oxuyur, müzakirə edir, mənimsəyirlər.	II hissəni oxuyur, müzakirə edir, mənimsəyirlər.	III hissəni oxuyur, müzakirə edir, mənimsəyirlər.	IV hissəni oxuyur, müzakirə edir, mənimsəyirlər.
Ekspert qrupların üzvləri əsas (ilk) qruplara qayıdır, öyrəndiklərini yoldaşlarına çatdırırlar.				
Oxunmuş hissələr əsas qruplarda dinlənir, müzakirə edilir, fikir mübadiləsi aparılır.	I hissəni Q.Nurlanə danışır. (M.Kazım, S.Fərman, H.Anar dinləyir).	I hissəni Ə.Ülviyyə danışır. (Ə.Gülənar, Q.Nigar, M.Tələh dinləyir).	I hissəni D.Gülüstən danışır. (A.Natəvan, Ə.Siyatəl, Ə.Lalə dinləyir).	I hissəni A.Yenilə danışır. (Ə.Elnur, Q.Sara, M.Nicat dinləyir).
	II hissəni M.Kazım danışır. (Q.Nurlanə, S.Fərman, H.Anar dinləyir).	II hissəni İ.Gülənar danışır. (Ə.Ülviyyə, Q.Nigar, M.Tələh dinləyir).	II hissəni A.Natəvan danışır. (D.Gülüstən, Ə.Siyatəl, Ə.Lalə dinləyir).	II hissəni Ə.Elnur danışır. (A.Yenilə, Q.Sara, M.Nicat dinləyir).
	III hissəni S.Fərman danışır (Q.Nurlanə, M.Kazım, H.Anar dinləyir).	III hissəni Q.Nigar danışır. (Ə.Ülviyyə, İ.Gülənar, M.Tələh dinləyir).	III hissəni Ə.Siyatəl danışır. (D.Gülüstən, A.Natəvan, Ə.Lalə dinləyir).	III hissəni Q.Sara danışır. (A.Yenilə, Ə.Elnur, M.Nicat dinləyir).
	IV hissəni H.Anar danışır. (Q.Nurlanə, M.Kazım, S.Fərman dinləyir).	IV hissəni M.Tələh danışır. (Ə.Ülviyyə, İ.Gülənar, Q.Nigar dinləyir).	IV hissəni Ə.Lalə danışır. (D.Gülüstən, A.Natəvan, Ə.Siyatəl dinləyir).	IV hissəni M.Nicat danışır. (A.Yenilə, Ə.Elnur, Q.Sara dinləyir).

Ekspertlərin əsas qruplarda apardıqları işi dərsin «**Qazanılmış biliklərin mübadiləsi**» mərhələsi hesab etmək olar.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması.

Müzakirə üçün müəyyənləşdirilmiş suallar (dərslikdəki suallardan da istifadə edilmişdir) təkcə əsərin məzmunu ilə bağlı qazanılmış təsəvvürün tamlığına, dolğun şəkil alması məqsədinə xid-

mət etmir. Suallar, həm də müzakirəni tədqiqat sualına istiqamətləndirmək məqsədini güdür. Sualların bir qisminə nəzər salaq:

1. Mirzə Səfərin şəxsiyyəti və işi barədə əsərdə nə deyilir?
2. Mirzənin rüşvət almamasının səbəbi nə idi?
3. Mirzə Səfərə «hər yerdə ehtiram» göstərilməsinə səbəb nədir? Bunu yalnız rüşvət almaması ilə izah etmək doğrudurmu?
4. Ən böyük arzusu övladlarını oxutmaq olan Mirzə Səfər bununla bağlı qarşısına çıxan çətinliyi necə dəf edir?

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması.

Əsərin məzmununun mükəmməl mənimsənilməsi şagirdlərə müstəqil nəticə çıxarmalarında əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir. İstər dərslərin bu mərhələsində, istərsə də əvvəlki mərhələlərdə şagirdlərin ifadə etdikləri fikirlərdən aydın olur ki, Mirzə Səfərlə Usta Zeynalın dostluğu onları mütəəssir etmişdir. Maraqlıdır ki, şagirdlər mənim təklifim olmadan bu dostluğun təmənnasız, saf olduğunu müəyyənləşdirir, özüm üçün də gözənilməz olan nəticə çıxarırlar: **Mirzə Səfər Həsən ağa kimi zalım adamlara qarşı tək dayana bilməzdi. Nə yaxşı ki, onun Usta Zeynal kimi dostu var, yaxşı adamlar pis adamlara qarşı birləşməlidirlər.**

Şagird nəticəsində Usta Zeynalın Mirzə Səfərə ən ağır günündə yardım etməsi faktı diqqətə xüsusi cərpdirilir və bu, əsil dostluq nümunəsi sayılır. Şagird nəticələrində diqqəti cəlb edən başqa bir cəhət Usta Zeynalın Mirzə Səfərlə dostluğunu heç vaxt – onun həm «yaxşı günündə», həm də «pis günündə» kəsməməsinin qabardılmasıdır.

Şagirdlər ciddi köməyimə ehtiyac duymadan ümumləşdirmə aparır, təmənnasız, saf, bütün məqamlarda sarsılmayan dostluğu həqiqi, əsil dostluq sayırlar. Bütün sinif belə bir fikri müdafiə edir ki, həyata baxışı, əqidəsi yaxın olan, xasiyyətlərində ziddiyyət olmayan insanların dostluğu daha möhkəm olur.

Bu dərstdə **qiymətləndirməni** aparmağı şagirdlərin özlərinə həvalə edirəm. Onların hər birinə aşağıdakı formada qiymətləndirmə vərəqi verir və qeyd olunan tələbləri əsas götür-

məklə öz fəaliyyətlərinə uyğun rəqəmi dairəyə almalarını xahiş edirəm.

Şagirdin adı, soyadı:	Tarix:
Mövzunun mənimsənilməsi	
Çox zəif	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 tam mənimsəmişəm.
Dərstdə fəal olması (sual verməsi, suallara cavab verməsi, əlavələr etməsi)	
Fəal olmadım	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 çox fəal oldum.
Dərstdə digərliklərini dinləməsi	
Zəif dinləmişəm	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 diqqətlə dinləmişəm.
Dərsin maraqlı keçməsi	
Maraqsız oldu	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 çox maraqlı oldu.

Yaradıcı tətbiqetmə.

Ev tapşırığı:

1. Əsəri bütövlükdə oxuyaraq «Usta Zeynalın Mirzə Səfərlə dostluq etməsinə səbəb nə idi» mövzusunda inşa yazmaq.
2. «Dostluq etmək mənim üçün çətindir (asandır)» mövzusunda yığcam esse yazmaq.
3. «Mən dostuma hansı hallarda güzəştə gedirəm» mövzusunda yığcam esse yazmaq.

Şagirdlər tapşırığın yalnız birinə (seçim könüllüdür) cavab hazırlayırlar.

İkinci dərs.

Mövzu: Ə.Haqverdiyevin «Mirzə Səfər» hekayəsinin təhlili.

Məqsəd:

- hekayənin ideya-bədii xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsi;
- şagirdlərin «dəyətli insan» anlayışı barədəki təsəvvürlərinin dərinləşdirilməsi;
- yaradıcı tənqidi fikrin inkişaf etdirilməsi;
- kollektivdə işləmək bacarığının formalaşdırılması.

İş forması: – kiçik qruplarda iş.

Metod, priyom

və iş növləri: müəllimin izahı, müsahibə, əqli hücum, problemin həlli, karusel, şəxələndirmə, səhnələşdirmə.

Təchizat: – Ədəbiyyat. VIII sinif üçün dərslik (müəlliflər: N.Cəfərov, N.Arslı, S.Hüseynoğlu). B., 2005, səh.192–204;

- çap materialları (K.Məmmədov. Ə.Haqqverdiyev. B., 1970, səh. 87–88, 179–180; T.Mütəllibov. Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyevin poetikası. B., 1988, səh.165, 168–169, 177–179, 192–193, 219–220);
- iş vərəqləri.

Problemli vəziyyətin yaradılması və problemin qoyuluşu. Sinfə müraciət edirəm:

Siz «ləyaqət», «şərəf» sözlərini eşitmisiniz. Bədii əsərlərdə bu sözlərə az rast gəlməmişiniz, baxdığınız filmlərdə də bu sözləri az eşitməmişiniz. «Ləyaqətli insan», «filankəs ləyaqətli adamdır» ifadələri sizə nə deyir, insanın ləyaqətli olması nə deməkdir?

Sinifdəki süstlük çox az çəkir; şagirdlərin əksəriyyəti sualla bağlı fikirlərini bildirmək istəyir. Cavablar isə, bir qayda olaraq, fərqlidir. Maraqlıdır ki, elə həmin prosesdə cavab verənləri dinləməklə ayrı-ayrı şagirdlər daha tutarlı fikirlər səsləndirirlər. Deyilənlərə aydınlıq gətirir, sonra yığcam ümumləşdirmə aparıram: **Ləyaqətli insan danışığına, davranışına, əməllərinə nəzarət etməyi və obyektiv qiymət verməyi bacarır. O, yersiz, şit danışıklardan uzaq olduğu kimi, yüngül hərəkətlərdən də kənar olur. Belə adamlar vəzifə borcunu heç bir təmənnə güdmədən layiqincə yerinə yetirdikləri kimi, xeyirxah olmaları ilə də seçilir. Şəxsi mənafe, mənsəb və s. üçün yaltaqlanmaq, başqalarının qarşısında alçalmaq belə adamlara yaddır. Öz zəhmətləri, halal qazancları ilə dolanan bu cür insanlarda pul, var-dövlət hərislərinə nifrət olur...**

Ləyaqətli adamlar həmişə haqqın, ədalətin müdafiəçiləri olurlar...

Sonra şagirdləri **tədqiqat sualının** formalaşdırılmasına istiqamətləndirirəm.

Tədqiqat sualı:

«Düşdüyü şəraitdən və vəziyyətdən asılı olmayaraq insan öz ləyaqətini qorumalıdır» fikrini doğru saymaq olarmı?

Şagirdlər sualla bağlı mövqelərini açıqlayırlar. Onların fərziyələri dinlənir və təkrara yol verməməklə qeyd edilir.

Sinfə müraciət edirəm:

Deyilən fikirlər – fərziyyələr, gördüyümüz kimi, fərqlidir. Bunların hansı doğrudur? Qarşıda duran başlıca vəzifə məhz bunun müəyyənləşdirilməsidir. Buna görə də axtarışların, tədqiqatın aparılması vacibdir. İxtiyarımızda məzmununu yaxşı bildiyimiz «**Mirzə Səfər**» hekayəsi var. Onun əhatəli təhlil olunması bir çox mətləblərin aydınlaşdırılmasına imkan yaradacaqdır.

Tədqiqatın aparılması.

Şagirdləri qruplara bölmək üçün bu dəfə «püşkatma»dan istifadə edirəm. Şagirdlərin adları yazılmış və bükülərək konverte qoyulmuş kağızlardan dördünü çıxararaq müəllim stolunun üstünə qoyuram. Şagirdlərdən biri mənim xahişimlə kağızlardakı adları bir-bir oxuyur. Beləliklə, dörd nəfərdən ibarət birinci qrup yaranır. Bu proses 4 qrup yaranana qədər davam edir. Sonra hər qrupa ayrıca iş vərəqi verilir. İş vərəqində təkəcə tapşırıq yox, onun tələbləri də əksini tapmışdır. Bu, qrup üzvlərinin arasında vəzifə bölgüsünün aparılması üçün də əhəmiyyətlidir və vaxt itkisinin qarşısını alır.

Birinci qrup üçün:

1. Mirzə Səfər obrazının təhlili.

- a) Mirzə Səfər ailədə (onun ən böyük arzusu).
- b) Mirzə dövlət qulluğunda (iş yoldaşlarının ona münasibəti).
- c) «Mirzəyə hər yerdə ehtiram göstərilməsinə» səbəb nə idi?
- d) Mirzə Səfərin Həsən ağaya soyuq münasibət bəsləməsinin səbəbi nədir?

İkinci qrup üçün:

1. Usta Zeynal obrazının təhlili.

- a) Usta Zeynalın xarakterindəki başlıca cəhətlər.
- b) «Arif kişi» olan Usta Zeynalın Mirzə Səfərlə dostluq etməsinin səbəbi.
- c) Usta Zeynalın Mirzə Səfərə köməyi – alicənablıq, yoxsa əsil dostluq?
- d) Usta Zeynalın Həsən ağaya münasibəti.

Üçüncü qrup üçün:

1. Həsən ağa obrazının təhlili.

- a) Həsən ağanın xarakterindəki başlıca cəhətlər.
- b) Həsən ağa Mirzə Səfər kimi insanlara hörmət edə bilərdimi?

- c) Övladlarını ali təhsilli görmək istəyən Mirzə Səfərə məsləhətlərində Həsən ağa səmimidirmi?
d) Həsən ağanın «kiçik» adamlara – «cinovniklərə» münasibəti.

Dördüncü qrup üçün:

1. Hekayədəki yazıçı sənətkarlığı özünü necə göstərir?

- a) Yazıçı hekayənin maraqlı olmasına nail ola bilmişdirmi? Bunu həyata necə keçirmişdir?
b) Əsərdəki obrazların fərqlənməsinə, yadda qalmasına başlıca səbəb, sizcə, nədir?
c) Əsərin əsas konfliktini müəyyənə bilərsiniz. O, inandırıcıdır? Konfliktin müəllif həlli sizi qane etdimi?
d) Yazıçının obrazlara və əsas hadisələrə münasibətini müəyyən edə bilərsiniz, bu, əsərin əsas ideyasının aydınlaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır?

İşin icrası (tədqiqatın aparılması) üçün ayrılan vaxtı elan edirəm.

Şagirdlər dərslərdəki «Əsərin təhlilinə hazırlaşın» mətninə və müxtəlif çap materiallarına müraciət edir, onlardakı fikirlərlə tanış olur, sitatlar seçirlər.

Hər qrupun işinə, qrup üzvlərinin fəaliyyətinə diqqət yetirirəm. Qruplar öz işlərini fərqli şəkildə qurur, müxtəlif metod, priyom və iş növlərindən istifadə edirlər. **Birinci qrup karusel** adlanan və adətən, bütün siniflə aparılan iş növündən (pedaqoji ədəbiyyatda «metod» hesab edilir) yaradıcılıqla, fərqli şəkildə istifadə etməklə işləyir. Şagirdlər mənbələrlə (dərslik, çap materialları) tanış olur. Sonra dörd nəfərdən ibarət olan qrupun hər bir üzvü ilk növbədə tapşırığın bir bəndinə yazılı cavab hazırlayır. Onlar elə oturlar ki, birinci bəndə («Mirzə Səfər ailədə; onun ən böyük arzusu») cavab hazırlayan şagird yazdığını sağ tərəfində oturan və ikinci bəndə («Mirzə dövlət qulluğunda; iş yoldaşlarının ona münasibəti») cavab yazan yoldaşına, o isə öz yazdığını həmin istiqamətdə (sağda) əyləşənə – üçüncü bəndi («Mirzəyə hər yerdə ehtiram göstərilməsinə» səbəb nə idi?) işləyəne, üçüncü şagird isə hazırladığı mətni, qaydaya uyğun olaraq, yoldaşına – dördüncü bəndi («Mirzə Səfərin Həsən ağaya soyuq münasibət bəsləməsinin əsil səbəbi nədir?») işləyəne ötürə bilir. İş

davam edir; birinci bəndə cavab yazmış olan şagird indi dördüncü bəndin cavabını oxuyub əlavələr edir, ikinci şagird birinci bəndə, üçüncü şagird ikinci bəndə, dördüncü şagird üçüncü bəndə münasibət bildirmək, əlavələr etmək imkanı qazanır. Beləliklə, tapşırığın icrasında qrupun bütün üzvləri iştirak edir. Sonra yazılanların müzakirəsinə başlanılır. Nəticədə ümumləşdirmə aparılır, qrupun tədqiqatı ərsəyə gəlir və iş vərəqində əks olunur.

İkinci qrup da tədqiqatını fərqli şəkildə aparır. Qrupun üzvləri ilk növbədə mənbələrlə (dərslik və çap materialları ilə) tanış olur. Sonra **şaxələndirmə** (klaster) iş növünün (bu, «metod» adlandırılır) tələblərinə uyğun olaraq böyük həcmli kağızın mərkəzində çəkilmiş dairədə «**Usta Zeynal**» sözləri yazılır. Şagirdlərdən biri dairədən ayırdığı xəttin sonunda bu obrazın xarakteri üçün mühüm hesab etdiyi cəhətlərdən birini yazıb kağızı sağ tərəfində oturmuş yoldaşına ötürür. Beləliklə, dairəvi formada əyləşən qrupun bütün üzvləri yazılanları təkrar etməmək şərti ilə yeni xətlər ayıraraq bu obrazın səciyyəvi xüsusiyyətlərini qeyd edirlər. Proses obraza məxsus mühüm cəhətlər yazılıb qurtarana kimi davam edir. Sonra yazılanların müzakirəsi həyata keçirilir. Hər kəs yazdığını əsaslandırır, mövqeyini müdafiə edir. Bütün bunlar iş vərəqində əks olunmuş tapşırıq bəndlərinin daha səmərəli icrasına (qrupun hər bir üzvü bir bəndə cavab hazırlayır) imkan yaradır. Hər bəndə hazırlanmış cavabın müzakirəsi zəminində qrupun iş vərəqində əksini tapmış təqdimat formalaşır.

Üçüncü qrupun fəaliyyətinə daha çox diqqət yetirirəm. Bu qrupa iş vərəqi verərkən mərkəzində Həsən ağa obrazı olan **səhnəcik** quracaqları barədə xəbərdarlıq edirəm.

Müəllim üçün məlumat

Səhnələşdirmə məktəb təcrübəsində çoxdan, həm də müxtəlif meqsədlər üçün tətbiq olunur. Yeni texnologiyalarda o, təlim materialından çox həyatı məsələlərlə əlaqələndirilir.

Səhnələşdirmə ilə bağlı təcrübəsi az olan siniflərdə hələ dərslərdən əvvəl hazırlıq işlərinin aparılması vacibdir.

Şagirdlər iş vərəqləri ilə yanaşı, əvvəlcədən hazırladığım əlavə vərəq də alırlar. Bu vərəqdə təsvir xarakterli **ssenari, iştirakçıların adı, səhnədə onların mövqeyi** əks olunur. İştirakçıların (obrazların) sözləri ssenaridə verilmir; əsərin məzmununu mükəmməl bilən şagirdlər elə oyun prosesində müvafiq sözlər tapmalı (bədahətən), dialoqa girməlidir. (Bunun çoxcəhətli faydasından danışmağa ehtiyac duymuram).

Səhnələşdirmə ilə əlaqədar şagirdlərə təqdim olunan əlavə vərəq aşağıdakı məzmununda olur.

Həsən ağa
(İki şakilli səhnəcik)
Birinci şəkil.

İştirak edirlər: Həsən ağa, məktəb müdiri, Həsən ağanın qohumu, valideyn.

Məktəbin həyəti. Həsən ağa məktəbin müdiri və bir nəfər valideynlə söhbət edir. Elə bu vaxt Həsən ağanın qohumu onlara yaxınlaşır, əl-qolumu ölçə-ölçə danışır. Həsən ağa məktəb müdirinə tərəf döndür, əl ağacının ucunu yerə döyə-döyə hirsli-hikkəli söylənir. Müdir hərdən əllərini yana açır, bir-iki kəlmə deyib susur. Sonra Həsən ağa deyinə-deyinə qohumu ilə uzaqlaşır. Məktəb müdiri yazıq görkəmdə onların ardınca baxa-baxa qalır.

İkinci şəkil.

İştirak edirlər: Həsən ağa, Mirzə Səfər, Hacı Qulu, müştəri.

Tacir Hacı Qulunun dükanı. Həsən ağa onunla söhbətə məşğuldur. Bir müştəri boynunu büküb dayanıb, Həsən ağanın sözünü kəsməyə cəsarət etmir. Mirzə Səfər dükanın qarşısından keçir. Həsən ağa onu çağırır. Sifətində saxta təbəssüm mehribanlıqla danışır. Mirzə Səfər onun suallarına soyuq tərzdə cavab verir. Az keçməmiş Mirzə Səfərin sözləri Həsən ağanı qəzəbləndirir. Mirzə Səfər Hacı Qulu ilə xudahafizləşib dükandan uzaqlaşır. Həsən ağa üzünü Hacı Quluya tutub acıqlı-acıqlı xeyli danışır. Sonra ayağa qalxıb əsəbi vəziyyətdə dükanı tərk edir.

Üçüncü qrupun üzvləri birinci növbədə iş vərəqindəki tapşırığı (onun səmərəli icrası oyunun – səhnələşdirmənin də uğurlu olmasına əhəmiyyətli təsir göstərir) yerinə yetirirlər. Hər bənd bir şagird tərəfindən fərdi qaydada araşdırılır. Sonra hesabat xarak-

terli müzakirə başlanır. Hər bənd üzrə dəqiqləşdirmələr və əlavələr edilir, bədii mətnədən nümunələr, çap materiallarından sitatlar seçilir. Qrup təqdimatının ümumi mənzərəsi cızılır və məhz bundan sonra səhnələşdirmə üzrə işə (məşqə) başlanılır.

Dördüncü qrupun tapşırığı asan deyil. Tapşırığın tələbi, digər qruplarda olduğu kimi, bəndlər üzrə ifadə olunsun da, (bu, şagirdlərin işini xeyli asanlaşdırır) o, ciddi araşdırma, böyük zəhmət tələb edir. Şagirdlər təklifimə əsasən **«problemin həlli»** iş növünə (tədqiqatlarda «metod» adlandırılır) üstünlük verirlər.

Şagirdlər öncə dərslikdəki mətnlə və çap materialları ilə tanış olurlar. Sonra tapşırığın birinci bəndinə («Yazıçı hekayəsinin maraqlı olmasına nail ola bilmişdirmi? Bunu həyata necə keçirmişdir?») cavab hazırlayırlar; əvvəlcə şagirdlərin hər biri sualla bağlı öz fikrini ifadə edir, bildiyi faktları xatırladır. Faktlar, dəlillər kollektiv şəkildə saf-cürük edilir, yenidən bədii mətnə müraciət edən şagirdlər, əlavə, daha konkret nümunələr seçirlər. İlkin ümumiləşdirmə aparən şagirdlər tapşırığın ikinci bəndinə («Əsərdəki obrazların fərqlənməsinə, yadda qalmasına başlıca səbəb, sizcə, nədir?») cavab hazırlamağa başlayırlar. Yenə əvvəlki qayda ilə hər kəs öz mövqeyini açıqlayır, suallara cavab verilir, əlavə mülahizələr, faktlar meydana çıxır. Beləliklə, tapşırığın digər iki tələbi də bu qayda ilə araşdırılır. Və hər bəndlə bağlı bədii mətnə, çap materiallarına müraciət edilir, yazıcının sənətkarlığı ilə əlaqədar müxtəlif tədqiqatçıların fikirləri nəzərdən keçirilir. Bu, şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarığının inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Sonda qrup üzvləri hazırlanmış cavabları əlaqələndirir, vahid xətt üzrə birləşdirirlər ki, bu da təqdimatın son variantının formalaşmasına səbəb olur.

İkinci dərs bu mərhələ ilə («Tədqiqatın aparılması») başa çatır. Tədqiqatın nəticələrini əlavə mənbələrdən əldə edilmiş faktlarla zənginləşdirmək ev tapşırığı kimi verilir.

Üçüncü dər.

Dərsə ev tapşırığını yoxlamaqla başlayıram və maraqlı mənzərə ilə qarşılaşıram. Məlum olur ki, qrupların, demək olar, hər birində nəticələrə əlavələr edilmiş, dəyişikliklər aparılmış, yeni fikirlər meydana çıxmışdır. Bu, dərsin növbəti mərhələsində özünü daha qabarıq göstərir.

Qazanılmış biliklərin mübadiləsi.

Qruplar tədqiqatlarının nəticələrini şərh edirlər. Suallara geniş yer verilir. İş vərəqlərinin nəzərdən keçirilməsi imkanı qazanılır. Üçüncü qrupun təqdimatı sinfin marağına və alqışına səbəb olur. Səhnəcik sübut etdi ki, şagirdlər Həsən ağanın iç dünyasına əməlli-başlı bələd olublar.

Mənim üçün maraqlı olan bir cəhət də o oldu ki, dərsin elə bu mərhələsində şagirdlər tədqiqat sualı ilə bağlı eyni nəticəyə gəldiklərini («İnsan öz ləyaqətini həmişə qoruya bilər, amma bəzən böyük məhrumiyyətlər hesabına!») ifadə edirlər. Onu da müşahidə edirəm ki, qruplar işi fərqli səviyyədə yerinə yetiriblər, ikinci və dördüncü qrupların təqdimatlarında, necə deyirlər, çiylik daha çoxdur və bunu şagirdlər də hiss edirlər. Bu, mənə müzakirə üçün hazırladığım suallara əlavələr etmək üçün əsas verir.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması.

Müzakirə üçün istifadə etdiyim suallardan daha vacib saydıqlarım aşağıdakılardır:

1. Mirzə Səfərlə Həsən ağanın arasında münaqişə yaranmaya bilərdimi?

2. Mirzə Səfərə hər yerdə hörmət və ehtiram göstərilməsinin səbəbini yalnız rüşvət almaması ilə izah etmək doğrudurmu?

3. Mirzə Səfər kimi insanlara öz ləyaqətlərini qoruyub saxlamaq asandırmı?

4. Ədəbi qəhrəmanları bir-birindən fərqləndirmək üçün Ə.Haqverdiyevin ən çox istifadə etdiyi bədii vasitələr hansılardır?

5. Hekayənin elə ilk cümlələrdən oxucunu cəlb etməsinə, bütövlükdə maraqla oxunmasına səbəb nədir?

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması.

Şagirdlər yekun sözümlə ehtiyac duymadan nəticə çıxarırlar. Və bu mərhələdə şagirdlərin, demək olar ki, hamısında yüksək fəallıq müşahidə edilir. Onların gəldikləri nəticələrdə, apardıqları ümumiləşdirmələrdə ehtimal etmədiyim maraqlı, əsaslandırılmış mülahizələr az olmur. Şagirdlərin fikrincə, həyatda ləyaqətli insanların dostluğu təkcə onların özləri üçün yox, cəmiyyət üçün də faydalıdır. İnsan həyatı mürəkkəb və ziddiyyətli, enişli, yoxuşludur, ləyaqətli, şərəfli ömür bəzən ona çox baha başa gəlir, itiriləsi, qurban veriləsi çox şeylər olur. Ona görə də, ləyaqətli insanların birliyi, bir-birlərinə dayaq olmaları çox vacibdir...

Qrup işinin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı meyar cədvəlini məqsəduyğun saymışam.

Meyar	Qruplar			
	I qrup	II qrup	III qrup	IV qrup
Tapşırıqları yerinə yetirir.				
Müxtəlif mənbələrdən tutarlı faktlar, nümunələr seçir və istifadə etməyi bacarır.				
Öz fikirlərini ifadə edir.				
Yoldaşlarını dinləyir və suallar verir.				
Fəallıq göstərir.				
Ümumi nəticə.				

Qiymətləndirmə hər qrafada «+», «-» işarəsi qoymaqla həyata keçirilir və sonda nəticə çıxarılır.

Yaradıcı tətbiqetmə.

Ev tapşırığı:

1. «Mirzə Səfər» əsil dostluq və insan ləyaqəti haqqında mənə nə öyrətdi» mövzusunda esse yazmaq.

2. «Tanıdığım insanların içərisində kimi ləyaqətli hesab edirəm» mövzusunda mühakimə xarakterli yığcam inşa yazmaq.

Şagirdlər öz istəklərindən asılı olaraq bu tapşırıqlardan birini işləyirlər.

c) Lirik əsərlərin tədrisi

Eksperiment xeyli lirik şeiri əhatə etsə də, burada iki nümunə ilə («Ceyran» – V sinif, «Göygöl» – IX sinif) kifayətlənilmişdir¹.

Müəllim üçün məlumat

Ədəbiyyat proqramında xeyli yer tutan lirik şeirlərin qavranılması və öyrənilməndəki özünəməxsusluq metodist-alimləri həmişə ciddi düşündürmüş, bu barədə faydalı tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir. Poeziyanı duymaq, sevmək, onunla yaşamaq və onu təsirli ifa ilə çatdırmaq asan deyildir. Poeziya nümunələri sözə daha həssas münasibət, poetik dilə, onun çalarlarına xüsusi yanaşma tələb edir. Bu keyfiyyətlər məktəblidə hansı səviyyədədir?

Xüsusi tədqiqatların nəticələri, şəxsi təcrübəm, müşahidələr göstərir ki, poetik nümunələrin məktəblilərdə doğurmalı olduğu estetik təsir yarımçıq, formalaşan bədii zövq natamam olur. Bu, hər sinifdə, daha dəqiq desək, ədəbiyyatın tədrisinin bütün mərhələlərində özünü bu və ya digər dərəcədə göstərir. Eksperimentin gedişində bir daha müşahidə etmişik ki, aşağı, orta və yuxarı siniflərin şagirdləri şeiri kitabdan oxuyanda da, əzbər deyəndə də müəllifin hiss və duyğularından, necə deyirlər, xəbərsiz olur. Və çox təəssüf ki, əsərin məzmununa uyğun ovqatı belə şagirdlərdə müşahidə etmək mümkün olmur. Şeirdəki ürəyəyatan sözləri, obrazlılığı ilə diqqəti dərhal çəkən ifadələri laqeyd, biganə, mexaniki olaraq səsləndirən şagirdlərdə bədii zövqün formalaşacağına, estetik tərbiyənin zənginləşəcəyinə ümid bəsləmək əbəsdir. Şeirdəki güclü ahəng, hissələrin, duyğuların parlaq ifadəsi şagirdləri ağızına alıb sənətin təlqin etdiyi gözəl aləmə apara bilmir. Poeziyanın gözəlliyini duymayan, ondakı mətləbi anlamayan, hissələrə ortaq çıxmayan, yaşantılardan uzaq olan şagirdin inkişafından danışmaq yersizdir.

Eksperimental sinifdə A.Səhhətin «Yay səhəri» şeirinin fərdi qayda-da müstəqil oxusu həyata keçirildi. Əsəri bir neçə dəfə oxuyan şagirdlərlə müsahibə aparıldı. Təəssüf... çox təəssüf ki, sinəsi atlanan, gözləri alışan, bir sözlə, əsərdən təsirlənən, mütəəssir olan şagird müşahidə etmədik...

¹ Tədqiqata aşağıdakı lirik şeirlər cəlb olunmuşdur: «Şəhidlər», «Yay səhəri», «Ceyran» (V sinif), «Azərbaycan», «Bayraq» (VI sinif), «Ayağa dur, Azərbaycan!», «Yaylaq» (VII sinif), «Göygöl», «Yenə o bağ olaydı» (IX sinif), «Ayrıldı», «Gəlsin» (X sinif).

Digər eksperimental sinifdə artıq xeyli təcrübələri olan IX sinif şagirdləri Ə.Cavadın «Göygöl» şeirinin müstəqil oxusundan sonra sanki adicə məlumat almış adamlar kimi əsər haqqında fikir söyləməyə cəhd edirdilər.

Nə etməli? Necə etmək lazımdır ki, şagird bu gözəlliyi duysun, onunla nəfəs alsın, hissələri zərifləşsin, duyğuları kövrək olsun?

Deməli, öyrətməyin də, öyrənməyin də məzmununda, formasında (oxu: metodlarında, iş növlərində) əsaslı dəyişikliyin aparılması zəruridir. Bu dəyişikliyin əsasında, mərkəzində şagirdin obyektə (oxu: poeziya nümunəsi ilə) üz-üzə, qərribə səslənməsin, təkbətək qoyulması dayanmalıdır!.. Bu isə yeni texnologiyaların – fəal/interaktiv təlimin ardıcıl, sistemli tətbiqini zəruri edir.

Aşağıdakı dərs nümunələri yuxarıda göstərilən kəm-kəsirlərin ortadan qaldırılması baxımından nə dərəcədə yararlıdır?

Bu suala o müəllim həqiqi cavab tapa bilər ki, buradakı nümunələri diqqətlə öyrənsin, yaradıcılıqla tətbiq etsin, onlarda gör-düyü zəif cəhətləri islah etsin. Həm də ardıcıl, müntəzəm tətbiq etməyə nail olsun.

Tədrisinə 2 saat ayrılan «Ceyran» qoşmasının həm məzmununun öyrənilməsi, həm də təhlili yeni texnologiyaların tətbiqi ilə həyata keçirilmişdir.

Birinci dərs.

Mövzu: S.Vurğunun «Ceyran» qoşmasının məzmunu üzərində iş.

Məqsəd:

- şeirin məzmununun öyrənilməsi, ideya-bədii xüsusiyyətləri barədə ilkin təsəvvürün yaradılması;
- vətənimizin bənzərsiz təbiəti, nadir heyvanları barədəki məlumatın zənginləşdirilməsi;
- tükenmək təhlükəsi olan nadir heyvanlara qayğının göstərilməsinin, onların qorunmasının zəruriliyi barədəki təsəvvürün dərinləşdirilməsi;

İş forması: cütlik şəklində iş, qruplarda iş, bütün siniflə birgə iş.

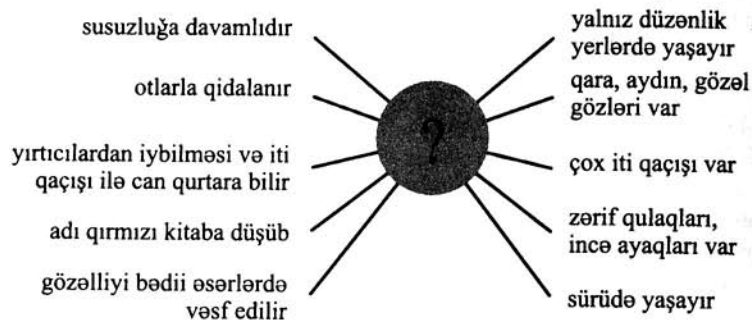
Metod, priyom
və iş növləri: müəllimin izahı, müsahibə, beyin həmləsi, tədqiqat.

Təchizat:

- Ədəbiyyat. V sinif üçün dərslik (müəlliflər: S.Hüseynoğlu, Ə.Quliyev, B.Həsənlı). B., 2006, səh. 227–229;
- iş vərəqələri;
- bədii söz ustasının ifasında «Ceyran» qoşmasının lent yazısı;
- ölkəmizdə yaşayan nadir heyvanların və quşların rəngli şəkilləri.

Problemlı vəziyyətin yaradılması və problemin qoyuluşu.

Şagirdlərin diqqətini lövhədə çəkilmiş aşağıdakı cədvəle yönəldir və onlara düşünməyi, sual işarəsinin yerini tutmalı olan sözü – canlının adını müəyyənləşdirməyi xahiş edirəm.

Yazılanları diqqətli oxuyan şagirdlərə parta yoldaşı ilə fikir mübadiləsi aparmağı təklif edirəm. Çox tezliklə səslər eşidilir, əksəriyyət «ceyrən» sözünün üzərində dayanır və israr edir. Şagirdləri tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsinə və tədqiqata hazırlamaq məqsədilə aşağıdakı sualların əsasında müsahibə aparıram:

1. «Ölkəmizin təbiəti bənzərsiz, quşlar, heyvanlar aləmi isə zəngindir» fikrini necə əsaslandırarsınız?
2. Ceyranın, eləcə də təbiətimizin bəzəyi olan bir sıra digər heyvanların adının qırmızı kitaba düşməsinin səbəbi nədir?
3. Bir sıra quşlara, heyvanlara qayğı göstərmək, qoruqlarda bəsləyib saxlamaq nə üçün vacibdir?

4. Vətənimizin təbiəti, nadir quşları, heyvanları haqqında bayatı, atalar sözü və s. bilirsinizmi?

Müsahibə tamamlandıqdan sonra şagirdləri tədqiqat sualının formalaşdırılmasına yönəltmək üçün mühüm saydığım sualı verirəm: Təbiəti, onun nadir gözəlliklərini, quşlar, heyvanlar aləmini qorumaq üçün nəyi ön mühüm şərt hesab edirsiniz?

Şagirdlərin rəyi dinlənir və bundan çıxış edilərək tədqiqat sualı müəyyənləşdirilir.

Tədqiqat sualı:

Ceyranın adının dillər əzbəri olmasına və tükənmək təhlükəsinin yaranmasına səbəb nədir?

Şagirdlərin fərqli mülahizələri – fərziyyələr dinlənir və qeyd olunur.

Sinfə müraciət edirəm:

– Həqiqəti aşkara çıxarmaq üçün araşdırma aparmalısınız. Bizim üçün vasitə S.Vurğunun «Ceyran» şeiri olacaqdır. Bu əsəri mükəmməl mənimsəməklə çox mətləbləri anlayacaqsınız. Gəlin ilk növbədə həmin qoşmadan bir parçanı dinləyək. Maqnitofonu işə salıram, M.Sadiqovanın ifasında şeirin ilk iki bəndi dinlənir¹. Sonra şagirdlərə şeirin bütövlükdə məzmunu ilə tanış olmağı təklif edirəm². Mətn fərdi qaydada oxunduqdan sonra tədqiqatın aparılması mərhələsinə keçilir.

Tədqiqatın aparılması.

Şagirdlər artıq onlara məlum olan qaydalardan birini tətbiq etməklə qruplara bölünürlər. Hər qrupa əvvəlcədən hazırladığım iş vərəqəni təqdim edirəm. İşin icrasına ayrılan vaxt (bu, sinfin səviyyəsindən, şagirdlərin yeni qayda ilə işləməyə necə alışmalarından asılı olaraq fərqli olur) lövhədə yazılır. Eksperimentin gedi-

¹ Bədii söz ustasının ifası yazılmış lent yazısını əldə edə bilməyən müəllimlər özləri iki bəndi ifadəli oxuya bilərlər. Yeri gəlmişkən onu da xatırladaq ki, müəllimin şeiri bütövlükdə oxuması (eləcə də lent yazısını bütövlüklə səsləndirməsi) bir neçə səbəbə görə səmərəli deyildir.

² Dövlət televiziyasının müxtəlif qoruqlarda lentə aldığı mənzərələrdən bir neçə kadrın (bunu kompyuterin köməyi ilə də həyata keçirmək olar) nümayiş etdirilməsi dərslərin maraqlı olmasına əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir.

şində istifadə olunan iş vərəqələrinin bir variantı aşağıdakı formada olmuşdur:

I qrup

Aşağıdakı bəndləri bir daha diqqətlə oxuyun və tapşırığa cavab hazırlayın.

Yerdən ayağını quş kimi üzüb,
Yay kimi dartınıb, ox kimi süzüb,
Yenə öz sürünü nizamla düzüb
Baş alıb gedirsən hayana, ceyran?

Əzəldən meylini salıb çöllərə,
Bəxtini tapşırıdın bizim ellərə,
O qara gözlərin düşdü dillərə,
Dişlərin oxşayır mərcana, ceyran?

Tapşırıq.

1. Oxuduğunuz parçada ceyranın hansı əlamətləri və keyfiyyətləri əks olunub?
2. «Bəxtini tapşırıdın bizim ellərə» misrasındakı ifadə olunmuş fikri aydınlaşdırın.
3. Şair ceyranın gözəlliyini uğurla çatdırı bilmişdirmi? Bunun üçün hansı vasitələrdən istifadə etmişdir?
4. Ceyranın iti qaçışı necə, hansı vasitələrlə ifadə olunmuşdur? (suala cavab hazırlayarkən dərslərinizin 229-cu səhifəsindəki «Benzətmə» başlıqlı mətnlə tanış olmağınız vacibdir).
5. Oxuduğunuz parçadakı hansı sözlər, ifadələr sizin üçün yeni və maraqlı oldu, onlardan hansılarını nitqinizdə işlətməyə çalışacaqsınız?

II qrup

Aşağıdakı bəndləri yenidən diqqətlə oxuyun və tapşırıq yerinə yetirin.

Bir məsəl qalmışdır ata – babadan:
Uçarda turacdır, qaçarda ceyran,
Bir mən deyiləm ki, hüsnünə heyran,
Şöhrətin yayılıb hər yana, ceyran!

Sükuta qərq olmuş üreyimlə mən,
Keçirəm yenə də Muğan çölündən,
Yanında balası, yağış gölündən,
Əyilib su içir bir ana ceyran...

Tapşırıq:

1. «Uçarda turacdır, qaçarda ceyran» – misrasında ifadə olunmuş fikri necə başa düşürsünüz?
 2. Ceyranın şöhrətinin «hər yana» yayıldığını deməkdə şair haqlıdır mı? Niyə?
 3. İkinci bənddəki mənzərəni (ovçu paltarında, tufəngli şairi və yanında balası yağış gölündən su içən ceyranı) təsəvvürünüzdə canlandıraraq əlavələrinizlə birlikdə təsvir edin.
- Sizə təqdim olunan şəkillərə əsasən ceyranla maralın xarici görünüşlərini müqayisə edin.

III qrup

Şeirdən verilmiş aşağıdakı bəndləri diqqətlə oxuyun, tapşırığa cavab hazırlayın.

Elə ki, son bahar min büsat qurur,
Kolları – kosları yırıb uçurur,
Sıxlaşıb bir yerdə baş – başa durur,
Düşəndə çovğuna, borana ceyran.
On addım kənarda yatmayır təke,
Gəzinir, oylağa baş çəkə-çəkə,
Gələn qaraltıdır, yoxsa təhlükə?
Bir özünə baxır, bir ona ceyran.

Tapşırıq:

1. Oxuduğunuz parçada diqqətinizi daha çox çəkən nə oldu? Səbəbini izah edin.
2. «Son baharın» – payızın sərt üzü şeirdə öz əksini necə tapıb? Şair bu mənzərəni «çəkmək» üçün hansı vasitələrdən istifadə edib?
3. Birinci bəndin məzmununa uyğun şəkil çəkin. Çovğuna, boran düşən zərif heyvanların təlaşlı görünüşlərini əks etdirməyə çalışın.
4. Ceyran və digər zərif heyvanlar üçün ən ciddi təhlükə mənbəyi, sizcə, nədir?

IV qrup

Şeirin aşağıdakı bəndini yenidən diqqətlə oxuyun, sonra tapşırığa cavab hazırlayın.

Ovçu, insaf eylə, keçmə bu düzdən,
O çöllər qızını ayırma bizdən,
Qoyma ağrı keçə üreyimizdən,
Qıyma öz qanına boyana ceyran,
Nə gözəl yaraşır Muğana ceyran!..

Tapşırıq:

1. Bu parçada ifadə olunmuş əsas fikri müəyyənləşdirin.
2. Şairin ceyranı «çöllər qızı» adlandırmaqda məqsədi nə olmuşdur? Bu, sizə necə təsir etdi?
3. Ceyranın taleyi ilə bağlı şairin narahatlıq keçirməsinin səbəbini aydınlaşdırın.
4. Bu parçanı şeirin ən uğurlu və təsirli bəndi saymaq olarmı? Olarsa, nə üçün?

Hər qrup öz tapşırığının icrası ilə məşğul olur. Qrupların işini diqqətlə izləyirəm. İşə qeyri-ciddi yanaşan şagirdləri (bələləri, xüsusən ilk vaxtlar – yeni qaydaya alışana qədər çox olur) intizama dəvət edirəm, qrupdaxilində vəzifə bölgüsünün aparılmasına yardımçı oluram, başlıcası isə, tapşırıqlardakı ayrı-ayrı tələblərin yerinə yetirilməsi üçün müxtəlif və səmərəli iş növlərindən, metod və priyomlardan istifadə olunmasına istiqamət verirəm.

İş başa çatdıqdan – tədqiqat tamamlandıqdan sonra dərslərin növbəti mərhələsinə keçilir.¹

Qazanılmış biliklərin mübadiləsi.

Hər qrup tapşırığın icrasında əldə etdiyi nəticəni təqdim edir². Bütün qruplar bir-birinin işinin məzmununu barədə aydın təsəvvür qazanır. Mənə, eləcə də şagirdlərə aydın olur ki, xeyli zəhmət çəkilsə də, bilik və məlumat qazanılsa da, birtərəfli mülahizələr, yanlış nəticələr, zənginləşməsinə, tamamlanmasına ehtiyac duyulan məsələlər də az deyil. Bütün bunlar növbəti mərhələnin üzərinə ağır yük qoyur və onun məsuliyyətlə təşkilini zəruri edir.

¹ Eksperimentin gedişində məlum oldu ki, tədqiqatın aparılması mərhələsində vaxt çatışmazlığı özünü göstərir. Müəllim, xüsusən ilk dövrlərdə tapşırıqların yığcam olmasına çalışmalı, tələblərini azaltmalıdır. Şagirdlər yeni qayda ilə işləməyə alışdıqca vaxt bolluğu yaranır, hətta işini tez – ayrılan müddətdən əvvəl tamamlayan qrup digər qrupların işləməsinə mane olur. Belə qruplara əlavə tapşırıqların verilməsi məqsədeüygündür.

² Təcrübə göstərdi ki, hər qrup öz işinin daha önəmli və səmərəli olduğunu sübut etməyə cəhd göstərir və daha çox vaxt istəyir. Şagirdləri vaxtdan səmərəli istifadəyə və təqdimat prosesində daha mühüm olanlardan danışmağa alışdırmaq müəllimdən məqsədyönlü iş tələb edir.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması.

Dərsin bu mərhələsi mənim üçün həmişə (mövzudan, sinifdən asılı olmayaraq) ağır sınaq olur. Bu mərhələdə, necə deyirlər, hər ağızdan bir avaz gəlir, qısaca bir müddətə, lap elə bir cəanlığa vəziyyətə nəzarəti itirəndə aləm qarışır, bir-birinə. Deyilən bütün fikirləri faydalı səmtə yönəltmək və tədqiqat sualı ilə uzlaşdırmaq, cavabları müqayisə etmək, nəticələrin obyektivliyinə nail olmaq, hansı qrupun daha səmərəli işlədiyini diskussiya ilə müəyyənləşdirmək və s. dərsin bu mərhələsindəki fəaliyyətimə bir gərginlik gətirir...

Bu mərhələdə mürəkkəblik (oxu: çətinlik) yaradan bir cəhət də odur ki, müzakirə üçün əvvəlcədən hazırlanmış sualların bir qismi, vəziyyətdən asılı olaraq, yaramır. Deməli, müəllim müzakirə prosesinin özündən doğan suallar verməyə məcbur olur. Bu isə müəllimdən ciddi elmi hazırlıq, metodik ustalığ, çevik düşüncə tələb edir. Yaranmış təlimi vəziyyəti (situasiyanı) vaxt itkisinə yol vermədən qiymətləndirən müəllim, necə deyirlər, bədhəzən sual vermək məcburiyyəti qarşısında qalır, irəlicədən hazırladığı sualların bir çoxundan imtina etməli olur.

Mən bu dərsdə, müzakirə üçün, əsasən, aşağıdakı **istiqamətləndirici suallardan** istifadə edirəm:

- Sizcə, şair öz əsərini nə üçün «Ceyran» adlandırmışdır? Ona siz necə ad verərdiniz?
- Sizcə, şairin bu əsəri yazmasına səbəb nədir?
- Ceyran insanları nə üçün cəlb edir, hamının onu sevməsinin səbəbini necə izah edərsiniz?
- Ceyranın gözəlliyini şair uğurla çatdırı bilmişdirmi? O, buna hansı vasitələrlə nail olmuşdur?
- Sizcə, bu gün bu məzmununda əsərlərin yazılmasına ehtiyac varmı?
- Sizcə, nadir quşlar, heyvanlar, o cümlədən ceyran üçün ən təhlükəli olan hansıdır – insan (ovçu), yırtıcı heyvan, yoxsa çovğun, boran?

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması.

Müzakirə tamamlandıqdan sonra qrup işlərinin nəticələri

ümumiləşdirilir. Şagirdlər son nəticələri (mənim yekun sözüme ehtiyac duyulmur) çıxarırlar:

– vətənimizin zəngin təbiəti, nadir quşlar və heyvanlar aləmi var, təəssüf ki, uzun illər ciddi qorunmadığından insanlar onlarla amansız rəftar etmişlər;

– təbiətimizin qorunmasına, nadir quşlarının, heyvanlar aləminin müdafiəsinə bu gün də ehtiyac var, meşələrin qırılması, tükənməkdə olan quşların, heyvanların gizlincə ovlanması halları az deyil;

– təbiətin bəzəyi olan, gözəlliyi ilə insanları heyran edən ceyrana amansız münasibət S.Vurğunun da narahat etmiş və o, dilə əzbəri olan bu şeirini yazmışdır. Belə əsərlər bu gün də yazılmalıdır, insanların diqqəti bu problemə yönəldilməlidir;

– təbiətin qorunması, xüsusən nadir quşlara, heyvanlara qayğı göstərilməsi hamının – vətəni sevmənin hər kəsin borcudur.

Qrupların işini aşağıdakı meyar cədvəli əsasında qiymətləndirirəm:

Qruplar	Meyarlar				
	Tapşırıq tam və tələblərə uyğun icra edilib	Bir-birini dinləmədə fəal olub	Əməkdaşlıq həyata keçirilib	Əlavələrdə fəal olub (suallar verib, suallara cavab verib)	İş nəzərdə tutulan vaxtda icra olunub
I					
II					
III					
IV					

Yaradıcı tətbiqetmə.

Ev tapşırığı:

– «Ceyran» şeirini öyrənməyim məndə hansı hisslər və fikirlər oyatdı» mövzusunda esse yazmaq.

– Ceyrana həsr olunmuş, yaxud onun xatırladığı bir-iki əsərdəki fikirlərə münasibət bildirmək (ceyran nə məqsədlə xatırladılıb, müəllifin başlıca niyyəti nədir).

– Dərslərdəki «Bənzətmə» başlıqlı mətn öyrənmək.
(İlk iki tapşırıqdan biri icra olunur; seçim sərbəstdir).

İkinci dərs.

Mövzu: S.Vurğunun «Ceyran» qoşmasının təhlili və ifadəli oxusu.

Məqsəd:

- şeirin ideyası və bədii xüsusiyyətləri barədə qazanılmış biliklərin dərinləşdirilməsi və tamamlanması;
- şagirdlərin bədii-estetik tərbiyəsinin zənginləşdirilməsi;
- şagirdlərin vətənpərvərlik və təəssübkeşlik hisslərinin dərinləşdirilməsi;
- əməkdaşlıq, birgə işləmək bacarığının inkişaf etdirilməsi;
- həm müstəqil, həm də qrupda bilik qazanmaq (məlumat əldə etmək) bacarığını formalaşdırmaq;
- məntiqi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirmək.

İş forması: fərdi iş, qruplarda iş, bütün siniflə birgə iş.

Metod, priyom

və iş növləri: müəllimin izahı, müsahibə, tədqiqat, ifadəli oxu.

Təchizat:

- Ədəbiyyat. V sinif üçün dərslik (müəlliflər: S.Hüseynoğlu, Ə.Quliyev, B.Həsənlı). B., 2006, səh. 227–229.
- iş vərəqləri;
- bədii söz ustasının ifasında «Ceyran» qoşmasının lent yazısı.

Problemli vəziyyətin yaradılması və problemin qoyuluşu. Sinfə müraciət edirəm:

Artıq «Ceyran» qoşması ilə bağlı xeyli məlumatınız var. Keçən dərs şairin bu əsəri yazmasının səbəbi üzərində də düşündünüz. Öyrəndiklərinizə əsaslanaraq belə bir suala cavab verməyə çalışın: Bu şeiri yazmaqda S.Vurğunun niyyəti nə olmuşdur?

Öz mövqelərini sərbəst açıqlamaq üçün şagirdlərə imkan yaradırəm. Onları tədricən tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsinə cəlb edirəm. Şagirdlərin fəal iştirakı ilə aşağıdakı tədqiqat sualı (lövhədə yazılır) ərsəyə gəlir.

Tədqiqat sualı:

Şeirin ideyası nədir və bunu ifadə etmək üçün müəllif bədii vasitələrdən necə istifadə etmişdir?

Sualın cavabı ilə bağlı şagirdlərin fərziyyələri (bir-birini təkrar edənlər də az olmur) dinlənilir. Səciyyəvi olanlar lövhədə yazılır.

Sinfə müraciət edirəm:

Gördüyünüz kimi, fikirləriniz bir-birindən fərqlənir, onların hansının həqiqət olduğunu, yaxud həqiqətə yaxın olduğunu qəti söyləməkdə, hökm verməkdə çətinlik çəkirsiniz. Bunun üçün araşdırma aparmalısınız.

Tədqiqatın aparılması.

Sınıfdeki şagirdləri dörd qrupa bölürəm. Onların hər biri iş vərəqi alır. Sonra tapşırığın icrası üçün ayrılan vaxtı elan edirəm. Şagirdlər müstəqil işləyirlər, hər qrupun və qrupların hər bir üzvünün fəaliyyətini diqqətlə müşahidə edirəm. Müəyyən məqamlarda – ehtiyac yarananda şagirdlərə istiqamətləndirici suallarla kömək edirəm.

İşin icrasına ayrılan vaxt başa çatdıqdan sonra dərsin növbəti mərhələsinə keçilir.

Qazanılmış biliklərin mübadiləsi.

Qruplar öz işlərinin nəticələrini bir-bir şərh edirlər. Çıxış edənlərə digər qrupların üzvləri suallar verir, cavabla razılaşmadıqda əlavələr edir, öz mövqelərini əsaslandırmağa çalışırlar. Dərsin bu mərhələsinə, eləcə də sonrakı mərhələni («Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması») olduğu kimi təsvir etmək, canlandırmaq imkan xaricindədir. Buna görə də bəzi məqamları nəzərə çarpdırmaqla kifayətlənirik.

Birinci qrupun nümayəndəsi (lideri) digər qrupları apardıqları tədqiqatın (tapşırıqları: «Şeiri, şərti olaraq, neçə hissəyə bölməyin mümkün olduğunu müəyyənləşdirin. Hansı hissədəki fikri əsərin ideyası kimi qəbul etmək olar?») nəticələri ilə tanış edir. Onun təqdimatının əsasında aşağıdakı fikirlər dayanır:

- şeiri, şərti olaraq, iki hissəyə bölmək mümkündür;
- şeirin ilk beş bəndini birinci, son iki bəndini ikinci hissə saymaq olar;
- birinci hissədə ceyranın gözəlliyindən danışılır;

– ikinci hissədə ceyranın taleyindən narahat olan şairin ovçunun timsalında insanları mərhəmətli olmağa çağırışı əksini tapıb;

– şeirdə ceyranın tərfi mühüm yer tutur, əsərdə ən çox bundan danışılır, elə buna görə də «əsərin ideyası ceyranın gözəlliyini tərif etməkdir» fikri doğru sayılmalıdır;

– şair öz niyyətini çatdırmaq üçün maraqlı bənzətmələrdən istifadə etmişdir¹...

Digər qrupların üzvləri suallar verirlər²:

1. Nə üçün şeiri, şərti olaraq, üç yox, iki hissəyə bölürsünüz? Axı şeirdə şairin Muğan çölündə ceyranla «görüşü», təbiətin sərt üzü ilə qarşılaşan ceyranların vəziyyəti də əks olunub?

2. Bu əsərdə şairin bir neçə niyyəti ola bilməz? Yəni əsərin ideyasından yox, ondakı ideyalardan danışmaq mümkün deyil?

3. Ceyranın gözəlliyi yalnız bənzətmələrlə ifadə olunub?

Təqdimatları dinlənən qrupun üzvləri (yalnız lideri yox) suallara cavab verirlər. Eksperimentin gedişində dəfələrlə müşahidə etdiyim və yuxarıda xatırlatdığım maraqlı faktın üzərinə bir də qaydırıram; dərsin istər bu mərhələsində, istərsə də sonrakı mərhələsində eyni qrupun üzvlərindən biri, yaxud ikisi fərqli mövqe nümayiş etdirir. Onlar elə təqdimat prosesində nümayəndələrinin (liderlərinin) dedikləri ilə (deməli, qrupun digər üzvləri ilə) müəyyən məsələlərdə (bəzən də bütövlükdə nəticə ilə) razılaşmadıqlarını bildirirlər. Belə şagirdlərə öz fikirlərini ifadə etmək üçün imkan yaradıram. Bu, mübahisənin (və həm də deyilən fikirlərin) dərinləşməsinə, dərsin daha canlı, maraqlı keçməsinə az təsir göstərmir...

Sonra **ikinci** qrupun (tapşırığı: «Əsərin ideyası ceyranın nadir gözəlliyinə diqqət cəlb etməkdir» fikrini doğru saymaq olarmı? Fikrinizi əsaslandırın. Şair ceyranın gözəlliyi barədə təsəvvür yarada bilmişdirmi? Bilmişdirsə, buna necə nail olmuşdur?»), ardınca **üçüncü** qrupun (tapşırığı: «Şeirin ideyası insanları ceyrana

¹ Təqdimatda şeirdən seçilmiş misallar göstərilir.

² Burada sualların bir qismi təqdim olunur.

amansız münasibətdən çəkəndir» fikrini qəbul etmək mümkündürmü? Mövqeyinizi əsaslandırın. Şair müdafiəyə ehtiyacı olan ceyranın vəziyyətini təsirli çatdırmaq üçün hansı bədii vasitələrdən istifadə etmişdir?»), daha sonra isə sonuncu – **dördüncü** qrupun (tapşırığı: «Əsərin ideyası ceyranın nadir gözəlliyinə məhəbbət hissi oyatmaq və ona amansız münasibətdən insanları çəkəndir» fikrinə əsaslandırılmış münasibət bildirin. Şair ceyranın nadir gözəlliyini və onun müdafiəsiz vəziyyətini təsirli çatdırmaq üçün bədii vasitələrdən necə istifadə etmişdir?») təqdimatı dinlənir. Bütün qrupların təqdimatı sual-cavabla müşayiət olunur. Dərsin növbəti mərhələsi qazanılmış biliklərin sistemləşdirilməsində və formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması.

Bu mərhələnin müəllimdən böyük məsuliyyət tələb etməsi və mürəkkəbliyi barədə yuxarıda danışılmışdır. Onu seçiyənlərən cəhətlərdən biri də qrupların işinin müqayisə edilməsi, hansının (eləcə də hansılarının) daha səmərəli fəaliyyət göstərdiyinin müəyyənləşdirilməsidir.

Müzakirə prosesinin səmərəli keçməsi, artıq qeyd olunduğu kimi, müəllimin çevikliyindən, vəziyyəti dərhal qiymətləndirib çıxış yolu tapmasından, istifadə etdiyi sualların sanbalından da çox asılıdır. Bu dərstdə müzakirəni istiqamətləndirmək üçün istifadə etdiyim sualların bir qismini oxucuların nəzərinə çatdırıram:

1. Ceyranın şairin diqqətini cəlb etməsinin səbəbini necə izah edərsiniz?

2. «Şeirdə ceyranla təbiət sıx əlaqədə verilmişdir» – fikrini necə aydınlaşdırarsınız?

3. «Əsərin ideyası təkcə ceyranın gözəlliyini ifadə etmək deyil, həm də tükənmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalan bu nadir heyvana mərhəmət hissi oyatmaqdır» fikrinə nə əlavə edərsiniz?

4. Dilimizin zəngin imkanlarından şeirdə necə istifadə olunmuşdur?

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması.

Müzakirə başa çatdıqdan sonra qrup işlərinin nəticələri ümumiləşdirilir. Mövzunu mükəmməl mənimsəyən şagirdlər

mənim yekun sözümə ehtiyac duymur və verdim istiqamətə əsaslanaraq nəticə çıxarırlar: Xalq şairi S.Vurğun «Ceyran» qoşmasında vətəni sevməyi hər bir insanın ürəyindən keçənləri əks etdirmişdir. Azərbaycan təbiətinin bəzəyi, yaraşığı olan ceyranın gözəlliyi, çoxları kimi, şairi də heyran etmiş, onun qəlbində sevinc, fərəh, məhəbbət hissi coşub-daşmışdır. Şair vətənimizin bənzərsiz təbiəti ilə bu nadir gözəlin – «çöllər qızının» bir-birini tamamladığını görmüş və insanların diqqətini buna cəlb etmişdir.

Çiyində ov tüfəngi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrini qarış-qarış gəzən şair təbiətə, quşlar və heyvanlar aləminə vurulan sağalmaz yaraları da görürdü. Bu, həssas şairi sarsıdırdı. «Ceyran» qoşmasının yaranmasının bir səbəbi də elə bu idi. Şair insanların diqqətini təbiətimizin, onun yaraşığı olan nadir quşlarının, heyvanlarının qorunmasına cəlb edirdi...

...Təbiətə amansız münasibət bu gün də davam edir. Meşələrin qırılması, çayların, göllərin qayğısına qalınmaması, nadir quşların, heyvanların məhv edilməsi vətəni dərin məhəbbətlə sevməyi insanları həyəcanlandırır...

Qiymətləndirmə.

Bu qaydada apardığım dərstdə həm şagirdləri fərddi, həm də qrup işini qiymətləndirirəm. Fərddi qiymətləndirmədə şagirdin fəallığını, mühüm məsələlər qaldırmasını, suallara əhatəli, inandırıcı cavab verməsini əsas götürürəm. Qrup işinin qiymətləndirilməsini isə aşağıdakı meyar cədvəli əsasında həyata keçirirəm.

Qruplar	Tapşırığın kəsirsiz icrası və keyfiyyəti	Diqqətlə dinləmə və intizamlılıq	Birgə işləmək bacarığı	Əlavələr			Cəmi
				Sual-lar	Cavab-lar	Əlavələr	
I qrup							
II qrup							
III qrup							
IV qrup							

Hər meyar üzrə nəticə qrafada qoyulan «+» və ya «-» işarəsi ilə göstərilir. Bu işarələr sonda hesablanaraq-cəmlənərək sonuncu sütunda əks olunur.

Dərsin sonunda şeirin **ifadəli oxusuna** hazırlıq işinin təməli qoyulur. Şeirin birinci bəndi lövhədə yazılır. Bir şagird sinfin fəal iştirakı ilə həmin bənddə məntiqi fasilələrin yerini, məntiqi vurğulu sözləri, ayrı-ayrı misraların oxusunda səsin aldığı çalarları müəyyənləşdirir. Sonra həmin bəndin oxusu üçün ifaçılıq vəzifəsi («Ceyranın iti qaçışı, sürü halında yaşaması, gözəlliyi barədə təsəvvür yaratmaq») aydınlaşdırılır. Bir neçə şagirdin ifası dinləndikdən sonra şeirin lent yazısındakı birinci bənd (M.Sadiqovanın ifasında) dinlənilir. Şagirdlər öz ifaları ilə bədii söz ustasının ifasını müqayisə edirlər.

Müəllim üçün məlumat

Bütün bu işlər tədris ilinin əvvəlindən yeni texnologiyaların tətbiqi edildiyi eksperimental sinifdə aparılır. Deməli, bu sinfin şagirdləri xeyli təcrübə qazanmışlar. Bu, sinfin daha çevik işləməsinə səbəb olur, vaxt itkisinə yol vermir. Təsvir olunan nümunəni (eləcə də digər siniflər üzrə burada təqdim olunmuş dərsləri) olduğu kimi tətbiq etməyə çalışan müəllimlərin ilk mərhələlərdə vaxt qıtlığı ilə üzləşəcəyi təbiidir. Məhz buna görə də dərs nümunələrində bəzi məqamları ilk mərhələlərdə ixtisar etmək, yaxud yığcam formaya salmaq məqsəduyğundur.

Yaradıcı təbiiqetmə:

Ev tapşırığı:

1. Dərslikdəki «Şeirin ifadəli oxusuna hazırlaşın» mətnini əsas götür-məklə «Ceyran» qoşmasının 3 bəndinin ifadəli oxusuna hazırlaşmaq.
2. «Doğma təbiətimizin, onun nemətlərinin qorunmasında biz necə iştirak edə bilərik» mövzusunda yığcam inşa yazmaq.

* * *

Lirik növün nümunəsi olmaqla seçilən digər eksperiment materialının – **Ə.Cavadın «Göygöl» qoşmasının IX sinifdə tədrisinə** proqramda iki saat ayrılmışdır. Məktəb təcrübəsində, adətən, birinci saat məzmunun öyrənilməsinə, ikinci saat isə təhlilə

həsr edilir. Həmin şeiri həm VIII sinifdə (əvvəlki proqramın tələbinə uyğun olaraq), həm də IX sinifdə (hazırda qüvvədə olan proqrama əsasən) tədris etmişəm. Bu şeirin öyrədilməsinə həsr olunan xeyli dərs müşahidə etmişəm. Təəssüf ki, şeirin, belə demək olarsa, mayasında, alt qatlarında olan güclü (həm də çox güclü!) bədiiyi şagirdlər duymur, müəllimlərin bir qismi, bəlkə də heç özləri həmin bədii gözəlliyi sezmə bilmədiklərindən, diqqəti ona yönəltmirlər. Doğrudan da, əsər bədii keyfiyyət baxımından kamildir, tamdır, gözəldir. Bunu duymaq və yaşamaq isə bədii zövqün və təcrübənin mövcudluğunu tələb edir. Bax, məktəblidə və müəllimlərin bir qisminə olmayan məhz budur...

Ə.Cavadın bu əsərinin qavranılmasının ikinci çətinliyi onun mənası, daha dəqiq deyilsə, mətnaltı mənası ilə bağlıdır. Azərbaycanın müstəqilliyini hər şeydən uca tutan böyük vətənpərvər şair – **Əhməd Cavad** milli dövlətimizin rus işğalçıları tərəfindən devrilməsi ilə heç cürə barışa bilmirdi. Şair Göygölün timsalında Vətənimizin başının üstünü dumanın aldığını bəyan edirdi və rus ağalığını məmnuniyyətlə qəbul edən (sonralar başlarında «şöhrət çələngi» gəzdiren) «qələm dostları» xüsusi orqanlara bu barədə dərhal çuğulçuluq edirdilər. Nakam Əhməd Cavad təqib edilir, həbs olunur, işgəncələrə məruz qalırdı... Məsələnin bu tərəfi ilk dəfə VIII sinfin ədəbiyyat dərslində xatırladılmış və şagirdlərin qarşısında tələb qoyulmuşdur: «Bu şeirə görə şair kommunist rejimi tərəfindən təqib edilmişdir. Şairin gizli niyyəti, nisgili duyulan misraları müəyyənləşdirin, onlarda ifadə olunan fikri şərh etməyə çalışın»¹.

Yeni proqrama uyğun olaraq «Göygöl» IX sinifdə tədris edilir. VIII sinfin dərslində həmin şeirin mətnaltı mənası haqqında deyilənlər IX sinfin dərslində də, haqlı olaraq, xatırladılmışdır. Doğrudan da, həmin şeiri yalnız peyzaj lirikasının nümunəsi kimi tədris etmək onun məğzinin, mənasının, ideyasının birtərəfli çatdırılması olardı. Bu, həm də proqramın tələbinin

¹ S.Hüseynoğlu, B.Abbaslı. Ədəbiyyat. 8-ci sinif üçün dərslik. B., 1995, səh. 128–129.

nəzərə alınmaması kimi dəyərləndirilərdi. Proqramda oxuyuruq: «... «Göygöl» şeirində Göygölün gözəlliyinin bədii təsviri. Əsərdə şair nisgili»¹.

Deməli, bu nisgilin yaranması səbəbi açıqlanmalı və bunu şagirdlər bütün aydınlığı ilə dərk etməlidirlər. Bu, şairin əsərdə tutduğu yola uyğun həyata keçirilməlidir; müəllif hər bənddə ilk növbədə birbaşa Göygölün gözəlliyinə diqqəti cəlb edir, ona heyranlığını ifadə edir, sonra isə böyük ustalıqla, ikibaşlı deyimlə nisgilini, gizli niyyətini əks etdirir.

Deyənlərdən bir daha aydın olur ki, Ə.Cavadın «Göygöl» şeirinin tədrisi xüsusi qayğı, böyük diqqət tələb edir. Buradan o da aydın olur ki, həmin şeirin eksperiment materialı kimi müəyyənləşdirilməsi təsadüfi deyildir.

Eksperimental siniflərdə şeirin məzmununun öyrənilməsinə həsr edilən birinci saatda mətnaltı mənanın – şairin gizli niyyətinin açıqlanması bir məqsəd kimi qarşıya qoyulmamışdır. Eksperimentdən əvvəl təşkil olunmuş sınaq dərsləri göstərdi ki, bu gizli mətləbləri şagirdlər izah edə bilmir, müəllimin köməyinə ciddi ehtiyac duyurlar. Əsərin, belə demək olarsa, daxili mənasını şagirdlərin müstəqil dərk etmələrinə nail olmaq üçün əsas ağırlığı ikinci saata – təhlil dərsinə keçirməyi məqsədəuyğun saydıq.

Birinci dərs.

- Mövzu:** Ə.Cavadın «Göygöl» şeirinin məzmunu üzərində iş.
- Məqsəd:**
- şeirin məzmununun öyrənilməsi, ideya-bədii xüsusiyyətləri barədə ilkin təsəvvürün yaradılması;
 - vətənimizin təbii gözəllikləri ilə bağlı təsəvvürün dərinləşdirilməsi və zənginləşdirilməsi;
 - vətənlə bağlı qürur hissinin zənginləşməsinə nail olunması.
- İş forması:** fərdi iş, cütlük şəklində iş, kiçik qruplarda iş, bütün siniflə birgə iş.

¹ Ümumtəhsil məktəblərinin V–XI sinifləri üçün ədəbiyyat proqramı. B., 2003, səh. 37.

Metod, priyom

və iş növləri: müəllimin izahı, müsahibə, əqli hücum, ikihissəli gündəlik.

Təchizat:

- Ədəbiyyat. IX sinif üçün dərslik (müəlliflər: B.Həsəni, N.Nəcəfov). B., 2005, səh. 24–30;
- «Göygöl»ün fərqli görüntülərini əks etdirən rəngli şəkillər.

Problemli vəziyyətin yaradılması və problemin qoyuluşu.

Keçmiş mövzunun soruşulmasını, Əhməd Cavadın həyatı barədəki məlumatın mənimsənilməsini yekunlaşdırdıqdan sonra maqnitofonu (digər vasitələr də ola bilər) işə salıram. «Göygöl» mahnısının ürəklərə işləyən melodiyaları bir andaca sinifdə özgə bir ovqat yaradır. Bir dəqiqədən sonra maqnitofonu dayandıraram.

Sinfə müraciət edirəm:

Göygölün harada olması, necə yaranması barədə nə bilirsiniz:

Şagirdlərin bu göl haqqındakı məlumatlarının zənginliyi və dürüstlüyü məni heyrləndirir.

Sinfə yeni sual verirəm: Sizcə, Göygölün insanların diqqətini bu qədər cəlb etməsinə səbəb nədir?

Şagirdlərin fərqli, bəzən də oxşar fikirləri dinlənilir. Deyənlərə əsaslanmaqla tədqiqat sualı formalaşdırılır.

Tədqiqat sual:

Göygölə onlarca bədii əsərin həsr olunmasına səbəb nədir?

Fərqli fərziyyələr eşidilir. Onları, təkrara yol vermədən, lövhədə qeyd edir, yenidən sinfə müraciət edirəm: Fikirlərin fərqli olduğunu müşahidə edirsiniz. Qarşımızda vəzifə durur: sualın doğru cavabını müəyyənləşdirmək... Bunun üçün tədqiqatın aparılması vacibdir.

Tədqiqatın aparılması.

Şagirdlərdən dərsləyin 27–28-ci səhifələrində yerləşən «Göygöl» şeiri ilə tanış olmağı xahiş edirəm. Oxu fərdi qaydada, səssiz mütaliə şəklində həyata keçirilir. Oxuya ayrılan vaxt başa çatdıqdan sonra cütlərin fikir mübadiləsi aparmalarına şərait

yaradıram. Sonra şagirdlərdən onlara tanış olmayan söz, ifadə, fikir barədə sual vermələrini xahiş edirəm. Şagirdlər «saya», «daya», «eyş-nuş», «zümrüd» sözlərinin mənalarını aydınlaşdırmağı, «Olaydı könlümdə bir yaşıl kölgə», «Fələk busatını quralı, Göygöl» misralarında ifadə olunmuş fikirləri izah etməyimi xahiş edirlər.

İzahatı şagirdlərlə müsahibə aparmaqla həyata keçirirəm. Cavabları, əsasən, onlardan almaq üçün istiqamətləndirici suallardan, sinonim sözlərdən istifadə edirəm.

Sonra şagirdlərə əvvəlcədən hazırladıqları ağ vərəqi şaquli xətlə iki yerə ayırmağı təklif edirəm. Şagirdlər vərəqin sol tərəfində şeirin onlarda yaratdığı ən güclü təəssüratı (bu, şeirdə ifadə olunmuş fikir, obrazlı lövhə, ifadə, təsvir və s. ola bilər) yazır, onun qarşısında – sağ tərəfdə nə üçün məhz bu qeydi apardıqlarının səbəbini izah edirlər.

Müəllim üçün məlumat

Pedaqoji ədəbiyyatda «**iki hissəli gündəlik**» adlandırılan bu iş növünün (onu **metod** hesab edirlər) yalnız «**sitat**» və onun «**şərh**» (yəni mətndən sitat seçilir və nə üçün seçilməsinin səbəbi şərh olunur) kimi qələmə verilməsi doğru sayıla bilməz. Bu, onun imkanlarının məhdudlaşdırılması deməkdir. Şagirdlər bu gündəlikdə («**şərh**» bölməsində), yeri gəldikcə, müstəqil aydınlaşdırma bilmədikləri sualları da yazırlar. Eləcə də mətndən seçilərə yazılan qeydlər şagirdlərdə hansı hiss və düşünce oyadıbsa, həyat təcrübəsi ilə səsleşibse, yadına müəyyən əhvalat salıbsa və s. gündəliyin şərh bölməsində yazıla bilər. Məhz buna görə də «**sitat**» və «**şərh**» sözləri gündəliyin məzmununa uyğun gəlmir. Eksperimentin gedişində şagirdlərə «**sitat**» əvəzinə «**mətn**» (əşərdə) diqqətimi daha çox cəlb edən, «**şərh**» əvəzinə «**bunun səbəbi**» yazmağı təklif etdik.

«**iki hissəli gündəlik**» eksperimental siniflərdə müxtəlif formalarda tətbiq edilmişdir. Məsələn, güclü siniflərdə mətnin fərdi qaydada oxusu həyata keçirilməmiş, birbaşa tədqiqat işinə başlanmışdır. Yeni şagirdlər mətni oxuya-oxuya gündəliyi yazmışlar. Eyni zamanda həyata keçirilən oxu və qeydlərin aparılması başa çatdıqdan sonra şagirdlərə yenidən mətnə müraciət etməyə və qeydlərini zəngindəşdirmələrinə imkan yaradılmışdır.

Tapşırıq üzərində çalışan şagirdlərin işini diqqətlə müşahidə edir və hər biri haqqında aydın təəssürat qazanmağa səy göstərirəm. Açıq-aşkar hiss olunur ki, şagirdləri daha çox düşündürən şairin Göygöllə maraqlanmasının və ona şeir həsr etməsinin səbəbidir. Göygöl şairə niyə əziz olmuşdur, onu niyə cəlb etmişdir?

Bu, təsadüfi deyildir, tədqiqat sualının tələbindən irəli gəlir. Bu da maraqlıdır ki, şagirdlər yazdıqları qeydləri iş prosesində dəyişir, əsər haqqındakı ilk təəssüratları dərinləşdikcə, qeydlərinin daha sanballı olmasına cəhd edirlər. Bu, onların mətnə döndə-döndə müraciət etmələrinə, daha dərin qatlara nüfuz etmələrinə, qeydlərinin tək cə hissə yox, ağla, mühakiməyə əsaslanmasına imkan yaradır.

Səciyyəvi cavablardan birinin parçalarına nəzər salaq:

S.	Əsərdə diqqətimi daha çox cəlb edən	Bunun səbəbi
1.	Dumanlı dağların yaşıl qoynunda Bulmuş gözəllikdə kamalı Göygöl. Yaşıl gərdənbəndi gözəl boynunda Əks etmiş dağların camalı Göygöl.	Gözəl mənzərədir... Göygölün gözəlliyi çox yaxşı ifadə edilib...
2.	Yayılmış şöhrətin şərqi, şimala, Şairlər heyrandır sənəki hala.	Sənət adamlarının Göygölə marağının sirri açılır...
3.	...Dumandan yorğanı, döşəyi yosun. Bir yorğun peri var, bir az uyusun, Uyusun dağların maralı, Göygöl! Zümrüd gözlerini görsünlər deyər, Şamlar boy atmışdır, uzanmış göy... ...Bəzənmiş eşqinlə çiçəklər, otlar...	Şair Göygölü insan kimi əzizləyir, onun gözəlliyinə vurğun olduğunu çox təsirli çatdırır...
4.	«Dumanlı dağların», «dumanlı dağlara», «dumandan yorğanı»	Şair «duman» sözünü niyə, hansı məqsədlə tez-tez işlədir?
5.	...Öpər yanağından qurbanlar, otlar, Ayrılıq könlünü quralı, Göygöl!	Hansı ayrılıqdan danışılır? Göygölün könlü niyə qırıq olmalıdır?

Ayrı-ayrı şagirdlərin şərhlərinin dinlənməsi dərslərin növü bəzi mərhələsində həyata keçirilir.

Qazanılmış biliklərin mübadiləsi.

Çıxış edən şagirdlərin bütün sinif tərəfindən diqqətlə dinlənməsinə çalışıram. Şagirdlər bunun vacib olduğunu bilirlər; eyni nümunəni yazan (qeydləri yaxın olan) şagirdlərin sinif qarşısında bir-biri ilə fikir mübadiləsi aparmalarını təşkil edirəm, ayrı-ayrı şagirdlərin şərhləri dinlənilərkən tək mən yox, dinləyicilərin hər biri sual vermək imkanından istifadə edir. Bu suallar isə müxtəlif məzmununda olur: Bu, (cümlə, təsvir, lövhə, söz, bənzətmə...) diqqətinizi nə üçün cəlb etmişdir? Yazdığınız bu qeyd sizə həyatdan tanış olduğunuz əhvalatı xatırlatmadı? Bu şərh fərqli məzmununda ifadə edə bilərsinizmi? Bu şərhə daha nə əlavə etmək istərdiniz? və s.

Beləliklə, hələ şərhlərin dinlənməsi prosesində sinfin fəal müzakirəyə qoşulmasını təmin edirəm. Bir neçə səciyyəvi şərh bütün şagirdlərin iştirakı ilə daha ətraflı müzakirə etməklə həmin niyyətimi bütünlüklə həyata keçirirəm. Lakin kəm-kəsirlərin ortadan qaldırılması, təsəvvürlərin durulaşması dərslərin növbəti mərhələsində reallaşdırılır.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması.

Müzakirə üçün istifadə etdiyim aşağıdakı suallar şagirdlərin bütövlükdə şeir haqqındakı təsəvvürlərini dolğunlaşdırmaq və təəsüratlarını tamamlamaq məqsədini güdür.

1. Göygölün gözəlliyini şair, sizcə, hansı misralarda daha parlaq əks etdirmişdir?

2. Sənət adamlarının Göygölə dönə-dönə müraciət etməsinin səbəbi, sizcə, nədir? Bəs bu, şeirdə necə açıqlanmışdır?

3. Şeirdə yalnız Göygölün gözəlliyindənmi danışılır?

Bu suallar, həmçinin əsaslandırılmış nəticələrin çıxarılmasına əhəmiyyətli istiqamət verir.

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması.

Yığcam yekun sözündə şagirdləri son nəticələrə istiqamətləndirirəm.

Şagirdlər qeyd edirlər ki, vətənimizin bənzərsiz təbiəti zaman-zaman yaradıcı insanları cəlb etmiş, ölməz sənət əsərlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu gözəllik şairlərimizdə, yazıçılarımızda qürur hissi doğurmuş və nəticədə insanlara vətənpərvərlik hissi aşılان sənət abidələri meydana gəlmişdir.

Ə.Cavad «Göygöl» şeirində Azərbaycan təbiətinin füsunkar guşələrindən birinin – Göygölün misilsiz obrazını yaratmışdır. Göygöl hər cür tərifi, tərənnümə layiq «pəridir», «dağlar maralıdır»...

Şagirdlər «Şeirdə yalnız Göygölün gözəlliyindənmi danışılır?» sualının üzərinə qayıtsalar da, konkret faktlara söykənən inandırıcı cavab verməkdə çətinlik çəkir, ümumi sözlərlə kifayətlənməli olurlar.

Qiymətləndirmə.

Bu dərslərdə qiymətləndirməni aparmağı şagirdlərin özlərinə həvalə edirəm. Onların hər birinə aşağıdakı formada qiymətləndirmə vərəqi verir və qeyd olunan tələbləri əsas götürməklə öz fəaliyyətinə uyğun rəqəmi dairəyə almalarını xahiş edirəm¹.

Şagirdin adı və soyadı: _____ Tarix: _____
Mövzunun mənimsənilməsi.

Çox zəif: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 tam mənimsəmişəm.

Dərslərdə fəal olması (sual verməsi, suallara cavab verməsi, əlavələr etməsi).

Fəal olmadım: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 çox fəal oldum.

Dərslərdə digərlərini dinləməsi.

Zəif dinlədim: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 diqqətlə dinlədim.

Dərslərin maraqlı olub-olmaması.

Maraqsız oldu: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 çox maraqlı oldu.

Yaradıcı tətbiqetmə:

Ev tapşırığı:

1. Əsərin sizdə doğurduğu hissləri əks etdirən yığcam inşa yazın.

¹ Hər bir şagirdin inkişafını izləmək baxımından bu qəbildən qiymət vərəqlərinin qorunub saxlanması, vaxtaşırı müqayisə edilməsi faydalıdır. Qarşısına belə bir məqsəd qoyan müəllim qiymət vərəqində dərslərin mövzusunu, sinfi də göstərə bilər.

2. Göygölə həsr olunmuş şeir nümunəsi seçin, onunla Ə.Cavadın «Göy-göl» şeirinin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirin.
Şagirdlər bu tapşırıqlardan birini (seçim sərbəstdir) icra edir.

* * *

İkinci dərs.

- Mövzu:** Ə.Cavadın «Göygöl» qoşmasının təhlili və ifadəli oxusu.
- Məqsəd:**
- şeirin ideyasının açıqlanması və bədii xüsusiyyətləri barədəki təsəvvürün dərinləşdirilməsi;
 - şagirdlərin bədii-estetik zövqünün zənginləşdirilməsi;
 - vətənimizin gözəlliyi və müstəqilliyi ilə bağlı qürur hissəsinin formalaşdırılması;
 - əməkdaşlıq, birgə işləmək bacarığının inkişaf etdirilməsi;
 - həm müstəqil, həm də qrupda bilik qazanmaq (məlumat əldə etmək) bacarığının formalaşdırılması;
 - məntiqi və yaradıcı tefəkkürün inkişaf etdirilməsi.
- İş forması:** fərdi iş, qruplarda iş, bütün siniflə birgə iş.
- Metod, priyom və iş növləri:** müəllimin izahı, müsahibə, əqli hücum, Venn diaqramı, problemin həlli, ikihissəli gündəlik, ifadəli oxu.
- Təchizat:**
- Ədəbiyyat. IX sinif üçün dərslik (müəlliflər: B.Həsənlı, N.Nəcəfov). B., 2005, səh. 24–30;
 - çap materialları (Ə.Saləddin. Əhməd Cavad. B., 1992, səh. 170–178; T.Salamoğlu. Fəciəli tələlər. B., 1998, səh. 46–51).
 - Göygölə həsr olunmuş şeir nümunələri yazılmış vərəqlər;
 - iş vərəqləri;
 - maqnitofon;
 - Göygölün geniş görüntüsünü əks etdirən şəkil.

Problemlı vəziyyətin yaradılması və problemin qoyuluşu.

Sinfə müraciət edirəm:

Siz «Göygöl» qoşmasının məzmununu ətraflı öyrəndiniz.

İndi qarşıda mühüm vəzifə dayanır; bu əsərdə ifadə olunmuş başlıca fikri-ideyanı müəyyənləşdirməliyik. Bu, sizcə, nə ola bilər? Əsəri yazmaqda şairin başlıca niyyəti nə olmuşdur?

Şagirdlərin dediklərinə əsaslanmaqla tədqiqat sualı formalaşdırılır və lövhədə yazılır.

Tədqiqat sualı.

«Şeirin ideyası Göygölün misilsiz gözəlliyinin və müstəqilliyinə qəsd edilmiş vətənimizin əsir vəziyyətindən doğan nisgilin ifadəsidir» fikrini doğru saymaq olarmı?

Şagirdlər mövqelərini açıqlayırlar. Fərqli fərziyyələr dinlənilir və qeyd edilir.

Sinfə müraciət edirəm:

Deyilmiş fikirlərin arasındakı fərqi müşahidə edirsiniz. Deməli, tədqiqat sualının araşdırılmasına, doğru cavabın aşkara çıxarılmasına çalışmalıyıq.

Tədqiqatın aparılması.

Çap materiallarında müəyyənləşdirilmiş səhifələrin kserokopiya ilə çoxaldılmış surəti bütün şagirdlərə paylanır. Şagirdləri dörd qrupa bölürəm və onların hər biri iş vərəqi alır. İş vərəqlərinin forması və onlarda əksini tapmış tapşırıqlar aşağıdakı şəkildə olmuşdur.

I qrup

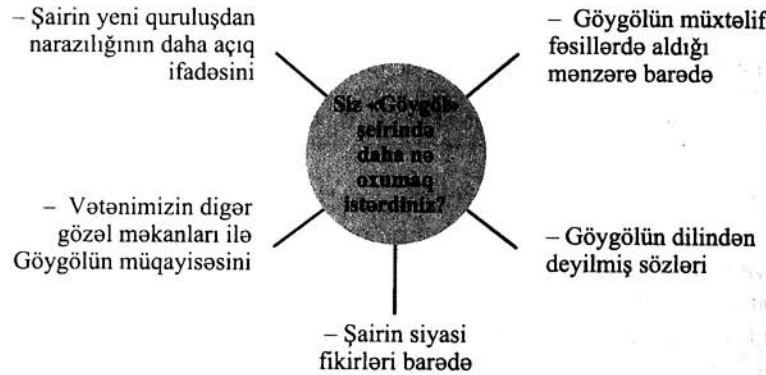
1. Dərsliyinizdə yazılır: «Göygölün bənzərsizliyi əsərdə incə, bədii detallarla əks olunmuşdur». Bu fikrə razılaşırınsızsa, «incə», «bədii» detalları müəyyənləşdirin və onların əsərə verdiyi gözəlliyi izah edin.
2. Siz «Göygöl» şeirində daha nə oxumaq istərdiniz?

Beş şagirddən ibarət olan bu qrup tapşırığın birinci bəndinə cavab hazırlayarkən aşağıdakı qaydada işləmişlər. Səkkiz bənddən ibarət olan şeirin ilk beş bəndini öz aralarında bölüşdürmüş və hər şagird bir bəndin üzərində işləmişdir. İşini tez başa çatdıran 3 şagird (bələləri, adətən; güclü şagirdlər olur) qalan üç bəndi öz aralarında bölərək üzərində işləyirlər. İş başa çatdıran şagirdlər müzakirəyə (qrupdaxili) başlamışlar. Hər şagird işinin nəticəsini izah etdikdən sonra digər dörd şagird iradlarını, əlavələrini bildirmiş, bələliklə, fikirlərdə aydınlıq yaranmışdır. Təqdimatın ümumi mənzərəsi cızılmış və tədricən formalaşmışdır.

Tapşırığın ikinci bəndinə hazırlanan cavab da qrupun bütün üzvlərinin iştirakı ilə ərsəyə gəlmişdir. Şagirdlər sualı (tap-

sırıgın ikinci bəndini) bütöv ağ vərəqin (bu vərəqin ölçüsünün böyük olması məqsəduyğundur) ortasında çəkilmiş dairənin içində yazmışlar. Sonra həmin dairədən beş xətt-qol (qrupdakı şagirdlərin sayı qədər) ayırmışlar. Şagirdlərdən biri ona aid olan xəttin (qolun) sonunda sualla bağlı öz fikrini yazaraq vərəqi sağ tərəfində oturmuş yoldaşına ötürür. Beləliklə, şagirdlərin beşi də özləri üçün nəzərdə tutulmuş xəttin (qolun) qarşısında fikirlərini yazmışlar. Sonra vərəq yenidən «işə salınmışdır»; fikirləşmək imkanı qazanan şagirdlər növbə ilə ikinci qeydlərini (vərəqdəki birinci qeydin altından) yazmışlar. Bu, təkrara yol verməməklə şagirdlərdə fikir qıtlığı yaranana kimi davam etmişdir. Sonra qeydlərin müzakirəsi aparılmışdır. Müzakirənin sonunda qrupun təqdimatı üçün məqbul sayılan ümumiləşdirilmiş fikir iş vərəqində əks etdirilərək liderə verilmişdir.

Aşağıdakı nümunə şagirdlərin işi barədə (şagird qeydlərinin hamısı əks olunmamışdır) oxucuda təsəvvür yarada bilər.

II qrup

1. M.Arazın «Göygöl» şeiri ilə tanış olun və onu Ə.Cavadın əsəri ilə müqayisə edin. Oxşar və fərqli cəhətlərini göstərin.
2. Hər iki əsərdəki təsvirlərə əsaslanmaqla Göygölün şəklini çəkin.

İkinci qrupun şagirdləri ilk növbədə onlara təqdim olunmuş mətnlə – M.Arazın «Göygöl» şeiri ilə tanış olurlar. Sonra aralarında vəzifə bölgüsü aparırlar. Şagirdlərdən biri bu əsərlərin məzmunu arasındakı oxşarlığı, digəri isə əsərlərin məzmunu arasındakı fərqi müəyyənləşdirməyə çalışır. Üçüncü şagird müəlliflərin mövqeyi, niyyəti arasındakı oxşarlığı, dördüncü şagird isə fərqi aydınlaşdırmağa səy göstərir. Beşinci şagird hər iki şeirdə işlənmiş bədii vasitələri müəyyənləşdirir və Göygölün gözəlliyini ifadə etmək baxımından nə dərəcədə uğurlu olduğunu araşdırır.

Sonra qrupdaxili müzakirə başlanır. Hər şagird araşdırmalarının nəticəsini yoldaşlarına izah edir. Digər dörd şagird çıxış edə-nə suallar verir, öz qənaətlərini söyləir və bu, ümumi rəyə gəl-nənə qədər davam edir. Qrupun çıxardığı nəticələr Venn diaqramında (aşağıda verilən həmin diaqramda şagird qeydlərinin hamısı əks olunmamışdır) əyaniləşdirilir.

III qrup

1. Şeirdəki yüksək bədiliyə, obrazlılığa müəllif necə nail olmuşdur? Bunu nümunələr əsasında aydınlaşdırın.

2. Şair nisgilini ifadə edən mətnaltı mənalara müəyyənləşdirib izah edin, şeirin ümumi məzmunu ilə necə səsleşdiyini aydınlaşdırın.

Bu qrupun şagirdləri tapşırığın hər iki bəndinə cavab hazırlamaq üçün dərslikdəki materialı («Əsərin təhlilinə hazırlaşın»), həm də əlavə materialı mükəmməl öyrənməli olurlar. Sonra iri ağ kağızın (o, həcmcə nə qədər böyük olsa, bir o qədər sərfəlidir) ortasında dairə çəkir, birinci tapşırığı, şərti olaraq, sual işarəsi ilə əvəz edirlər. Şagirdlərdən biri həmin dairedən ayırdığı xəttin sonunda suala cavab anlamında bir söz yazır və kağızı sağ tərəfində oturan qrup yoldaşına ötürür. Kağızı qəbul edən şagird birinci şagirdin yazdığı sözdən xətt ayıraraq onunla bağlı yeni söz (ifadə) yazı bilər, yaxud dairedən yeni xətt ayıraraq suala cavab kimi başqa söz (ifadə) qeyd edə bilər. Beləliklə, şagirdlər bu işi təkrarə yol verməməklə bütün əsas cəhətləri əhatə etdiklərinə əmin olana qədər davam etdirirlər. Sonra aparılan qeydlərin müzakirəsi, saf-çürük edilməsi başlanır. Bu, qrupun son nəticəni çıxarmasına qədər davam edir. Aşağıdakı nümunə (səh. 145-də) qrupun işi barədə (şagird qeydləri ixtisarla verilir) təsəvvür yaradır.

Həmin qrupun tapşırığının ikinci bəndi (IV qrupun tapşırığı ilə səsleşir) asan deyil; konkretlik tələb edən bu bənd şairin gizli niyyətini, arzu və istəyini açıqlamağı bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. Bu mürəkkəblik iş növü kimi tədqiqatın – **problemin həllinin** (bu, «metod» adlandırılır) seçilməsini məqsəduyğun etmişdir. Şagirdlər vəzifə bölgüsü apararaq şeirin bəndlərini aralarında bölmüş, mətnaltı mənalara ifadə olunduğu sözləri, misraları müəyyənləşdirərək izah etməyə çalışmışlar. Hər şagird öz işini tamamladıqdan sonra qrupdaxili müzakirə aparılmışdır. Şagirdlərin hər birinin işinin nəticəsi qrupda diqqətlə dinlənilmiş, saf-çürük edilərək ümumi qənaətdə gəlinmişdir.

Epitet:
Zümrüd gözlerini görsünlər deyə,
Şamlar boyatmışdır, uzanmış göyə.

Metafora:
Bir yorğun pəri var, bir az uyusun,
Uyusun dağların maralı Göygöl.

Məcəzlərdən istifadə etməklə

Qüsursuz, zəngin qafiyələr:
Sənin gözəlliyin gəlməz ki, saya,
Qoynunda yer vardır ulduza, aya.
Oldun sən onlara mehriban daya,
Fələk busatını quralı, Göygöl.

İfade vasitələrindən istifadə etməklə

Rətorik sual:
Keçmişdir onlara qəzəbin niyə?
Düşmüşlərdir səndən aralı, Göygöl...

Bulunmaz dünyada bənzərin bəlkə,
Zəvvarın olmuşdur bir böyük ölkə.
Olaydı könlümdə bir yaşıl kölgə,
Düşəydi sinəyə yaralı, Göygöl.

...Bir sözün varmıdır əsən yellərə,
Sifariş etməyə uzaq ellərə?

Bu qrupun işində ön maraqlı məqam şairin gizli niyyətini ifadə edən sözlərin, misra şəklində əksini tapmış ifadələrin şeirin ümumi məzmunu ilə necə uzlaşdırıldığını izah etmələri olmuşdur. Şagirdlər Göygözü əhatə edən dağların «dumanlı» olmasını təbii hesab edirlər, eyni zamanda ölkənin qeyri-müəyyən vəziyyətinə və gələcəyinə işarə edildiyini açıqlayırlar. Bu qrup

pun şagirdləri, haqlı olaraq, şairin Göygölü vətənin təmsalında gördüyünü vurğulayırlar. Ölkə, vətən öz taleyindən nigarandır, nə indisindən baş açır, nə də gələcəyini təsəvvür edir: Dumanlı dağlara gələn suala, Bir cavab verməmiş soralı Göygöl...

IV qrup

Kommunist rejiminin bu əsərə görə şairi ittiham etməsinin səbəbini aydınlaşdırın. Fikrinizi əsaslandırmaq üçün şeirdən və əlavə ədəbiyyatdan nümunələr göstərin.

Dördüncü qrupun tapşırığı çətinidir. Doğrudur, əvvəlki qrupların tapşırıqlarında da şeirin alt qatına, bu və ya digər dərəcədə nüfuz edilməsi tələbi irəli sürülmüşdür. Lakin bu qrupun qarşısına qoyulan vəzifə problemi dərinliyi ilə və hərtərəfli araşdırmağı tələb edir. Məsələni qələizləşdirən bir cəhət də «Göygöl»lə bağlı tədqiqatlarda fərqli, ziddiyyətli fikirlərin olmasıdır. Tapşırıq şagirdləri həmin fikirlərlə tanış olmağa istiqamətləndirir. Elə buna görə də, şagirdlər tədqiqata, dərslə də daxil olmaqla, onlara tədqim olunan materialı oxumaqla başlayırlar. İlk tanışlıqdan sonra qrupdaxili fikir mübadiləsi aparılır. Bu mərhələdə bəzən mənə də müraciət olunmuşdur. Əlavə ədəbiyyatdakı mülahizələri mənimsəyən və fikir mübadiləsi aparan şagirdlərdə problemlə bağlı müəyyən təsəvvür yaranır. Məhz bundan sonra bədii mətnin-şeirin üzərində işə başlayırlar. Şagirdlər artıq mükəmməl tanış olduqları **iki hissəli gündəlik** iş növündən istifadə edirlər. Lakin qarşılarına daha konkret məqsəd qoyurlar: şairin siyasi görüşlərini əks etdirən (və deməli, kommunist rejimini narazı salan) məqamları müəyyənləşdirmək və şərhini vermək...

Maraqlıdır ki, bir neçə şagird istisna olmaqla, əksəriyyət şeirin eyni bəndlərinin (2, 3, 4, 7, 8) üzərində dayanmış, şairin gizli niyyətinin onlarda əks olunduğunu qeyd etmişdir. Amma şərhlər məzmunlarına və səviyyələrinə görə fərqli olmuşdur.

Qrupdaxili müzakirə mövqelərin yaxınlaşmasına, ümumi nəticənin çıxarılmasına imkan yaratmışdır.

Aşağıda ixtisarla verdiyimiz nümunə şagirdlərin tədqiqatı barədə oxucuda müəyyən təsəvvür yaradacaqdır.

S.	Əsərdə diqqətimi daha çox cəlb edənlər	Bunun səbəbi
1.	Olaydı könlümdə bir yaşıl kölgə, Düşəydi sinəmə yaralı, Göygöl.	Şair «yaşıl kölgə» ifadəsi ilə milli bayrağımıza işarə etmişdir. Şeirdə Göygöl vətənimizin rəmzidir. Elə buna görə də şair işğal olunmuş vətənimizi yaralı hesab edir.
2.	Sənin gözəlliyin gəlməz ki saya, Qoynunda yer vardır ulduza, aya. Oldun sən onlara mehriban daya Fələk busatını quralı, Göygöl.	Bu misralarda, əlbəttə, Göygölün gözəlliyi də əks olunub. Gözəlliyi heç bir ölçüyə sığmayan Göygölün ayna suları ayı, ulduzu parlaq şəkildə əks etdirir. Lakin bu misralar, həm də başqa fikri ifadə edir; Ə.Cavad həmişə qardaş Türkiyəyə ümidlə baxmış, onu Azərbaycanın dayağı saymışdır. Şairin fikrincə, «fələk busatını» qurandan bəri Göygöl-Azərbaycan Türkiyəyə mehribanlıqla ağış açmışdır. Şeirdəki ay, ulduz, mənə, Türkiyənin bayrağına işarədir.

Bu qrupun təqdimatı bütün sinfin marağına səbəb olmuşdur. Qrupun üzvləri «Göygöl» şeiri ilə əlaqədar oxuduqları əlavə ədəbiyyatdan maraqlı və yerinə düşən sitatlar seçməklə yanaşı, müəlliflərdən bəzilərinə iradlar da tutmuşlar. Ə.Saləddinin «Göygöl»də heç bir mətnaltı mənənin olmadığını iddia etməsinə qəbul etməyən şagirdlər mövqelərini sübut etmək üçün digər mənbələrdən (T.Salamoğlu) sitatlar gətirmiş, mühacir şairlərimizin Göygölə həsr etdikləri şeirlərdən nümunələr göstərmişlər.

IX sinifdə heç bir eksperiment materialının tədrisi «Göygöl» qədər mübahisəli və maraqlı olmamışdır. Bu, dərslərin növbəti mərhələsində də müşahidə edilmişdir.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması.

Qrupların əldə etdikləri nəticələrin əlaqələndirilməsi, uzlaşdırılması və bir məcraya salınaraq məqsədə istiqamətləndirilməsi bu mərhələdəki işin əsasını təşkil edir. Müzakirənin səmərəli keçməsi üçün aşağıdakı yardımçı suallara (prosesdə fərqli suallardan istifadəyə də həmişə ehtiyac yaranır) müraciət edərik:

1. Ə.Cavadın bu mövzuda şeir yazmasının səbəbini necə izah edərsiniz?

2. Şair Göygölün misilsiz gözəlliyini ifadə edə bilmişdir-mi? Buna necə nail olmuşdur?

3. Ə.Cavadın bu şeiri digər «Göygöl»lərdən hansı cəhətlərinə görə fərqlənir?

4. Bu əsər sizdə vətənimizin keçmişi, bu günü və gələcəyi barədə hansı hisslər yaratdı?

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması.

Əsərlə bağlı əhatəli bilik qazanan şagirdlər mənim yekun sözümə ehtiyac duymadan nəticə çıxarırlar:

– Ə.Cavadı belə bir əsər yazmağa vətəninə dərin məhəbbəti sövq etmişdir;

– Gəncədə yaşayan, təbiətin bu nadir möcüzəsini döndönə seyr edən həssas şair Göygölə məftun idi, elə ona görə də ilk növbədə onun gözəlliyini ifadə etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur;

– Göygöl Ə.Cavad üçün vətənin rəmzi idi, vətən isə yaralı idi, milli dövlətimizin «qırmızı» ruslar tərəfindən devrilməsi ilə barışa bilməyən vətənpərvər şair mövqeyini, qəlbindən keçənləri mətnaltı mənalara ifadə etmişdir;

– kommunist rejimi «Göygöl»ə görə Əhməd Cavadı bağışlamadı, «çəkist ruhlu sovet tənqidçiləri», «qələm dostları» onu tənqid və təhqir etdilər, sonra isə həbsə atdılar;

– «Göygöl» Azərbaycanı müstəqil görmək istəyən, onun əsir vəziyyəti ilə barışmayan sənətkarlar üçün ilham mənbəyi oldu, bir şeirə onlarla nəzirə yazıldı;

– təbiətin gözəlliyini əks etdirən «Göygöl» oxucunun qəlbinə sevinc, fərəh hissi ilə doldurur və onu düşündürür; bu gözəlliyi,

bəlkə də hamıdan artıq duyan və qiymətləndirən yüzlərlə, minlərlə vətənpərvərin məhv edilməsi fikri onu rahat buraxmır.

Qiymətləndirmə.

Qrupları qiymətləndirmək üçün aşağıdakı meyar cədvəlindən istifadə etmişəm.

Meyar	Qrup				
	I qrup	II qrup	III qrup	IV qrup	V qrup
Dərsdə fəaldır.					
Təpşiriqləri yerinə yetirir.					
Öz fikirlərini ifadə edir.					
Yoldaşlarını dinləyir və suallar verir.					
Əhəmiyyətli əlavələr edir.					
Ümumi nəticə.					

Qrupların işindən asılı olaraq meyarların qarşısında «+» və ya «-» işarəsini yazır, sonra nəticə çıxarıram.

İfadəli oxu ilə bağlı artıq keyli təcrübə qazanmış şagirdlərin diqqətini lövhədə yazılmış birinci bəndə cəlb edirəm. Şagirdlər, demək olar, müstəqil olaraq bəndin mətnaltı mənasını, ifadəlilik vəzifəsini, məntiqi vurğulu sözləri, fasilə məqamlarını, intonasiyanın almalı olduğu çalarları, misradaxili bölgüləri müəyyənləşdirirlər. Bəndin oxusuna və ifaların müzakirəsinə vaxt qalmır.

Yaradıcı tətbiqetmə:

Ev tapşırığı:

1. Şeirin ilk dörd bəndinin ifadəli oxusuna hazırlaşmaq.
2. «Göygöl» qoşmasındakı «ikinci fikri» öyrənməyim məndə hansı hisslər doğurdu?» mövzusunda yığcam inşa yazmaq.

ç) Dramatik əsərlərin tədrisi

Dramatik əsərlərin tədrisi barədə bizdə az yazılmamışdır. Bu problemə bağlı xüsusi tədqiqatlar da aparılmış, nəticələri kitab şəklində çap olunmuşdur. Faydalı, maraqlı, bu gün də əhəmiyyətini saxlayan metodik mülahizələr az deyildir. Lakin dramatik əsərlərin tədrisinin bu gün yüksək səviyyədə həyata keçirildiyini iddia etmək doğru olmaz. Öz iş təcrübəsindən yazan müəllimlərin məqalələrindən və müşahidələrdən aydın olur ki, dramatik əsərlərin öyrədilməsi prosesində tətbiq olunan metodlar, iş növləri, necə deyirlər, yerində sayır. Müəllimlərin əksəriyyəti bu əsərlərin məzmununun öyrədilməsinə həsr edilən dərslərdə, ən yaxşı halda, rollar üzrə oxudan istifadə etməklə kifayətlənirlər. Təhlilə həsr olunan dərslərdə müsahibənin tətbiqinə çox az müraciət olunur, əksəriyyət fərdi sorğuya üstünlük verir. Nəticədə əsərin ideyası, bədii xüsusiyyətləri, obrazların xarakteri barədə dərslərdəki fikirlərin təkrarından irəli gedilmir. Dramatik əsərlərin tədrisi çətinlikdir. Bu çətinlik ədəbi növün mahiyyətindən, özünəməxsusluğundan irəli gəlir. Personajların xarakteri, həyata baxışı onların dilindən və əsərin digər iştirakçılarının danışığından bəlli olur. Bunlar həmişə həqiqətə uyğun olmur və oxucudan-şagirdə deyilənlərə, belə demək olarsa, ayıq-sayıq münasibət tələb edir. Dramaturqun niyyəti, ideyaları başqaları – əsərin qəhrəmanları tərəfindən bəyan edilir, əhvalat və hadisələr də çox vaxt danışiq-nitq nəticəsində təsəvvür olunur. Bütün bunlar dramatik növə daxil olan əsərlərin kifayət qədər müəllimlə təcrübəsi olmayan şagirdlər tərəfindən çətin qavranılmasına səbəb olur.

Dramatik əsərlərin tədrisində yeni texnologiyaların tətbiqi maraqlı nəticələrlə müşayiət olundu. İlk növbədə aydınlaşdı ki, dramatik növün təbiəti dərslərdə rəngarəng iş növlərinin, metod və priyomların tətbiqini tələb edir. Bu rəngarənglik, müxtəliflik o vaxt faydalı olur ki, yerində olsun, məqamına düşsün. Eksperimentin gedişində belə bir cəhət də aydınlaşdı ki, dramatik növdən olan əsərlərin həm məzmununun öyrənilməsində, həm

də təhlilində yeni texnologiyalardan istifadəyə geniş imkan yaranır.

Dramatik növün nümunəsi olmaqla aşağıdakı əsərlər eksperimentə cəlb edilmişdir: M.F.Axundzadə «Hacı Qara» (VIII sinif), H.Cavid «Ana» (IX sinif), C.Məmmədquluzadə «Anamın kitabı», C.Cabbarlı «Oqtay Eloğlu», İ.Əfəndiyev «Xurşidbanu Natəvan» (XI sinif). Burada nümunə kimi verilən «**Oqtay Eloğlu**»-nin tədrisi müxtəlif variantlarda təşkil edilmişdir. Bu variantlardan birinin səciyyəvi məqamlarına nəzər salaq.

Əsərin tədrisinə məktəb təcrübəsində, adətən, dörd saat vaxt ayrılır. Bu saatların məzmun və təhlil dərslərinə verilməsində də müxtəliflik nəzərə çarpır və bu, təbii. Sınıfın səviyyəsindən, əsərin məzmunu ilə irəlicədən tanışlıqdan, müəllimin məqsədindən asılı olaraq bu saatların ayrılmasında fərq özünü göstərir.

Eksperimentin gedişində isə iki saat məzmunun öyrənilməsinə, iki saat təhlilə verilmişdir. Tədqiqat prosesində bizi ciddi düşündürən suallardan biri belə olmuşdur: Dramatik əsərlərin **məzmununun** öyrədilməsində **hansı iş növünün** tətbiqi daha faydalıdır?

«Oqtay Eloğlu» əsərinin məzmununun mənimsənilməsinə həsr edilən birinci dərslər «zəncirvarı oxu və öyrənmə»¹ adlandırığımız yeni iş növünün tətbiqi ilə keçilmiş, ikinci saat isə elmi-metodik ədəbiyyatda haqqında çox danışılmış, nöqsanları barədə, demək olar, heç nə xatırladılmamış **rollar üzrə oxudan** istifadə edilmişdir.

Birinci dərslər.

Mövzu: C.Cabbarlının «Oqtay Eloğlu» əsərinin məzmunu üzərində iş.

Məqsəd: – əsərin məzmununun öyrənilməsi, ideyası barədə ilkin təəssüratın yaranması;

¹ Bunun pedaqoji ədəbiyyatda «ziqzaq» (və ya «mozaika») adlandırılması barədə yuxarıda danışmışdıq.

- milli mənafeyin şəxsi mənafeədən üstün tutulması ideyasının aşılınması;
- məntiqi tərəkürün inkişaf etdirilməsi.

İş forması: fərdi iş, qruplarda iş.

Metod, priyom

və iş növləri: beyin həmləsi, müsahibə, zəncirvari oxu və öyrənmə, karusel.

Təchizat:

- Ədəbiyyat. XI sinif üçün dərslik (müəlliflər: N.Cəfərov, İ.Həbibbəyli, N.Əliyeva, A.Bakıxanova). B., 2006, səh. 100-104.
- əsərin səhnə həyatını əks etdirən şəkillər;
- əsərin tamaşasının lent yazısı (videokaset).

Problemli vəziyyətin yaradılması və problemin qoyuluşu.

Keçmiş dərsin (C.Cabbarlının yaradıcılığı) sorğusu başa çatdıqdan sonra yeni mövzunu («Oqtay Eloğlu» əsərinin məzmunu üzərində iş) elan edirəm¹. Bu, əlbəttə, keçmiş dərsə əlaqələndirilərək elan olunur. Və dərhal videomaqnitofonu (məktəbin imkanından asılı olaraq müxtəlif vasitələrdən, - kompyuter də daxil olmaqla, - istifadə mümkündür) işə salıram. Lentə köçürülmüş tamaşanın ən təsirli epizodlarından birini (dördüncü pərdənin sonunu - Oqtayın bacısı Sevrə ilə görüşdüyü səhnəni) şagirdlər televiziya ekranında izləyirlər. Həç dörd dəqiqə də çəkməyən bu epizod şagirdləri çox güclü şəkildə mütəəssir edir, əsərə maraq birə-beş artır.

Sinfə müraciət edirəm:

Lövhdə yazılmış sözlərdən (fərd, millət, milli mənafe, şəxsi mənafe, şəxsi istək) istifadə etməklə kiçikhəcmli mətn (onun bədii olması vacib deyil) hazırlayın. Bir neçə dəqiqədən sonra artıq yazdıqlarını oxumaq arzusunda olan şagirdlərdən işarələr gəlir və onların sayı get-gedə artır. Bir neçə şagirdin yazısı (müzakirə edilmədən, onlara sual verilmədən) dinlənir.

¹ Əvvəlki nümunələrdə olduğu kimi, keçmiş dərsin soruşulması mərhələsinin təsviri verilmir.

Yenidən sinfə müraciət edirəm:

Siz ədəbiyyat və tarix fənlərindən, eləcə də müxtəlif mənbələrdən (televiziya, radio, qəzet, jurnal və s.) vətənimizin müstəqilliyi, xalqımızın azadlığı uğrunda canından keçən, ölkəmizin tərəqqisi üçün çarpışan, ağır zəhmətə qatlaşan insanlarımız haqqında oxumusunuz və eşitmisiniz. Həç belə adamlar barədə fikirləşmisinizmi? Milli mənafeyin həmişə uca tutulmasının vacib olması fikrinə münasibətiniz necədir?

Şagirdlərin fikirlərinin diqqətlə dinlənilməsinə təmin edirəm. Deyilənlərin əsasında tədqiqat sualı formalaşdırılır.

Tədqiqat sualı:

Hər bir vətəndaş milli mənafeyi şəxsi mənafeyindən həmişə üstün tuta bilərmi?

Şagirdlər sualla bağlı mövqelərini açıqlayır, fərziyyələr irəli sürürlər. Bir-birini təkrar etməyən və səciyyəvi olanlar lövhədə qeyd olunur.

Sinfə müraciət edirəm:

Əvvəlki dərslərdə olduğu kimi, indi də fərqli fərziyyələr eşidildi. Deməli, əsaslandırılmış tutarlı cavabın müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac var. Bu, axtarırlar, tədqiqatın aparılmasını zəruri edir. Bunun üçünse ixtiyarımızda «Oqtay Eloğlu» əsəri kimi tutarlı vasitə var. Onun dərindən mənimsənilməsi çox mətləblərin aydınlaşmasına səbəb olacaqdır. İlk növbədə əsərin məzmunu ətraflı öyrənilməlidir.

Sonra şagirdləri qruplara bölürəm. Bunun üçün şagirdlərdən növbə ilə 1-4 rəqəmlərini saymağı xahiş edirəm. Beləliklə, hər qrupda 4 nəfər olmaqla dörd qrup yaranır. Həmin sinfin şagirdləri artıq bilirlər ki, yaranan bu dörd qrup əsas qruplar adlanır. Və mənim təklifimi gözləmədən yeni qruplar yaradırlar. Bunun üçün əsas qrupdakı 1-lər bir qrupda, 2-lər başqa qrupda, 3-lər üçüncü qrupda, 4-lər 4-cü qrupda birləşirlər. Yaranan yeni dörd qrup **ekspert** qruplar adlanır. Ekspert qruplar ayrı-ayrılıqda otururlar. Əsərin dörd bərabər hissəyə bölündüyü I, II və III

pərdələrini oxumağı ekspert qruplarına təklif edirəm¹. Beləliklə, birinci hissəni (əsin əvvəlindən – «**Oqtay**. Sən çalış, gələr bir gün ki, zavallı kütləni də həmin yüksəklikdə görərsən» cümləsinə qədər) birinci qrup, ikinci hissəni («**Oqtay**. Sən çalış, gələr bir gün ki, zavallı kütləni də həmin yüksəklikdə görərsən» cümləsindən – «**Oqtay**. Acıqlanmayın, Tamara!» cümləsinə qədər) ikinci qrup, üçüncü hissəni («**Oqtay**. Acıqlanmayın, Tamara!» cümləsindən – «**Nadya**. Sanki hər sözün bir qanun imiş» cümləsinə qədər) üçüncü qrup, dördüncü hissəni («**Nadya**. Sanki hər sözün bir qanun imiş» cümləsindən – III pərdənin sonuna kimi) dördüncü qrup oxuyur. Bunu dərslərin növbəti – tədqiqatın aparılması mərhələsi saymaq olar.

Tədqiqatın aparılması.

Ekspert qrupların oxusunu adi müəllim hesab etmək olmaz; qruplarda birləşən şagirdlər anlayırlar ki, onlar üçün ayrılmış hissəni elə mükəmməl mənimsəməlidirlər ki, əsas qrupdakı yoldaşlarında mətnin məzmunu barədə dolğun təəvvür yarada bilsinlər.

Ekspert qrupların işini ardıcıl müşahidə edirəm. Qrupların işi bir-birindən fərqlənir. Qrupların birində şagirdlər mətni fərdi qaydada oxuyurlar. Başa düşmədikləri mətləbləri elə oxu prosesində bir-birlərindən soruşub aydınlaşdırmağa çalışırlar. Bu qrupun üzvləri oxunu başa çatdırdıqdan sonra təəssüratlarını bir-bir danışirlar. Sonra müzakirə başlanır. Oxunmuş hissədəki əhvalatın, hadisənin məzmi, personajların mövqeyi, davranışları üçün səciyyəvi olan cəhətlər və s. aydınlaşdırılır. Oxunmuş hissənin məzmununu şagirdlərdən biri bütövlükdə danışır.

Digər ekspert qrupunda isə şagirdlərdən biri mətni ucadan (başqa qruplara mane olmamaqla) oxuyur, digər dörd şagird onu dinləyir. Oxu başa çatdıqdan sonra məndəki əhvalatların, hadi-

sələrin məzminin aydınlaşdırılması, ayrı-ayrı bədii detalların izahı, obrazların mövqeyi və s. həyata keçirilir.

Üçüncü ekspert qrupun şagirdləri mətni fərdi qaydada oxuduqdan sonra dairəvi şəkildə oturur, təəssüratlarını, yoldaşlarının yazdıqlarını təkrar etməmək şərti ilə bir-bir yazaraq sağ tərəflərində oturmuş yoldaşlarına verirlər¹. İxtisarla verdiyimiz aşağıdakı nümunə bu işin məzmununu barədə təəvvür yaradır.

– Fərəngiz qəlbi Oqtaya açmaq istəyir, buna dönə-dönə cəhd edir. Oqtay isə buna imkan vermir, qızı «sapdırır». Oqtay özünün yoxsul, acınacaqlı yaşayışını xatırladığı, Fərəngizi ancaq ehtiyac gözlədiyini deyir. Fərəngizin «həftələrlə ac qalaram» sözləri Oqtaya güclü təsir edir, nəhayət, məhəbbətini etiraf etməli olur...

– Oqtay həm Tamara, həm də Səməd bəylə söhbətində Azərbaycan səhnəsinin gələcəyinin parlaq olacağını deyir. O buna bütün varlığı ilə inanır. Özünün və ailəsinin səadətini bu yolda qurban verir...

...Oqtayı var-dövlət maraqlandırmır. Səmədin onun sevdiyi qızın varlı ailədən olmasını xatırlatması Oqtayı çaşdırır. Lakin məhəbbətinin böyüklüyünü və qüdrətli olduğunu xatırlayaraq təskinlik tapır...

Mənim təəssüratım

– Fərəngiz qardaşının təhriki ilə Oqtaydan məktublarını geri almalı, onu sevmədiyini deməlidir. Fərəngiz əzab çəkir, o, səmimidir...

– Səməd bəy Oqtaya ehtiyatlı olmağı məsləhət görür. Danyar bəyin, Aslan bəyin qorxulu adamlar olduğunu bildirir...

...Aslan bəy Oqtayın yanında teatrı «alçaq yer» adlandırır, bu, onun haqqında deyilənləri, bir növ, təsdiq edir.

¹ Ekspert qruplarının təşkil edildiyi dövrdə istifadə olunan «Ədəbiyyat müntəxəbatı»nda (tərtibçilər: S.Hüseynoğlu, H.Ələsgərqızı) «Oqtay Eloğlu» əsinin ikinci pərdəsi ixtisar edilmişdir. Həmin pərdənin mətni çoxaldılaraq şagirdlərə çatdırılmışdır.

¹ Bu, əslində «karusel» adlanan iş növünün (pedaqoji ədəbiyyatda «metod» kimi təqdim olunur) yaradıcılıqla tətbiqidir.

Bu məzmununda təəssüratın yazılması o vaxt mümkündür ki, mətn mükəmməl mənimsənilmiş olsun. Lakin üçüncü ekspert qrupunun bu məzmunla məhdudlaşmır. Qrupun üzvləri nə üçün məhz bu məzmununda təəssürat yazdıqlarının səbəbini izah edir, bununla bağlı suallara cavab verirlər. Bu, tədricən oxunmuş hissənin müzakirəsinə aparıb çıxarır. Müzakirə tamamlandıqdan sonra şagirdlərdən biri məzmunu bütövlükdə danışır, qrupun digər üzvləri elə prosesdəcə əlavələr edir, unudulanları xatırladır.

Dördüncü ekspert qrupunda da şagirdlərin fəaliyyəti fərqli olmuşdur. Qrup üçün ayrılmış hissə dörd parçaya (qrupdakı şagirdlərin sayı qədər) bölünmüş, hər şagird onun üçün ayrılmış parçanı fərdi qaydada oxumuşdur. Çox qısa müddətdə oxu başa çatmışdır. Şagirdlər oxuduqları parçanı (məndəki ardıcılıq gözlənilməklə) bir-bir danışmışlar. Kimin danışığı qrupu təmin etməsə, onun parçası bütün qrup tərəfindən oxunmuş və həmin şagirdə kömək göstərməklə (dediklərinə əlavələr etməklə, istiqamət verməklə) yenidən danışmasına imkan yaradılmışdır. Eksperimentin gedişində məlum oldu ki, bir neçə şagirdin öz parçasının məzmununu danışması (faktları unutması, qətiyyətsizliyi, təhriflərə yol verməsi) qrupdakı digər şagirdləri təmin etmir. Qaydaya uyğun olaraq belə hallarda həmin şagirdlər üçün ayrılmış parçalar hamı tərəfindən oxunur və «sahibinə» kömək göstərilir. Bunun bir faydası şagirdlərin yalnız «öz payları» ilə məhdudlaşmalarına imkan verməməsidir. Bu, mətnin qrupun, demək olar, bütün üzvləri tərəfindən bütövlükdə oxunmasına səbəb olur¹.

Sonra müzakirə başlanır. Bu prosesdə mətnə müraciət edilir, faktlar dəqiqləşdirilir. Bu qrupun sonuncu mərhələdəki işi də maraqlıdır. Ayrı-ayrı kiçik kağızlarda qrupdakı şagirdlərin sayı qədər rəqəm yazılır və bükülür. Hər şagird bir kağız götürür,

¹ Dördüncü ekspert qrupunda həyata keçirilən işin əhəmiyyəti ondadır ki, şagirdlərin hər birində məsuliyyət hissini daha da artırır. Hər şagird qrup yoldaşlarını razı salmaq üçün «öz payını» daha mükəmməl öyrənməyə səy göstərir. Təsədüfi deyildir ki, zaman keçdikcə qrup üzvlərinin işə qarışması halları zəifləyir, əksər hallarda hər şagird «öz payını» yoldaşlarını təmin edəcək səviyyədə təqdim etməyə nail olur.

kimə «1» rəqəmi düşübsə, oxunmuş parçanın məzmununu başlanğıc hissədən danışmağa başlayır, müəyyən məqamda (mətn əvvəlcədən 4 hissəyə ayrılır) onu «2» rəqəmli kağızı götürmüş şagird əvəz edir. Beləliklə, qrupun üzvləri mətnin məzmununu bütövlükdə danışır. Bu prosesdə hər bir şagirdin hazırlıq səviyyəsi müəyyənləşir. Şagirdlər zəif mənimsədikləri məqamlara yenidən baxmaq imkanı qazanırlar.

Ekspert qruplarda iş başa çatdıqdan sonra hər bir şagird əsas qrupa – öz qrupuna qaydır. Beləliklə, ilk yaradılan dörd qrup ayrı-ayrılıqda oturur və hər ekspert öyrəndiyini digərlərinə çatdırır. Bir az da xırdalasaq, «birlər» (1 rəqəmi ilə birləşən ekspertlər) birinci hissənin (əsərin əvvəlindən – «**Oqtay**. Sən çalış, gələr bir gün ki, zavallı kütləni də həmin yüksəklikdə görərsən» cümləsinə qədər), «ikilər» (2 rəqəmi ilə birləşən ekspertlər) ikinci hissənin («**Oqtay**. Sən çalış, gələr bir gün ki, zavallı kütləni də həmin yüksəklikdə görərsən» cümləsindən – «**Oqtay**. Açıqlanmayın, Tamara!» cümləsinə qədər), «üçlər» (3 rəqəmi ilə birləşən ekspertlər) üçüncü hissənin («**Oqtay**. Açıqlanmayın, Tamara!» cümləsindən – «**Nadya**. Sanki hər sözün bir qanun imiş» cümləsinə qədər), «dördlər» (4 rəqəmi ilə birləşən ekspertlər) dördüncü hissənin («**Nadya**. Sanki hər sözün bir qanun imiş» cümləsindən – III pərdənin sonuna kimi) məzmunu barədə qrup üzvlərində dolğun təsəvvür yaradır, suallara əhatəli cavab verirlər.

Müəllim üçün məlumat

«**Zəncirvari oxu və öyrənmə**» adlandırdığımız (qeyd edildiyi kimi, pedaqoji ədəbiyyatda «ziqzaq», bəzən də «mozaika» adı ilə təqdim olunur) bu iş növünün həm güclü, həm də zəif cəhətləri var. Az müddətdə geniş təlim materialının əhatə olunması, şagirdlərin məsuliyyətinin artması baxımından faydalıdır. Hər bir şagirdin bütöv mətnlə təmasda ola bilməməsi (mətni bütünlüklə oxumaması) bu iş növünün zəif cəhəti hesab edilməlidir. Mətni şagirdin özünün birbaşa və bütövlükdə oxuması təəssüratın zənginliyinə, estetik duyumun təmizliyinə əhəmiyyətli təsir edir. Buna nail olmaq üçün əsərin bütövlükdə oxusunu birinci dərstdən sonra ev tapşırığına daxil etmək faydalıdır.

Aşağıdakı cədvəl təsvir olunan iş növünün təşkili ilə bağlı oxucuda yaranan təsəvvürün konkretləşməsinə əhəmiyyətli təsir edəcəkdir.

Əsas qruplar	1. A.Natəvan. 2. A.Yenilə. 3. D.Gülüstan. 4. Ə.Siyatel.	1. Ə.Elnur. 2. Ə.Lalə. 3. Ə.Ülviyyə. 4. H.Anar.	1. İ.Gülnar. 2. Q.Nurlanə. 3. Q.Sara. 4. Q.Nigar.	1. M.Kazım. 2. M.Taleh. 3. M.Nicat. 4. S.Fərman.
Ekspert qruplar	1. A.Natəvan. 2. Ə.Elnur. 3. İ.Gülnar. 4. M.Kazım.	1. A.Yenilə. 2. Ə.Lalə. 3. Q.Nurlanə. 4. M.Taleh.	1. D.Gülüstan. 2. Ə.Ülviyyə. 3. Q.Sara. 4. M.Nicat.	1. Ə.Siyatel. 2. H.Anar. 3. Q.Nigar. 4. S.Fərman.
Ekspert qrupların işi	I hissəni oxuyur, müzakirə edir, mənimşəyirlər.	II hissəni oxuyur, müzakirə edir, mənimşəyirlər.	III hissəni oxuyur, müzakirə edir, mənimşəyirlər.	IV hissəni oxuyur, müzakirə edir, mənimşəyirlər.
Ekspert qrupların üzvləri əsas (ilk) qruplara qayıdır, öyrəndiklərini yoldaşlarına çatdırırlar.				
Oxunmuş hissələr əsas qruplarda dinlənilir, müzakirə edilir, fikir mübadiləsi aparılır.	I hissəni A.Natəvan danışır. (A.Yenilə, D.Gülüstan, Ə.Siyatel dinləyir).	I hissəni Ə.Elnur danışır. (Ə.Lalə, Ə.Ülviyyə, H.Anar dinləyir).	I hissəni İ.Gülnar danışır. (Q.Nurlanə, Q.Sara, Q.Nigar dinləyir).	I hissəni M.Kazım danışır. (M.Taleh, M.Nicat, S.Fərman dinləyir).
	II hissəni A.Yenilə danışır. (A.Natəvan, D.Gülüstan, Ə.Siyatel dinləyir).	II hissəni Ə.Lalə danışır. (Ə.Elnur, Ə.Ülviyyə, H.Anar dinləyir).	II hissəni Q.Nurlanə danışır. (İ.Gülnar, Q.Sara, Q.Nigar dinləyir).	II hissəni M.Taleh danışır. (M.Kazım, M.Nicat, S.Fərman dinləyir).
	III hissəni D.Gülüstan danışır (A.Natəvan, A.Yenilə, Ə.Siyatel dinləyir).	III hissəni Ə.Ülviyyə danışır. (Ə.Elnur, Ə.Lalə, H.Anar dinləyir).	III hissəni Q.Sara danışır. (İ.Gülnar, Q.Nurlanə, Q.Nigar dinləyir).	III hissəni M.Nicat danışır. (M.Kazım, M.Taleh, S.Fərman dinləyir).

IV hissəni Ə.Siyatel danışır. (A.Natəvan, A.Yenilə, D.Gülüstan dinləyir).	IV hissəni H.Anar danışır. (Ə.Elnur, Ə.Lalə, Ə.Ülviyyə dinləyir).	IV hissəni Q.Nigar danışır. (İ.Gülnar, Q.Nurlanə, Q.Sara dinləyir).	IV hissəni S.Fərman danışır. (M.Kazım, M.Taleh, M.Nicat dinləyir).
---	---	---	--

Ekspertlərin əsas qruplarda apardığı işi dərsin «Qazanılmış biliklərin mübadiləsi» mərhələsi hesab etmək olar.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması.

Müzakirə üçün müəyyənləşdirdiyim suallar, başlıca olaraq, deyilən fikirləri tədqiqat sualına istiqamətləndirmək məqsədini güdür. Əsərin bir hissəsi (IV, V və VI pərdələr) oxunmadığından yekun fikir söyləmək, əsaslandırılmış nəticə çıxarmaq hələ tezdir. Lakin müzakirə prosesində buna zəmin yaradılmalıdır. Bu isə sualların məzmunundan çox asılıdır. Müəyyənləşdirilmiş suallardan daha vacib hesab etdiklərim aşağıdakılardır:

1. Oqtay kimdir, qarşısına hansı məqsəd qoymuşdur?
 2. O, hansı şəraitdə və kimlərlə tamaşa hazırlayır?
 3. «Oqtay özünün və ailəsinin rahatlığını, səadətini xalqının mənafeyinə qurban verir» fikrini əsərdən nümunələr göstərməklə sübut edə bilərsinizmi?
 4. Firəngizlə tanışlığı Oqtayın həyatına, fəaliyyətinə nə cür təsir edir?
 5. Firəngizin ondan «üz çevirməsi» Oqtaya necə təsir edir?
- Dərsin növbəti mərhələsində («Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması») şagirdlər əsərin oxunmuş hissəsi ilə bağlı gəldikləri qənaətləri ümumiləşdirirlər:
- İstedadlı aktyor olan Oqtay qarşısına milli teatr yaratmaq vəzifəsini qoymuşdur. Oqtay teatrın xalq üçün vacib olduğunu gözəl anlayır. Digər xalqların mədəniyyətinin yüksəlməsində teatrın mühüm rol oynadığını bilən Oqtay nə uğrunda çarpışdığını dərk edir və başqalarına da anlatmağa çalışır. Pul, vəzifə, şöhrət qazanması üçün imkan olsa da, nəcib məqsədindən dönmür. Yoxsulluq, təhqir və təhmətlər Oqtayı sarsıtmır. Firəngizlə tanış olması onu ruhlandırır. İndi o daha böyük həvəslə, iqiqat qüvvə

və əzmlə çalışır. Lakin Aslan bəyin təhrikilə Firəngizin Oqtaydan «üz döndərməsi» bu böyük və səmimi sənətkarı sarsıdır.

Qiymətləndirmə.

Qiymətləndirməni şagirdlərin özləri aparırlar. Qiymətləndirmə vərəqində göstərilən tələbləri əsas götürərək öz fəaliyyətlərinə uyğun rəqəmi dairəyə alırlar.

Şagirdin adı və soyadı: _____ Tarix: _____

Mövzunun mənimsənilməsi.

Çox zəif: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 tam mənimsəmişəm.

Dərsdə fəal olması (sual verməsi, suallara cavab verməsi, əlavələr etməsi).

Fəal olmadım: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 çox fəal oldum.

Dərsdə digərlərini dinləməsi.

Zəif dinləmişəm: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 diqqətlə dinləmişəm.

Dərsin maraqlı keçməsi.

Maraqsız oldu: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 çox maraqlı oldu.

Yaradıcı tətbiqetmə:

Ev tapşırığı:

1. Sınıfdə oxunmuş hissənin (I, II, III pərdələrin) məzmununu yığcam danışmağı öyrənmək.
2. «Öz ideali uğrunda çarpışan Oqtay hansı maneələri dəf etməli olur?» mövzusunda məruzə hazırlamaq.

İkinci dərs.

Əsərin məzmununun öyrənilməsinə həsr edilən ikinci dərs keçmiş mövzunun soruşulması ilə başlanır. Dərsin mövzusu, məqsədi, təchizat birinci dərsdəki kimi qalmış, eyni tədqiqat sualı üzrə işlənmişdir. İş forması kimi **bütün siniflə birgə işə** geniş yer verilmiş, metod, priyom və iş növlərinə **rollar üzrə oxu** əlavə edilmişdir.

Dəfərlərlə, (eləcə də eksperiment boyu) müşahidə etmişəm ki, şagirdlər rollar üzrə oxuya xüsusi həvəs göstərirlər. Bu da maraqlıdır ki, müəyyən təcrübə qazanan şagirdlər oxu prosesində yoldaşlarının oxusuna münasibət bildirir, müşahidə etdikləri qüsurları, anladıqları səviyyədə islah etməyə çalışırlar. Rollar üzrə

oxu müntəzəm tətbiq edildikdə şagirdlərin bir qisminə müşahidə edilən utancaqlıq aradan qalxır, bu, obrazların sözlərinin səmimi ifadəsinə səbəb olur.

Əsərin IV, V və VI pərdələrinin rollar üzrə oxusunu təşkil edərkən şagirdlərin bir-birlərini əvəz etmələrinə xüsusi diqqət yetirirəm.

Yuxarıda deyildiyi kimi, elmi-metodik ədəbiyyatda rollar üzrə oxunun qüsurları barədə danışılmamışdır. Eksperiment çoxdankı qənaətimi təsdiq etdi. Bu prosesdə **şagirdlərin diqqəti obrazların sözlərini düzgün çatdırmağa və rəvan oxumaq cəhdinə yönəldiyindən məzmununun qavranılması kölgədə qalır**. Yenicə oxuduqları kiçik parçada söhbətin nədən getdiyini soruşduqda həmin epizoddakı obrazların sözlərini oxuyan şagirdlərin hamısı çaşqın vəziyyətdə baxışır. Məhz buna görə də, oxunacaq pərdələrin hər birini əvvəlcədən bitkin parçalara bölməyə. Şagirdlərə xəbərdarlıq edirəm ki, hər parçanın oxusu başa çatdıqdan sonra onun məzmunu ilə bağlı suallara cavab verəcəklər. Sualları, əsasən, dinləyən şagirdlər veririlər. Özüm isə sinfin diqqətini əsərin ideya-məzmunu üçün mühüm olan cəhətlərə yönəltməyə ehtiyac yarananda işə qarışır, istiqamətləndirici sual verirəm. Müzakirəyə yol verilməyən, yalnız məzmunun dərinə qavranılmasına xidmət edən bu sual-cavab mərhələsinin səmərəsi yüksək olur. Hər üç pərdənin oxusu başa çatdıqdan sonra aparılan məlumat mübadiləsində (dərsin «Qazanılmış biliklərin mübadiləsi» mərhələsində) ayrı-ayrı parçaları oxuyan şagirdlər daha çox fəallıq göstəririlər.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması mərhələsində oxunmuş parçaların arasındakı əlaqələrin aydın təsvir edilməsinin, məzmunun bütövlükdə, bir tam halında qavranılmasının təmin edilməsi məqsədə çevrilir. Bunun uğurlu həlli müzakirə üçün müəyyənləşdirilmiş sualların məzmunundan çox asılıdır. Suallardan mühüm hesab etdiklərimdən bəzilərini oxucuların nəzərinə çatdırıram.

1. Oqtayın əsərində təsvir edilməyən on illik həyatı barədə nə öyrəndiniz?

2. Xaspolatın doğma yurduna yenice dönmüş Oqtayla ciddi maraqlanmasına səbəb nədir?

3. Sevərin – «müztərib yavrunun» taleyi barədə nə öyrəndiniz?

4. Aslan bəy bacısını – Firəngizi xoşbəxt edə bilirmi?

5. Oqtayın qaraçıların oxumasına, aşxana sahibinə etirazına səbəb nədir, o, nə barədə israr edir?

6. Oqtay onu izləyən Səməd bəy və Xaspolatla nə barədə danışır? Oqtay onları, doğrudanmı tanımır?

7. Oqtayın teatra dönüşünü keçmiş həmkarları necə qarşılayır?

8. Tamaşanın baş tutmamasına kimlər və necə mane olurlar?

9. Oqtayın (Karlın) və Firəngizin (Amaliyanın) səhnədəki söhbəti hansı məzmununda olur?

Dərsin növbəti mərhələsində («Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması») artıq əsərin məzmunu barədə mükəmməl, ideyası haqqında müəyyən təsəvvür qazanmış şagirdlərin çıxardıqları nəticələrlə tədqiqat sualının («Hər bir insan qarşılaşdığı çətinliklərə baxmayaraq milli mənafeyi şəxsi mənafeyindən həmişə üstün tutar bilirmi?») arasındakı səsleşməyə xüsusi diqqət yetirilir. Lakin aparılan müşahidələr, cavabların təhlili açıq-aşkar göstərir ki, şagirdlər əsərin məzmununu əhatəli öyrənsələr də, tədqiqat sualına, belə demək mümkündürsə, hələ gəlib çata bilmirlər. Bu, təbii, əsərin təhlili, obrazların seçiyələndirilməsi, xüsusən əsas konfliktin və onun necə həll edildiyinin aydınlaşdırılması, yazıçı niyyətinin açılmasına əhəmiyyətli təsir göstərən epizodların, təsvirlərin araşdırılması həyata keçirilmədən çıxarılan nəticələrlə tədqiqat sualının əsas tələbini müqayisə etmək, başqa sözlə, son hökmü vermək mümkün olmur. Elə buna görə də, birinci dərisdə müəyyənləşdirilən tədqiqat sualı bütövlükdə əsərin öyrənilməsi prosesində (məzmun və təhlil dərslərində) araşdırılır. Əlbəttə, bədii əsərin məzmununun öyrənilməsi üçün ayrıca tədqiqat sualının qoyulması mümkündür və bu, eksperimentin gedişində yoxlanıb, (ümumiyyətlə fəal/in-

teraktiv dərsi tədqiqat sualı olmadan təsəvvür etmək olmaz) kitabın əvvəlki bölmələrində nümunələr də verilib.

Əsərin məzmununu mükəmməl mənimsəyən şagirdlər nəticələrin çıxarılmasına, ümumiləşdirmənin aparılmasına xüsusi həvəs göstərirlər. Lakin, qeyd olunduğu kimi, əsərin təhlilinin aparılmaması tədqiqat sualının həqiqi cavabı ilə bağlı qəti hökm verilməsinə, fərziyyələrin dəqiqliklə saf-çürük edilməsinə imkan vermir. Bu, həm də tədqiqatın davam etdirilməsi zərurətini doğurur.

Şagirdlərin çıxardıqları nəticələrdə aşağıdakı cəhətlər özünü qabarıq göstərir:

– Oqtay obrazına fərqli, ziddiyyətli münasibət;

– Oqtayın teatrdakı fəaliyyətinin çətinliyi və onu əhatə edənlərin şərişsizliyi barədə tutarlı fikirlər;

– Oqtaya qarşı duran qüvvələrin gücünün qədərincə qiymətləndirilməməsi;

– Firəngizə rəğbət, onun vəziyyətinin qiymətləndirilməsində obyektivliyin xeyli dərəcədə gözənilməsi.

Buradan bir daha aydın olur ki, tədqiqat sualına dolğun cavabın tapılması, onun tamamlanması araşdırmanın təhlil üzrə davam etdirilməsini bir vəzifə kimi qarşıya qoyur.

Qiymətləndirmə.

Qiymətləndirmə vərəqi alan şagirdlər, qaydaya uyğun olaraq, öz fəaliyyətlərini rəqəmləri dairəyə almaqla dəyərləndirirlər.

Şagirdin adı və soyadı: _____ Tarix: _____

Mövzunun mənimsənilməsi.

Çox zəif: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 tam mənimsəmişəm.

Dərsdə fəal olması (sual verməsi, suallara cavab verməsi, əlavələr etməsi).

Fəal olmadım: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 çox fəal oldum.

Dərsdə digərlərini dinləməsi.

Zəif dinləmişəm: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 diqqətlə dinləmişəm.

Dərsin maraqlı keçməsi.

Maraqsız oldu: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 çox maraqlı oldu.

Yaradıcı tətbiqetmə:

Ev tapşırığı:

1. «Oqtay Eloğlu» mənə nə öyrətdi» mövzusunda inşa yazmaq.
2. Ədəbiyyat dərslində «Oqtay Eloğlu» əsərinin təhlilə nəsr olunmuş mətnlə tanış olmaq.

Üçüncü dər.

Mövzu: C.Cabbarlının «Oqtay Eloğlu» əsərinin təhlili.

Məqsəd: – əsərin ideyasının və bədii xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsi;
– milli mənafeyin uca tutulması ideyasının aşılınması;
– birgə işləmək bacarığının formalaşdırılması;
– yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi.

İş forması: fərdi iş, qruplarda iş.

Metod, priyom

və iş növləri: müəllimin izahı, müsahibə, əqli hücum, diskussiya, problemin həlli.

Təchizat:

- Ədəbiyyat. XI sinif üçün dərslər (müəlliflər: N.Cəfərov, İ.Həbibbəyli, N.Əliyeva, A.Bakıxanova). B., 2006, səh. 100–104.
- çap materialları (M.Arif. Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq yolu. B., 1956, səh. 72–75; Y.Qarayev. Fəciə və qəhrəman. B., 1965, səh. 165–166; R.Əliyev. C.Cabbarlının yaradıcılıq təkamülü. B., 1989, səh. 52–53, 60–61, 70, 197–201.

Dərsin keçmiş mövzunun sorğusuna nəsr olunan mərhələsində mənə ən çox maraqlandıran dərslərdəki təhlil materialının necə başa düşülməsi idi. Şagirdlər əsərin əsas konflikt, Oqtayın daxili böhranları, Firəngizi qətlə yetirməsinin səbəbləri barədə fikir söyləməkdə çətinlik çəkirlər. Dərslərdəki fikirləri («Oqtay» da Aydın olduğu kimi həqiqətsizlik böhranı görürük. Bu həqiqətsizliyin əsil kökü və səbəbi məhv olan milli idealların və dəyərlərin yerindəki boşluq idi»; «Oqtay saxta saydığı Firəngizi öldürməklə yaddaşının dərinliyindəki həqiqi, idealist və romantik Firəngizi seçir, qəlbindəki Firəngizi daha diri hesab edir. Bu həm

də Oqtayın saxta və süni çıxmış idealdan intiqamıdır») xatırladan şagirdlər onları aydınlaşdırma bilmirlər.

Şagirdlərin vəziyyətini anlamaq çətin deyil. Dərslərdə «həqiqətsizlik böhranı», Oqtayın böhranının onunla izah edilməsi cəhdi yarımçıqdır. Eləcə də əsərin əsas konflikt, Oqtayın Firəngizi qətlə yetirməsi ilə əlaqədar dərslərdə deyilənləri o vaxt başa düşmək olar ki, həmin əsərin Cabbarşünaslıqdakı təhlili mənimsənilmiş olsun.

Müəllim üçün məlumat

«Oqtay Eloğlu» C.Cabbarlının ən çox mübahisəyə səbəb olan əsərlərindəndir. Əsərin janrı, baş qəhrəmanın xarakteri və əməlləri barədə ziddiyyətli, bəzən də bir-birini inkar edən fikirlər, müəllifin özündə qüsurların axtarılması və s. bu gün də davam edir. Maraqlıdır ki, hər nəsil bu əsər haqqında (və Cabbarlının yaradıcılığı ilə bağlı) öz sözünü deyir və şübhəsiz, gələcəkdə də deyiləcəkdir.

«Oqtay Eloğlu» barədə fərqli fikir söyləyənlər sadəcə adamlar deyil, ədəbiyyatşünaslığımızın qüdrətli nümayəndələridir. Əgər onlar bu əsərdəki müəyyən məqamlarla bağlı birmənalı, qəti fikir söyləməkdə çətinlik çəkirlərsə, XI sinif şagirdlərinin həmin məqamlara münasibətinə biz xüsusi hesaslıqla yanaşmalıyıq.

«Oqtay Eloğlu» əsərində yazıcının mövqeyini və niyyətini başa düşmək, baş qəhrəmanı yaradan sosial-siyasi və tarixi-mədəni səbəbləri anlamaq (bu məsələdə müəyyən fərqlərin həmişə olacağını təbii sayırıq) asan deyil.

Məktəb hansı yolu seçməlidir?

Əsərlə bağlı tədqiqat əsərlərinin bütövlükdə oxudulması mümkün olmadığı kimi, vacib də deyil. Həm də şagirdlərin onlardan aydın və konkret nəticə çıxaraçaqlarına ümid bəsləmək doğru olmazdı. Eksperimentin gedişində yoxladığımız variantlardan birinin təsvirini aşağıda veririk. Onun əsasında şagirdlərin özlərinin tədqiqatı dayanır. Lakin şagird tədqiqatının səmərəli olması əsərlə bağlı ən vacib məlumatların öyrənilməsinə zəruri etmişdir. Bunun üçün şagirdlərə üç mənbədən (M.Arifin, Y.Qarayevin, R.Əliyevin əsərlərindən) diqqətlə seçilmiş yığcam məlumatla tanış olmaq imkanı yaradılmışdır. Eksperimental siniflərdə şagirdlərə öz fikirlərini müstəqil ifadə etmək, diskussiya aparmaq üçün şərait yaradılmışdır. Əlbəttə, müəllim burada təsvir olunan dərslərə, öz məqsədindən asılı olaraq, yaradıcı yanaşa bilər.

Problemli vəziyyətin yaradılması və problemin qoyuluşu.

Şagirdlər bilir ki, birinci dərstdə müəyyənləşdirilmiş tədqiqat sualı ilə bağlı araşdırmalarını davam etdirəcəklər. «Püşkatma» qaydasını tətbiq etməklə hər biri dörd nəfərdən ibarət olan dörd qrup yaradıram. Hər qrup iş vərəqi və yuxarıda göstərilən üç tədqiqat əsərindən seçilmiş səhifələrin çoxaldılmış surətini alır. Qruplar üçün hazırlanmış iş vərəqləri (onlardakı tapşırıqlar və tapşırıqların tələbləri) aşağıdakı məzmununda olmuşdur.

Birinci qrup üçün:

1. Oqtay öz idealına xəyanətdə günahlandırmaq olarmı?
- a) Oqtayın əsas idealı nə idi və onun uğrunda necə çarpışırdı?
- b) Bir insan (fərd) kimi Oqtayda hansı zəif cəhətlər var? Onun öz idealından üz döndərməsinin səbəbini bu zəiflikdə axtarmaq olarmı?
- c) «Milli mənafe uğrunda əzmlə çarpışan Oqtay kimi onlarla ziyalının məqsədlərindən, ideallarından uzaqlaşmalarının səbəbini mühitdən, cəmiyyətdən gələn bəla ilə izah etmək lazımdır» fikrini doğru saymaq olarmı?
- ç) «Bir qızın vəfasızlığı Oqtayın öz böyük idealından üz çevirməsinə səbəb olur» fikrini qəbul etmək mümkündürmü?

İkinci qrup üçün:

1. Oqtayın məğlub olmasına səbəb nədir?
- a) «Oqtaya qarşı duran qüvvələr güclü olduğu üçün o, məğlub olur» fikrini doğru saymaq olarmı?
- b) «Firəngizin «xəyanəti» Oqtayı sarsıtdığına görə idealından üz döndərir, bu isə onun məğlubiyyəti demək idi» fikrini qəbul etmək mümkündürmü?
- c) «Oqtay cəmiyyətdən üz döndərir, küsür, bu, onun məğlub olmasının başlıca səbəbi kimi izah olunmalıdır» fikrini doğru hesab etmək olarmı?
- ç) «Oqtayın məğlub olmasına səbəb onun təkbaşına mübarizə aparmasıdır» fikri doğru sayıla bilərmi?

Üçüncü qrup üçün:

1. Əsərin əsas konfliktini müəyyənləşdirin. Onun müəllif həlli sizi qane edirmi?
- a) «Əsərin əsas konfliktini yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi üzərində qurulmuşdur» fikri doğrudurmu?
- b) «Əsərin əsas konfliktini şəxsi münafiqə (Oqtay – Aslan bəy) üzərində qurulmuşdur» fikrini qəbul etmək olarmı? Niyə?

c) «Əsərin əsas konfliktinin qəhrəmanın (Oqtayın) mənəvi böhranı ilə xarici aləm (mühit) arasındakı ziddiyyətdən doğduğunu sübut etmək mümkündürmü?

ç) «Əsərin əsas konfliktini burjuva cəmiyyəti ilə milli mənafe uğrunda çarpışan həqiqi ziyalıların mübarizəsi üzərində qurulmuşdur» fikrini doğru saymaq olarmı?

Dördüncü qrup üçün:

1. Oqtayın Firəngizi qətlə yetirməsinə haqq qazandırmaq olarmı?
- a) «Oqtayın Firəngizi öldürməsi cılıqlılığın nəticəsidir» fikrini qəbul etmək olarmı? Niyə?
- b) «Oqtay Firəngizi öldürməklə məğlubiyyəti ilə barışır, onun başqa yolu yox idi» fikri doğrudurmu?
- c) «Oqtay Firəngizi öldürməklə yaramaz hesab etdiyi mühit və cəmiyyətlə vidalaşır» fikrini sübut etmək mümkündürmü?
- ç) «Oqtay Firəngizi öldürməklə onu yaramaz mühitin oyuncağına çevrilmək faciəsindən xilas edir» fikrini qəbul etmək olarmı? Niyə?

Tədqiqatın aparılması.

Qrupları zəruri vasitələrlə təchiz etdikdən sonra tədqiqatın aparılmasına ayrılan vaxtı elan edirəm.

Müəllim üçün məlumat

Artıq qeyd olunduğu kimi, «Oqtay Eloğlu» əsərindəki bir çox mətləblərin ciddi fikir ayrılığına səbəb olması onun məktəbdə tədrisini də çətinləşdirir. Bu əsər şagirdlərin ən çox mübahisə və müzakirə etdikləri nümunələrdəndir. O faktı da xatırlatmaq yerinə düşər ki, keçmiş dərslərdəki (müəlliflər: B.Nəbiyev, Ş.Salmanov) təhlil indi istifadə olunan dərslərdəki təhlildən fərqlənir. Bu, müəllimlərin də müəyyən məsələlərlə bağlı tərəddüd etmələrinə səbəb olur. Əsərin gah faciə, gah da pyes adlandırılması, əsərin əsas konfliktinin gah xatırlanması, gah da üstündən sükutla keçilməsi, Oqtay obrazı haqqında tezis şəklində söylənməmiş (deməli, açıqlanmamış) fikirlər və s. məktəb təcrübəsindəki vəziyyəti xeyli mürəkkəbləşdirir. Bütün bunlar bir də ona əsas verir ki, şagirdlərin özlərinə bədii mətnlə, ədəbiyyatşünaslıqdakı ən vacib fikirlərlə mükəmməl tanış olmaq imkanı yaradılmalı və onların müstəqil mövqe nümayiş etdirmələrinə səy göstərilməlidir. Unudulmamalıdır ki, bu əsər ideya-məzmununa görə fərqli, ziddiyyətli fikirlərə meydan açır. Deməli, şagirdlərin fərqli, mübahisə doğuran fikir söyləmələrindən çəkinmək lazım deyil. Onların öz mövqelərini necə əsaslandırdıqları, müxtəlif mənbələrdəki fərqli fikirlərə nə cür münasibət

bəslədikləri, yoldaşlarının mülahizələrini hansı formada qiymətləndirdikləri diqqət mərkəzində dayanmalıdır.

Mövzunun çətinliyi iş vərəqlərindəki bezi tapşırıqların (və bəndlərin) məzmunca yaxın olmasını tələb etmişdir. Zəif siniflərdə iki qrupa eyni iş vərəqinin verilməsi də mümkündür.

Qruplar müstəqil işləyirlər. Onların fəaliyyətini diqqətlə izləyir, zəruri hallarda bu və ya digər qrupa yardım edir, laqeydlik göstərən, yaxud işin ümumi ahənginə təbə olmayan şagirdləri intizama dəvət edirəm.

Müəllim üçün məlumat

Kiçik qruplarda iş prosesində özünü, necə deyirlər, işə verməyən, hətta ümumi işə mane olan şagirdlər də olur. Onları əvvəlcə məzəmmət edirəm, bunun köməyi olmayanda qrupdan ayırıb fərdi tapşırıq üzərində işlədirəm. Yoldaşlarından ayrı düşən belə şagirdlər sonrakı dərslərdə intizam-sızlıq etməməyə çalışırlar.

Qruplar tədqiqatlarını fərqli şəkildə – müxtəlif **metod, priyom** və **iş növlərindən** istifadə etməklə (müzakirə, diskussiya və tədqiqatın müxtəlif variantları bütün qrupların fəaliyyətində özünü göstərir) aparırlar. Oxucuların təsəvvürünün konkretləşməsi üçün nümunələri təqdim edirik.

Birinci qrupun üzvləri ilk növbədə tapşırığı icra etməyə nə dərəcədə hazır olduqlarını müəyyənləşdirirlər. Qrupdaxili fikir mübadiləsindən sonra belə nəticəyə gəlirlər ki, tapşırığın birinci və sonuncu bəndlərinə qənaətbəxş cavab hazırlamaq onlar üçün çətin olmayacaq. Lakin bu, tapşırığa («Oqtayı öz idealına xəyanətdə günahlandırmaq olarmı?») əsaslandırılmış cavab vermək üçün kifayət deyil. Şagirdlər onlara təqdim olunmuş çap materiallarının öyrənilməsinin zəruri olduğunu anlaşırlar. Əlavə ədəbiyyatla tanışlıq fərdi qaydada olur, müxtəlif mənbələrdəki oxşar və fərqli fikirlər müəyyənləşdirilir, qeydlər götürülür, sitatlar seçilir. Yenidən fikir mübadiləsi aparılır, öyrənilənlər müzakirə edilir, onlara münasibət bildirilir. Sonra tapşırığın tələblərinə ardıcıl olaraq cavab yazılır. Və bu prosesdə qrupun bütün üzvləri fəal iştirak edir, hər kəs tutarlı fikir söyləməyə, ümumi işə daha

çox fayda verməyə səy göstərir. Dərs («Oqtay Eloğlu» əsərinin tədrisinə ayrılan üçüncü saat) bütövlükdə tədqiqatın aparılmasına həsr olunsun da, vaxt qıtlığı və digər çatışmazlıqlar özünü göstərir. **Digər çatışmazlıqlar** cavablardakı kəm-kəsirlərdir.

Müəllim üçün məlumat

Əlavə ədəbiyyatdan seçilərek şagirdlərə təqdim olunan materiallarda Oqtayın bağlı olduğu mühit və cəmiyyət, onun faciəsinin sosial-siyasi və tarixi kökləri, səbəbləri öz əksini tapmışdır. Həmin materiallar müəyyənləşdirilərkən nəzərdə tutulmuşdur ki, Cabbarlının özünün fikirləri ilə tanış olan şagirdlər onun qəhrəmanına xeyli dərəcədə aydın mövqedən yanaşacaq, əsaslandırılmış fikir söyləməkdə çətinlik çəkməyəcəklər. Cabbarlının fikirlərinin əsasında dayananlar isə aşağıdakılardır: «Qərb mədəniyyətinin son nailiyyətlərini mənimsəyərək» doğma vətənlərinə qayıdan gənclər «böyük bir həvəslə öz yatmış xalqlarına bahar nəğməsi» oxuyurlar. Qaranlıq mühit isə onları əzir, boğur... Onların «çoxu ümidlərini itirib intihar edir, bəziləri kefilik və ya delilik cildinə girir və hər kəsi həqiqət zəhəri ilə acılayır...». Bu gənclər mürəkkəb, ziddiyyətli psixoloji duruma düşüb çabalayırlar. Beləliklə, «şüur ilə hiss, arzu ilə iradə arasında bir uçurum» yaranır, nəticədə **şəxsiyyətin müvazinəti** pozulur... Həqiqət axtarışı və həqiqətsizliyə nifrət bu gəncliyin (deməli, həm də Oqtayın) faciəsinin əsasını təşkil edir.

Şagirdlərə təqdim olunan digər bir mənbə (R.Əliyev. C.Cabbarlının yaradıcılıq təkamülü) yuxarıdakı fikrin məğzini («itirilmiş müvazinət») rədd etmir. Bu mənbədə burjua ideologiyasının saxta dəyərlərinin, altın-kapital hakimiyyətinin yaratdığı **həqiqətsizliyin** doğurduğu faciə ön plana çəkilir. Oqtay («bahar nəğməsi oxuyan») iki tərəfin zərbəsinə öz üzərində hiss edir: aşağılar «oyunbaz» olduğu üçün onu ələ salır, anası «yasxanalara» buraxılıb, yuxarılar «it dəftərində adı olmayan», «alçaq yerlərdə» çalışan adam kimi təhqir edir...

Bütün bunlar nəzərə alınanda Oqtayı öz idealına xəyanət etməkdə günahlandırmaq olarmı?

Bəs şagirdlər öz tədqiqatlarında hansı mövqedə dayanırlar? Cavablardakı kəm-kəsirlər nə ilə bağlıdır?

Şagirdlər tapşırığın tələblərinin (bu tələblərin cavablarının aydınlaşdırılması tapşırığın icrası yolunda həlledici addımın atılması deməkdir) hamısına eyni səviyyədə cavab hazırlamaqda çə-

tinlik çəkirlər. Birinci tələbə («Oqtayın əsas ideali nə idi və onun uğrunda necə çarpışdı?») elə üçüncü dərş saatında dolğun cavab hazırlanır. Cavab bədii əsərin özündən gətirilən nümunələrlə, əlavə ədəbiyyatdan seçilmiş sitatlarla zəngin olur. Şagirdlər Oqtayın qarşılaşdığı çətinlikləri, onları əzmlə, fədakarlıqla dəf etdiyini anlayaraq, duyaraq şərh edirlər.

Tapşırığın ikinci tələbi («Bir insan (fərd) kimi Oqtayda hansı zəif cəhətlər var? Onun öz idealından üz döndərməsinin səbəbini bu zəiflikdə axtarmaq olarmı?») qrupdaxilində ciddi diskussiyaya səbəb olur. Maraqlıdır ki, əlavə ədəbiyyatdan yerinə düşən, tutarlı sitatlar seçən şagirdlər Oqtayda günah axtarmaq mövqeyindən uzaqlaşa bilmirlər. Bu, əlbəttə, yersiz inadkarlıq deyil, buna səbəb təcrübəsizlik və əsərin qayəsinin, müəllif niyyətinin hələ qədərincə dərk edilməməsidir. Bu da maraqlıdır ki, birinci qrupun şagirdləri tapşırığın bu tələbinə, eləcə də üçüncü tələbinə («Milli mənafe uğrunda əzmlə çarpışan Oqtay kimi onlarla ziyalının məqsədlərindən, ideallarından uzaqlaşmalarının səbəbini mühitdən, cəmiyyətdən gələn bəla ilə izah etmək lazımdır» fikrini doğru saymaq olarmı?) əhatəli və inandırıcı cavab hazırlamağa yaxın olduqlarını bildirir, bunun üçün zamana ehtiyac duyduqlarını israr edirlər.

Mövzunun mürəkkəbliyi, ziddiyyətli fikirlərin çoxluğu uzunmüddətli və əhatəli tədqiqat, ciddi düşüncə tələb edir. Birinci qrupla bağlı xatırladılan vəziyyət digər qruplarda da müşahidə edilir. Üçüncü dərşdə icra olunan işlərdə bir sıra məsələlər açıq qaldığından bütün qruplara tədqiqatın növbəti dərşə qədər davam etdirilməsi təklif olunmuşdur.

Tapşırığın sonuncu – dördüncü bəndinə («Bir qızın vəfasızlığı Oqtayın öz böyük idealından üz çevirməsinə səbəb olur» fikrini qəbul etmək mümkündürmü?) hazırlanmış cavabda qrupun bütün üzvləri eyni mövqedən çıxış etmişlər. Onların çıxarıqları nəticə çox maraqlıdır: Oqtay əsil günahkarı doğru müəyyənləşdirir, onu sarsıdan Firəngizin «vəfasızlığı» yox, «üç ildə iki söz

deməkdən utanan məsum bir yavrunu qramafonlar kimi söylədən» altun dünyasıdır¹.

Üçüncü qrupun tapşırığı («Əsərin əsas konfliktini müəyyənləşdirin. Onun müəllif həlli sizi qane edirmi?») daha ciddi axtarış və böyük zəhmət tələb edir.

Müəllim üçün məlumat

Ədəbiyyatşünaslıqda bu məsələyə qeyri-müəyyən münasibət təəccüb doğurur. Necə ola bilər ki, dramatik növə məxsus əsərdən danışsan, onun konfliktini barədə susasan?!

Uzun müddət B.Nəbiyev və Ş.Salmanovun yazdıqları dərşliklə işləyən ədəbiyyat müəllimləri əsərin əsas konfliktini barədə burada da məlumat əldə edə bilmədiklərindən onun izahında fərqli mövqə tutmuşlar. Bu gün məktəblilərin istifadəsində olan dərşlikdə də məsələ, təəssüf ki, açıq qalmış, konflikt naminə bir cümlə ilə («Oqtayın mühitlə konfliktini Aydınə nisbətən daha konkretir və daha milli səciyyə daşıyır») kifayətlənilmişdir.

Artıq qeyd olunduğu kimi, ədəbiyyatşünaslıqda məsələnin konkret qoyulması və konkret cavabının əks olunması tədqiqatların əksəriyyətində nəzərə çarpmır. Cabbarlı ilə əlaqədar əhatəli tədqiqatdan (M.Arif. Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq yolu) oxucu nəticə çıxarır: əsərin başlıca konfliktini burjuva-kapitalist cəmiyyəti ilə «tərəqqi mənbəyi» olan gənclərin arasındakı qarşıdurmaya əsaslanır.

Başqa bir tədqiqatda (R.Əliyev. C.Cabbarlının yaradıcılıq təkamülü) məsələyə fərqli yanaşılır; oxucu nəticə çıxarır: faciənin əsas konfliktini baş qəhrəmanın öz daxilindəki, onun fərdi özünüdəqiindəki ziddiyyətlə bağlıdır.

Bu məsələ ilə əlaqədar müəllimə «göstəriş» vermək, əlbəttə, doğru olmaz. Eksperimentin gedişində seçdiyimiz yol şagirdlərə geniş müstəqilliyin verilməsi oldu. Əlavə ədəbiyyatla (və deməli, əsərin konfliktini ilə bağlı fərqli fikirlərlə) tanış olan şagirdlər müstəqil qərar qəbul etmiş, əsərin konfliktini ilə bağlı mövqələrini əsaslandırmağa çalışmışlar.

¹ Tədqiqatlarını üçüncü dərşdən sonra da (ev tapşırığı şəklində) davam etdirən şagirdlər daha irəli getmiş, mühüm mətləbi – «həqiqətsiz» mühitin Oqtay kimilərin «şəxsiyyətinin dağılmasına, ziddiyyətli və qeyri-ardıcıl hala düşməsinə» səbəb olduğunu aydınlaşdırma bilməmişlər.

Tədqiqatlarını üçüncü dərş saatında tamamlamayan üçüncü qrup növbəti dərşə qədər mənbələrlə daha ətraflı tanış olmaq, geniş fikir mübadiləsi aparmaq imkanı qazanır¹.

Dördüncü qrup üzərində işlədiyi tapşırığa («Oqtayın Firəngizi qətlə yetirməsinə haqq qazandırmaq olarmı?») üçüncü dərş saatında, qismən cavab hazırlamış olur.

Müəllim üçün məlumat

Oqtayın Firəngizi qətlə yetirməsi əsər yaranandan bu günə kimi mübahisəyə səbəb olan mətləblərdən biridir. Tədqiqatçılardan bəziləri bu məsələnin əsərin və onun baş qəhrəmanının dərk edilməsində mühüm rol oynadığını qədərincə dəyərləndirə bilməmişlər. Belələri Oqtayın günahının nə dərəcədə olması üzərində baş sındırılmışlar. Qətl hadisəsindən sonra Oqtayın sözlərini misal gətirərək onu, heç olmasa müəyyən qədər başa düşməyə səsləmişlər. Əslində buna heç ehtiyac da yoxdur. Şagirdlərə təqdim olunan mənbələrə baxaq. M.Arif Oqtayın Firəngizi öldürməsi barədə danışmazdan əvvəl sonrakı fikirləri üçün zəmin hazırlayır: «Danyar bəy Qalaçıxanov Oqtayın çıxışına yol verməmək, onun nüfuzunu qırmaq, ləkələmək üçün rejissora beş yüz manat pul göndərir.

Onsuz da bədbin, ümitsiz və xəstə olan Oqtay tamamilə sarsılır. Böyük səhnə ustası həyatda heç bir çıxış yolu tapmadığı və ruhi müvazirətini itirdiyi üçün çox qərribə iş görür: o vaxtilə Aslan bəyə vəd etdiyi «intiqa» ancaq öz sevimli Firəngizini öldürməklə yerinə yetirir». Bunu çılgınlıq əlaməti kimi qələmə verən M.Arif daha sonra yazır: «Oqtayın bu hərəkətini pisləyənlər qismən haqlıdirlər». Daha sonra isə Oqtayın sözlərini («Yalan deyirlər, mən sənı öldürmədim...») xatırladaraq onun özünə bəraət qazandırmaq istəməsindən danışır və oxucusunu buna inandırmağa çalışır.

¹ Növbəti dərşdə («Qazanılmış biliklərin mübadiləsi» mərhələsində) üçüncü qrupun üzvləri maraqlı və xeyli dərəcədə əsaslandırılmış mövqelərini açıqlayırlar. Bu qrup Oqtayın həqiqət axtarışları ilə bağlı əzablı çırpıntlarına, daxilində ziddiyyətlərin yaranmasına həqiqətsizlik girdabına yuvarlanmış mühitin təsirini aydınlaşdırmaqda çətinlik çəkmir. Maraqlıdır ki, bu qrup «Oqtay Eloğlu»nun konfliktli ilə bağlı mənbələrdən birinə – R.Əliyevin fikirlərinə önəm vermişdir.

Y.Qarayev özünəqədərki fikirlərlə («...Oqtay bu hərəkəti ilə Aslan bəylərin əlində bir oyuncaq olan «real» Firəngizi «ideal» Firəngizə çevirmək istəyir, çünki real Firəngiz kölədir, bədbəxt, azad deyildir, Oqtay isə onu azad və xoşbəxt görmək istəyir») razılaşmayaraq aslan bəylərin öz istədiklərini Firəngizin üzərində çoxdan həyata keçirliklərini göstərir. Onun fikrincə, Oqtay bu məqsəd üçün gecikmişdir. Tənqidçiye görə, «Firəngiz qətiyyətlə Oqtayın cəbhəsinə keçir. Belə bir vaxtda Oqtayın Firəngizi məhv etməsi, onun həyata keçmiş öz arzusunun məhv etməsi demək deyilmi?». Y.Qarayev belə bir nəticəyə gəlir ki, «Oqtayın intiqamı bəraətsiz qalmışdır. Bu, intiqam deyil, intihardır. Bu, tragik obraz üçün əfvədlənməz bir qüsurdur».

Şagirdlərə təqdim olunan digər mənbədə (R.Əliyev) məsələnin qoyuluşu fərqlidir. Tədqiqatçı əsərin sonluğunu realist bir sonluq kimi təhlil etməyi məqbul saymır, çünki «intiqa» özü romantik təfəkkürdə mümkündür». Əsərin sonluğunun romantik məntiqə yazıldığını göstərən R.Əliyev nəticə çıxarır: «Oqtayın Firəngizi öldürməsi Firəngizdən daha çox Oqtayın öz taleyini tamamlayan bir faktdır. Bununla Cabbarlı Firəngizin taleyini tamamlamaqdan çox Oqtayın faciəsini qətiləşdirir, dərinləşdirir, bir növ Oqtay mövzusunda, onun taleyinə nöqtə qoyun».

Şagirdləri daha çox cəlb edən də məhz bu sonuncu fikir olur. Lakin istər məzmunun mənimsənilməsi, istərsə də tədqiqatın ilk mərhələlərində şagirdlərdə tərəddüd, birtərəfli mülahizələr hələ az olmur. Maraqlıdır ki, məzmunun öyrənilməsi prosesində şagirdlər xoşbəxt sonluq arzulayırlar; Oqtayla Firəngizin milli teatr yaratmaq uğrunda birgə mübarizəyə başlaya biləcəklərinin mümkünlüyü barədə danışırlar. Altun dünyasının bu «təzə qüvvənin» qarşısında daha dərin uçurum yaradacağını anlayan şagirdlər başqa çıxış yolu axtarırlar. Hətta belə bir variant meydana çıxır: Aslan bəyin, yaxud Danyar bəyin pulla tutduqları müzdü qatilin tamaşa zamanı Oqtayı qətlə yetirməsi məsələnin həlli baxımından necə olardı? Tədqiqatlarını davam etdirən şagirdlər dördüncü dərşdə («Qazanılmış biliklərin mübadiləsi» mərhələsində) etiraf etməli olurlar ki, bu, Firəngizin ölüm səhnəsinin yaratdığı effekti yarada bilməzdi və Oqtayla altun dünyası arasındakı çəkişmə birtərəfli həll olunardı. Deməli, Firəngiz ölməli idi. Bunu əsərin ruhu, məntiqi, ideya-bədii pafosu tələb edir. Oqtay çirkin, eybəcər, həqiqətsizliyi özünə bayraq edən saxta dünya ilə

üzülməli, vidalaşmalı idi, lakin özü üçün əziz olanı – Firəngizi onun pəncəsində qoymağı («Mən mənəviyyatımda bir ideal olaraq yaradıb gizlədiyim mini-mini bir məxluq qara torpaqlarda sürünəcək qədər rəzil olan bu həşərat içində görmək istəmirəm») ağına sığışdırı bilmir. Şagirdlər Oqtayın hər cümləsini, hər kəlməsini təhlil edir, onun keçirdiyi psixoloji-hissi halı anlamağa çalışır və maraqlı nəticələr çıxarırlar. Oqtayın (Karlın) Firəngizə (Amaliyaya) dediyi sözlərə («Çəkil! Mən arzularını idarə etməyi bacarmayan, özünü dolandırmaq üçün özündə qüvvət tapmayan zavallı, gülünc bir məxluqa əl açmaq istəmirəm. Alda-nırsan, mən bu kiçik intiqamdan çox yüksəyəm») diqqət çəkən şagirdlər qətl hadisəsinin onun «cılğınlığı», «xəstə», «ümitsiz», «çıxış yolu tapa bilməməsi», «ruhi müvazinətini itirməsi» ilə izah olunmasına etiraz edirlər. Şagirdlərin fikrincə, Oqtayın atdığı bu addım «kiçik intiqam» hissi deyil və Firəngizin, sadəcə olaraq, fiziki yoxluğuna hesablanmamışdır. Oqtayın atdığı bu addım, həm də gözlənilməz deyil, təsadüfi sayıla bilməz, əksinə, baş qəhrəmanın həqiqətsizlikdən, heçlikdən uzaq olmaq prinsipinə tam uyğundur və o, «ideal olaraq mənəviyyatında» yaratdığı «mini-mini bir məxluq» – Firəngizi öldürərək **yaşatmağa** üstünlük verir.

Bu qətl hadisəsi ilə Oqtayın özü də «ölür», axtarışlarına, iztirablarına və həyatına son qoyulur. Oqtayın fiziki məhvinin təsvirindənə, bu sonluq daha güclü olub baş qəhrəmanın mövqeyini, qəbul edə bilmədiyi mühitlə heç vaxt barışa bilməyəcəyini nümayiş etdirir və təsdiq edir.

Dördüncü qrupun təqdimatındakı sonuncu məqam bütün sinfi düşündürdü; şagirdlər Şeyx Sənanla Xumarın ölüm səhnəsini «Oqtay Eioğlu»nun finalı ilə müqayisə etdilər.

Qiymətləndirmə.

Qrupların fəaliyyətini aşağıdakı meyar cədvəli əsasında qiymətləndirirəm.

Qruplar	Meyar				
	Tapşırığı yerinə yetirir	Öz fikirlərini aydın ifadə edir	Müzakirədə iştirak edir	Yoldaşlarını dinləyir və suallar verir	Nəticə
I					
II					
III					
IV					

Tədqiqatın davam etdirilməsi üçüncü dərsin ev tapşırığı kimi verildi.

Dördüncü dərş.

Şagirdlər bu dərşə əlavə ədəbiyyatla daha əhatəli tanış olmaqla, tədqiqatlarını dərinləşdirməklə gəlirlər. Birbaşa dərşin növbəti mərhələsinə (üçüncü dərşdən qalmış «Qazanılmış biliklərin mübadiləsi»nə) keçilir. Bu dərş eksperimental siniflərdə aparılan digər dərşlərdən fərqlənir. Şagird tədqiqatının vaxt baxımından xeyli çəkməsi, tapşırıqlardan bəzilərinin məzmunca yaxın olması qrupların bir-birlərinin işi barədə xeyli dərəcədə aydın təsəvvürə malik olmalarına imkan yaratmış olur. Elə buna görə də, bu və ya digər qrupun təqdimatı zamanı sualların verilməsi ciddi mübahisə, diskussiya ilə müşayiət olunur. Buna mane olmuram. Sinifdə açıq-aşkar hiss olunur ki, təqdimatda yenilik, tanış olmayan mülahizələr səsləndə dinləmə çox fəal olur. Dərşin növbəti mərhələsi də canlı keçir.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması.

Əvvəlki mərhələ nə qədər səmərəli keçsə də, ayrı-ayrı qrupların çıxardıqları nəticələrin əlaqələndirilməsinə və ümumiləşdirilməsinə, mövqələrin yaxınlaşdırılmasına, mülahizələrdəki kəm-kəsirlərin ortadan qaldırılmasına ehtiyac duyulur və bu, tədqiqat sualına həqiqi, dolğun cavabın tapılmasına addım-addım yaxınlaşdırır. Müzakirənin səmərəli təşkili üçün hazırladığım istiqamətləndirici suallardan mühüm hesab etdiklərim aşağıdakılardır:

1. Səriştəsiz adamlarla tamaşa hazırlayan, addımbaşı təhqirlərlə, çətinlik və maneələrlə üzləşən Oqtayda məqsədinə çatacağına inam nədən qaynaqlanır?

2. Oqtayın «İyirminci əsrin təkamülünə qarşı bu yazıq xalqı tək buraxıb qaçmağı kim özünə layiq bilirsə bilsin, mən bilmirəm» sözləri onu necə səciyyələndirir?

3. Oqtay Səməd bəyin məsləhətinə əməl edib qazancılı və zifəyə getsəydi ona münasibətiniz dəyişərdimi? Niyə?

4. «Milli mənafeyi hər şeydən uca tutan Oqtayın altın dünyasının saxta dəyərləri ilə üz-üzə gəlməsi onun daxilində ziddiyyətin yaranmasına səbəb olur» fikrini doğru saymaq olarmı? Niyə?

5. Qardaşının tələblərinə əməl edən Firəngizə haqq qazandırmaq olarmı? Niyə?

6. «Oqtayın Firəngizi qətlə yetirməsi əsərin ideya-bədii pafosundan irəli gəlir və baş qəhrəmanın taleyinin həlli baxımından məntiqlidir» fikrini qəbul etmək olarmı? Niyə?

Aydındır ki, müzakirə məqsədilə verilən suallardan bəziləri birinci, digərləri ikinci, yaxud üçüncü və ya dördüncü qrup üçün doğmadır. Müşahidələr göstərir ki, hər qrup özü üçün «doğma» olan sualda daha fəal olur, digər qrupları məlumatlandırmağa, yaxud inandırmağa xüsusi səy göstərir. Buna təbii baxıram, lakin iş ümumən səmərəli təşkil ediləndə qrupların hamısı «doğma» olmayan suallara cavab verilməsində fəallıq göstərir. Bu, uğur deməkdir, səmərəli nəticənin əldə olunması deməkdir.

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması.

«Oqtay Eloğlu» əsərinin tədrisinə həsr olunan eksperimental dərslər çox gərgin axtarışlar, ciddi, davamlı mübahisələr zəminində keçmişdir. Onların bəzilərində mənim yekun sözü deməyimə ehtiyac duymayan şagirdlər aşırıb-daşan fikirlərini nəticə şəklində salaraq çatdırır, gəldikləri qənaəti tədqiqat sualının tələbi ilə müqayisə edirlər. Dərslərin bəzilərində isə («Nəticənin çıxarılması...» mərhələsində) şagirdlərin çıxardıqları nəticələri sadalamalarına imkan vermir, digər eksperimental dərslərdə müşahidə etmədikləri yol seçirəm; tədqiqat sualını xatırladı, «keçdikləri

uzun yolu» – əsərin məzmununun öyrənilməsi, təhlili və təhlil dərslərində apardıqları tədqiqatları bir daha xəyalən yaşamağı tövsiyə edir, məsləhətləşməyi, sonra isə ümumiləşdirilmiş fikir söyləməyi xahiş edirəm. Bu, şagirdləri daha diqqətli və məsuliyyətli olmağa sövq edir. Məsləhətləşmə, əslində nəticələrin çıxarılması, fikirlərdə durulaşmanın gətməsi şəklində baş verir. Bu prosesə müdaxilə etmirəm. Sınıfın müəyyənləşdirdiyi iki şagird yekun fikri şərh edir. Maraqlı mənzərə ilə qarşılaşıram; eksperimental siniflərin, demək olar, hamısında şagirdlər birinci dərslərdə irəli sürdükləri fərziyyələrə indi ehtiyatla, tərəddüdlə, bəziləri isə açıq-aşkar inamsızlıqla yanaşır. Tədqiqat sualı («Hər bir vətəndaş milli mənafeyi şəxsi mənafeyindən həmişə üstün tuta bilərmi?») ilə bağlı fərziyyələrin əksəriyyətində qeydsiz-şərtsiz müsbət fikir eşidilmişdir. İndi şagirdlərin vaxtilə dedikləri fərziyyələrə ehtiyatla yanaşmalarına səbəb nədir?

«Oqtay Eloğlu»nun mükəmməl öyrənilməsi şagirdlərin əksəriyyətində belə bir fikir formalaşdırır ki, milli mənafeyin şəxsi mənafedən üstün tutulması, əlbəttə, vacibdir və bu, həqiqi vətənpərvərin məqsədi, amalı olmalıdır. Lakin bu, «həqiqi vətənpərvər» həmişə müyəssər ola bilərmi? Xalqını sevən hər bir insan («vətəndaş») həmişə və müxtəlif şəraitdə qarşılaşdığı çətinlikləri dəf etməyə qabiliirmi?

Maraqlıdır ki, şagirdlər tədqiqat sualındakı «şəxsi mənafe» sözünü çox az xatırladırlar. Onları ən çox düşündürən, ümumiyyətlə, insan (fərd) üçün əlverişli şəraitin (mühitin) olması məsələsidir. Şagirdlərin fikrincə, məsələn, vətənin taleyi, müdafiəsi ilə bağlı hər bir vətəndaş hər cür şəxsi mənafeyinə, arzu və istəyinə qarşı çıxmalı, onları unutmalıdır. Lakin insan həyatda heç də həmişə milli mənafeyin tələblərinə uyğun hərəkət edə bilmir. Bu, «çox vaxt insanın özündən asılı olmur», «həyat bunu tələb edir», «insanı məcbur edirlər» və s. və i.ə. mülahizələr şagirdlərin dilindən ardıcıl eşidilir.

Fərqli mülahizələr də səslənir. Şagirdlərin bir qisminin fikrincə, milli mənafeyi «həmişə» üstün tutmaq mümkündür. Bunun üçün çox şeyi, hətta bəzən həyatını da qurban verməliyə.

Birtərəfli, əsaslandırılmamış, subyektiv fikirlər mənə qorxutmur. Bu, uşaqların-məktəblilərin mülahizələridir. Bu qəbildən olan fikirlərin üzərinə dönə-dönə qayıdacağıq, üstəlik həyat təcrübəsi zənginləşən şagirdlər mülahizələrini hələ çox götür-qoy edəcək, dediklərinin bəsit, birtərəfli olduğunu etiraf edəcəklər.

Qiymətləndirməni iki formada – **fərdi və qruplar üzrə** həyata keçirirəm. Həm üçüncü, həm də dördüncü dərslərdə müstəqil cavabları, xüsusi fəallığı ilə seçilən şagirdləri yüksək qiymətləndirirəm. Qrup işinin qiymətləndirilməsində isə aşağıdakı meyar cədvəlindən istifadə edirəm:

Qruplar	Meyarlar																			
	Baş qəhrəmanı səciyyələndirməyi, əməllərinə qiymət verməyi bacarırlar				Əsərdəki digər surətlərə əsaslandırılmış qiymət verməyi bacarırlar				Əsərin əsas konfliktini müəyyən-ləşdirməyi və əsaslandırılmış fikir söyləməyi bacarırlar				Kollektivdə işləməyi bacardıqlarını nümayiş etdirirlər				Digər qrupların işlərinin qiymətləndirilməsində fəallıq göstərirlər			
	səviyyə																			
	I zəif	II orta	III yaxşı	IV əla	I zəif	II orta	III yaxşı	IV əla	I zəif	II orta	III yaxşı	IV əla	I zəif	II orta	III yaxşı	IV əla	I zəif	II orta	III yaxşı	IV əla
1.																				
2.																				
3.																				
4.																				

Qiymətləndirmə hər qrafada «+», «-» işarələri qoymaqla nəzərə çarpdırılır.

Yaradıcı tətbiqetmə:

Ev tapşırığı:

1. «Oqtay Eloğlu» mənə nə öyrətdi» mövzusunda esse yazmaq.
2. «Milli teatrımızın ilk məşhur aktyorları» mövzusunda məruzə hazırlamaq.

Şagirdlər öz istəklərindən asılı olaraq tapşırığın birini seçir və işləyirlər.

d) İcmal materiallarının tədrisi

İcmal materiallarının tədrisi barədə elmi-metodik ədəbiyyatımızda az danışılmışdır. Problemə bir neçə məqalə həsr edilmişdir. Müəlliflər icmal mövzularının öyrədilməsinin çətinliklərindən danışmış, əyani vəsaitdən, əlavə ədəbiyyatdan istifadə etməyi məqsəduyğun saymışlar. Təlim metodu kimi **mühazirəyə** üstünlük verilmişdir.

Bəs məktəb təcrübəsində vəziyyət necədir?

İcmal materiallarının tədrisində orta məktəb müəllimləri həmişə çətinlik çəkmişlər. Bunun başlıca səbəbini dərslərdəki qüsurlarla izah etmək lazımdır. Maraqlıdır ki, («acınacaqlıdır» demək daha dürüst olar) müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif müəlliflər tərəfindən yazılan dərslərdə, demək olar ki, eyni qüsurlar müşahidə edilir; icmal materiallarında **ümumiləşdirmə** özünü çox zəif göstərir. Dövrün ədəbiyyatını ərsəyə gətirən sosial-siyasi, ədəbi-tarixi mənzərə sadə, aydın, yığcam, başlıcası isə dolğun şəkildə işıqlandırılır. Ümumiləşdirmə aparmadıqlarından ayrı-ayrı sənətkarlar barədə məlumat verməyə məcbur olan müəlliflər mövzunu yükləyir, ağırlaşdırır, bununla da müəllimin işini iqiqat çətinləşdirirlər. Sonuncu proqramda bu sətirlərin müəllifinin inadkarlığı sayəsində icmal materiallarına ayrılan saatlar xeyli azaldılmışdır. Lakin dərslərdəki vəziyyət qədərincə düzəldilməmişdir; fakt arxasınca qaçmaq, daha çox ad çəkmək, ümumiləşdirmənin zəifliyi yenə çətinlik yaradır.

Ekspəriməntin təşkilili icmal mövzuların öyrədilməsi ilə əlaqədar müəyyən nəticələrin çıxarılmasına imkan yaratmışdır. Bunlardan ən mühümü mühazirənin fərqli formada tətbiqinin, eləcə də digər yeni iş növlərindən istifadənin mənimsəməni xeyli dərəcədə asanlaşdırması, şagirdlərin fəallığının, müstəqil düşüncələrinin güclənməsinə əhəmiyyətli təsir etməsidir. Bu, xeyli icmal mövzusunun tədrisi əsasında çıxarılmış nəticədir. Ekspəriməntə aşağıdakı icmal mövzuları cəlb edilmişdir: «Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı» (X sinif), «Orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatı» (X sinif), «Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı» (X

sinif), «Ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı» (XI sinif). Burada nümunə kimi təqdim olunan «Ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı» (XX əsrin 10-cu illərinin sonlarından 50-ci illərə qədər) icmal mövzusunun XI sinifdə tədrisi iki variantda təşkil edilmişdir. Variantlardan birini geniş təsvirlə oxuculara təqdim edirik. Tədrisinə proqamda iki saat ayrılan bu mövzunu aşağıdakı şəkildə planlaşdırmağı məqsəduyğun saydıq.

Birinci saat: Ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı (dövrün sosial-siyasi vəziyyəti və ədəbiyyat; ədəbiyyatın müxtəlif məkanlarda və fərqli mövzu-ideya istiqamətində yaranması).

İkinci saat: Ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı (poeziya, nəsr, dramaturgiya və ədəbiyyatşünaslıq; ədəbiyyatın tədricən sovet ideologiyasının təbliğat maşınına çevrilməsi).

Birinci dər.

Mövzu: Ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı (dövrün sosial-siyasi vəziyyəti və ədəbiyyat; ədəbiyyatın müxtəlif məkanlarda və fərqli mövzu-ideya istiqamətində yaranması).

Məqsəd:

- dövrün sosial-siyasi vəziyyətinin və tarixi-mədəni həyatının yeni yaranan ədəbiyyata təsiri barədə təsəvvürün yaradılması;
- ədəbiyyatın müxtəlif məkanlarda (Şimali Azərbaycan, Cənubi Azərbaycan və dünyanın müxtəlif ölkələrində) və fərqli mövzu-ideya istiqamətində yaranması ilə əlaqədar təsəvvürün formalaşdırılması;
- məntiqi və yaradıcı tefəkkürün inkişaf etdirilməsi;
- müstəqil və birgə işləmək bacarığının formalaşdırılması.

İş forması: fərdi iş, cütlük şəklində iş, bütün siniflə birgə iş.

Metod, priyom

və iş növləri: müəllimin izahı, müsahibə, istiqamətləndirilən mühazirə, problemin həlli.

Təchizat: – Ədəbiyyat. XI sinif üçün dərslük (müəlliflər: N.Cəfərov, İ.Həbibbəyli, N.Əliyeva, A.Bakıxanova). B., 2006, səh. 59–64.

– çap materialları (Ə.Saracli. Azərbaycan yazıçıları cümhuriyyət dönəmində. B., 2007, səh. 4–6; T.Salamoğlu. Fəciəli talelər. B., 1998, səh. 87, 89–91).

Problemlı vəziyyətin yaradılması və problemin qoyuluşu.

Sinfə müraciət edirəm:

Tarixən qədim olan ədəbiyyatımızın keçdiyi inkişaf yolunun böyük bir dövrünü öyrənmisiniz. Bu gün mürəkkəb, ziddiyyətli, xalqımıza keşməkeşli günlər yaşadan bir dövrün – XX əsrin 10-cu illərinin sonlarından (Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından) 50-ci illərə qədər – ədəbiyyatının öyrənilməsinə başlayırıq. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti, onun «qırmızı» rus ordusu tərəfindən devrilməsi, ölkəmizdə sonralar baş verən hadisələr barədə tarix fənnindən, aşağı siniflərdə ədəbiyyat dərslərindən xeyli məlumatınız var. **Sizcə, ən yeni dövrün birinci mərhələsində yaranan ədəbiyyatda hansı meyillər aparıcı olmuşdur?**

Cümhuriyyət dövründə fəaliyyət göstərən, eləcə də represiyaya məruz qalan bir sıra sənətkarların yaradıcılığı barədə aşağı siniflərdə təsəvvür qazanan şagirdlər diqqətçəkən fikirlər («Demokratik Cümhuriyyət dövründə vətənpərvərliyin başlıca mövzu olması, sovet dönəmində xoşbəxt cəmiyyətin, gözəl günlərin tərənnüm olunması...») irəli sürürlər. Deyilənlərin əsasında şagirdlərin fəal iştirakı ilə tədqiqat sualı müəyyənləşdirilir.

Tədqiqat sualı:

«Demokratik Cümhuriyyət dövründə müstəqillik, azadlıq, milli dövlətçilik ideyalarını tərənnüm edən ədəbiyyat 1920-ci il aprel çevrilişindən sonra sovet ideologiyasının təbliğatçısına çevrildi» fikrini doğru hesab etmək olarmı?

Müəllim üçün məlumat

Dərsdə «istiqamətləndirilən mühazirə» metodundan istifadə edirəm. Bunun üçün dərsləkdəki materialı məntiqi cəhətdən bitkin olan üç hissəyə bölürəm. Pedaqoji ədəbiyyatda göstərilir ki, hər hissənin müəllim tərəfindən şərh edilməsi 5 dəqiqədən artıq olmamalıdır. Bu isə təxminən 600–750 söz deməkdir. Eksperimentin gedişində məlum oldu ki, icmal

materiallarının məzmunca mürekkəbliyi, fakt və rəqəmlərin çoxluğu, fərqli yanaşmanı tələb edir; dərslikdəki materialı hər biri 370–380 söz olmaqla (bu, 5 dəqiqədən az vaxt tələb edir) üç bitkin hissəyə ayırıram.

Mühazirəni planlaşdırarkən giriş, əsas hissə və nəticə olmaqla üç hissəyə bölürəm. Hər hissənin məzmununu dəqiqləşdirir, mühazirənin girişinə təqdim olunacaq son variantını hazırlayıram.

Sinfə müraciətlə sözümlü davam etdirirəm:

Mövzu artıq sizə məlumdur. İndi mühazirənin planı ilə tanış olun¹.

Planın əks olunduğu kağızı lövhədən asıram.

Mühazirənin planı

Giriş.

Əsas hissə.

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ən yeni dövrünün iki mərhələyə bölünməsi.

2. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə sosial-siyasi vəziyyət, həyata keçirilən dövlət əhəmiyyətli işlər.

3. Demokratik Cümhuriyyət dövründə fərqli məramlı yaradıcılıq təşkilatlarının fəaliyyəti.

4. Milli dövlətçiliyi, milli mənafeyi müdafiə və tərənnüm edən ədəbiyyat nümayəndələri.

5. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin devrilməsi, sovet rejiminin milli məfkurəyə düşmən kəsilməsi.

6. Sovet ədəbiyyatının məqsədli təşkilatlanması. «Gənclər» «yaşlılara» qarşı qoyulması.

7. Repressiya qurbanları.

8. Ədəbiyyatın tədricən sosialist dünyagörüşünə əsaslanan çərçivəyə salınması, ideologiyanın xidmətçisinə çevrilməsi.

9. Azərbaycan sovet ədəbiyyatının keçdiyi mərhələlər.

¹ Vaxta qənaət baxımından planın əvvəlcədən irihəcmli kağıza yazılması məqsəduşğundur. Belə məqamlarda proyektor dəstindən istifadə etmək daha faydalıdır.

10. İkinci Dünya müharibəsi və ondan sonrakı dövrlərdə ədəbiyyat.

11. Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif məkanlarda (Şimali Azərbaycan, Cənubi Azərbaycan və dünyanın müxtəlif ölkələrində) yaranması və ideya-məzmununa görə fərqlənməsi.

Nəticə¹.

Planla bağlı şagirdlər, adətən, az sual verirlər. Özüm zəruri məlumatı (planın bu məzmununda hazırlanmasının səbəbi, dərsdə həyata keçiriləcək işlər və onların ardıcılığı, bilavasitə tədqiqat sualı ilə bağlı məsələlər barədə) çatdırıram. Bu, mühazirənin giriş hissəsinin şərh edilməsi deməkdir. Şagirdlər qeydlər etmirlər, lakin onlardan diqqətli olmağı və şərh etdiyim fikirlərdən başlıca, mühüm hesab etdiklərini yadda saxlamağı xahiş edirəm. Şagirdlərə xəbərdarlıq edirəm ki, hər üç hissəni dinlədikdən sonra eşitdikləri məlumatın mühüm cəhətlərini yazmalı olacaqlar.

Mühazirənin əsas hissəsinin şərhinə keçirəm. 370–380 söz-dən ibarət olan birinci hissəni (mətnin başlanğıcından «Get-gədə güclənən sovet-kommunist rejiminin milli məfkurəyə, ədəbiyyata ilk hücumu XX əsrin əvvəllərində formalaşmış yazıçılara oldu» cümləsinə qədər) danışırəm².

Müəllim üçün məlumat

Mühazirənin əlavə faktlarla yüklənməsi yolverilməzdir. Müəllim dərslikdəki materialın aydın, anlaşıqlı şəkildə çatdırılması qayğısına qalmalı, əlavə faktlara çox az (bunun səbəbi aşağıda izah olunacaqdır) müraciət etməlidir.

Şagirdlər heç bir qeyd aparmadan əyaniliyin tətbiqi ilə (portretlərin, kitabların, cədvəllərin nümayişi) müşayiət olunan və beş dəqiqədən də az çəkən şərhimi dinləyirlər. Nəzərdə tutulan mə-

¹ Planın əsas hissəsinin bu şəkildə xırdalanması (çoxbəndli olması) şagirdlərdə təsəvvürün konkretliyinə nail olmaq baxımından faydalıdır. Güclü siniflərdə ümumiləşdirmə aparıb əsas hissəni 4–5 bəndlə də ifadə etmək olar.

² Dərslikdəki material, demək olar, eyni ilə şərh edildiyindən onu burada verməyi məqsəduşğun saymıram.

terialın (birinci hissənin) məğzini çatdırandan sonra şərhimi dəyandırır və şagirdlərə təklif edirəm ki, danışdıqlarımın **əsas müddəalarını** yazsınlar. Belə bir tapşırığı icra edəcəklərini əvvəlcədən bilən (təlimatlandırılan) şagirdlər qısa vaxt ərzində (dörd-beş dəqiqə, bəzən də bir qədər çox müddətdə) qeydlərini aparırlar.

Müəllim üçün məlumat

İşin bundan sonrakı təşkili ilə bağlı pədaqoji ədəbiyyatda tövsiyə olunur ki, şagirdlərin bir neçəsinə yazdıqlarını oxutmaq, bütün sinfin iştirakı ilə müzakirə edib dəqiqləşdirmələr aparmaq lazımdır. Bunu hər hissənin oxusundan sonra həyata keçirmək məqsədəuyğun sayılır.

İşin bu məzmununda təşkili kifayət qədər təcrübənin qazanılmadığı ilk vaxtlar üçün tövsiyə olunur. Amma eksperimentin gedişində məlum oldu ki, bu qaydaya həmişə əməl olunması faydalıdır və səmərəli nəticənin əldə edilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Şagirdlərə müraciət edərək kimin öz yazısını oxumaq istədiyini soruşuram. Könüllülər çox olur. Onlardan biri qeydlərini oxuyur. Sınıfda böyük canlanma yaranır; əlavə edənlərlə yanaşı iradlarını bildirənlər də tapılır. Maraqlıdır ki, bu prosesdə şagirdlərin çoxu öz yazılarında dəqiqləşdirmələr aparmağa ehtiyac duyurlar.

Mən hiss edilmədən diqqəti tədqiqat sualı ilə bağlı məsələlərə yönəldirəm.

Sonra icmal materialının ikinci hissəsini («Get-gedə güclənən sovet-kommunist rejiminin milli məfkurəyə, ədəbiyyata ilk hücumu XX əsrin əvvəllərində formalaşmış yazıçılara oldu» cümləsindən «Bununla belə, XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlamış milli məfkurə (azərbaycançılıq), demək olar ki, bütün söz sənətkarlarının yaradıcılığında az və ya çox dərəcədə özünə yer tapır, ədəbiyyatın milli-tarixi ruhunu təzahür etdirirdi» cümləsinə kimi) şərh edirəm. Repressiya qurbanlarının, onların ailə üzvlərinin dözülməz işgəncələrə, əzablara məruz qalmaları barədə yadda qalan strixlərlə təsəvvür yaratmağa çalışır, mühacirət ədəbiyyatına maraq oyadıram. Bunu dərslərdəki materiala çox yığcam əlavələr etməklə həyata keçirirəm.

Beş dəqiqə çəkən şərhimdən sonra, əvvəlki qaydaya uyğun olaraq şagirdlər eşitdikləri məlumatın mühüm müddəalarını yazırlar. Bir neçə şagirdin yazdıqları dinlənir və müzakirə edilir. Bu, demək olar ki, bütün şagirdlərin öz yazdıqlarına tənqidi yanaşmalarına şərait yaradır.

Üçüncü hissə üzrə («Bununla belə, XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlamış milli məfkurə (azərbaycançılıq), demək olar ki, bütün söz sənətkarlarının yaradıcılığında az və ya çox dərəcədə özünə yer tapır, ədəbiyyatın milli-tarixi ruhunu təzahür etdirirdi» cümləsindən «Haqqında söhbət gedən mərhələdə həm poeziyada, həm nəsrə, həm də dramaturgiyada böyük inkişaf özünü göstərmişdir» cümləsinə qədər) iş də bu qayda ilə təşkil olunur.

Bunun ardınca mühazirənin **nəticə** hissəsi gəlir.

Müəllim üçün məlumat

Mühazirənin nəticə hissəsi ilə əlaqədar pədaqoji ədəbiyyatda təklif edilir ki, bu mərhələdə yığcam nəticələrin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması, problem xarakterli sualların aydınlaşdırılması həyata keçirilməlidir. Ya bunun əvəzinə, ya da vaxt qalarsa, şagirdlər kiçik qruplarla, yaxud cütlük şəklində mühazirə əsasında yazdıqları qeydləri təkrar etməli, dəqiqləşdirmələr aparmalıdırlar.

Müəllimin istəyindən asılı olaraq dərslər sonunda materialın (yeni dərslər) necə mənimsənilmədiyini testlərlə, frontal müsahibə aparmaqla, şagirdlərin yazdıqları mətnlə dərslərdəki mətni müqayisə etməklə yoxlamaq olar.

Bu tövsiyələrin yoxlanılması üzrə təşkil etdiyimiz silsilə dərslər fərqli nəticəyə gəlməyimizə səbəb olmuşdur. Aydınlaşdırıldı ki, təlim materialı həcmcə çox az olsa belə, dərslər qalan vaxtı bu göstərilənlərin həyata keçirilməsi üçün kifayət etmir. Elə buna görə də mühazirənin nəticə hissəsində (eksperimental siniflərin hamısında) aşağıdakı variantın tətbiqi məqsədəuyğun sayıldı. Şagirdlərin təlim materialının hər üç hissəsi ilə bağlı yazdıqlarının arasında əlaqənin yaradılmasına və beləliklə də bütöv, tamamlanmış mətnin formalaşmasına səy göstərdim. Buna nail olmaq üçün bir şagirddən yazdıqlarını bütövlükdə oxumağı xahiş etdim. Oxu prosesində mətnin məntiqi olması, fikirlərin əlaqələndirilməsi ilə yanaşı, mövzu üçün daha mühüm olanların qabardılması, zəruri əlavələrin edilməsi istiqamətində məsləhətlər verdim. Bütün sinif bu tövsiyələrimi əsas götürməklə yazı işlərində dəqiqləşdirmələr apardılar. Beləliklə, dərslər qalan vaxtında yalnız bu işləri (qiymətləndirmə və ev tapşırığının verilməsi də daxil olmaqla) icra etmək mümkün olur.

Qiymətləndirmə.

Qiymətləndirməni şagirdlərin özləri həyata keçirirlər. Şagirdlərin hər biri aşağıdakı formada qiymətləndirmə vərəqi alır və göstərilən tələbləri əsas götürməklə öz fəaliyyətinə uyğun rəqəmi dairəyə alırlar.

Şagirdin adı və soyadı: _____ Tarix: _____

Mövzunun mənimsənilməsi.

Cox zəif: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 tam mənimsəmişəm.

Dərstdə fəal olması (sual verməsi, suallara cavab verməsi, əlavələr etməsi).

Fəal olmadım: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 çox fəal oldum.

Dərstdə digərlərini dinləməsi.

Zəif dinləmişəm: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 diqqətlə dinləmişəm.

Dərsin maraqlı keçməsi.

Maraqsız oldu: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 çox maraqlı oldu.

Yaradıcı tətbiqetmə:

Ev tapşırığı:

1. Mühazirə əsasında yazılmış mətni dərslərdəki müvafiq mətnlə müqayisə etmək.

2. Əlavə ədəbiyyatdan istifadə etməklə «Demokratik Cümhuriyyət dövründə ədəbiyyat» mövzusunda esse yazmaq.

3. Əlavə ədəbiyyatdan istifadə etməklə «Mühacirət ədəbiyyatının mövzusu və ideyası» mövzusunda esse yazmaq.

Birinci tapşırığın yerinə yetirilməsi bütün şagirdlərdən tələb olunur. Qalan iki tapşırıqdan isə yalnız birinin (seçim sərbəstdir) icra olunacağı elan edilir.

Müəllim üçün məlumat

Dərsin mərhələlərinin adları göstərilməyə də, onların necə həyata keçirildiyini yuxarıdakı təsvirdə müşahidə etmək çətin deyildir. Mühazirə əsasında yazılmış qeydlərin oxunması, müzakirəsi dərsin iki mərhələsinin («Qazanılmış biliklərin mübadiləsi», «Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması») reallaşdırılması kimi qiymətləndirilə bilər. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, mühazirənin nəticə hissəsində dərsin «Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması» mərhələsinin tələbləri həyata keçirilə bilər.

İkinci dərs.

Mövzu: Ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı (poeziya, nəsr, dramaturgiya və ədəbiyyatşünaslıq; ədəbiyyatın tədriscən sovet ideologiyasının təbliğat maşınına çevrilməsi).

Məqsəd:

- sovet ədəbiyyatının müxtəlif ədəbi növlər üzrə inkişaf barədə təsəvvürün formalaşdırılması;
- ədəbiyyatın tədriscən sovet ideologiyasının təbliğat maşınına çevrilməsi barədə təsəvvürün yaradılması;
- məntiqi və yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi;
- müstəqil və birgə işləmək bacarığının formalaşdırılması.

İş forması: fərdi iş, cütlük şəklində iş, bütün siniflə birgə iş.

Metod, priyom

və iş növləri: müəllimin izahı, müsahibə, fasilələrlə mühazirə, problemin həlli.

Təchizat: – Ədəbiyyat. XI sinif üçün dərslik (müəlliflər: N.Cəfərov, İ.Həbibbəyli, N.Əliyeva, A.Bakıxanova). B., 2006, səh. 64–70.

– çap materialları (M.Ə.Rəsulzadə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. B., 1991, səh. 59–62, 72–74; T.Salamoğlu. Fəaliyyət taleləri. B., 1998, səh. 37–38, 85–86).

– Süleyman Rəhimovun, Mirzə İbrahimovun səsləri yazılmış lentlər.

Dərsin birinci mərhələsində («Keçmiş mövzunun soruşulması») başlıca diqqəti yazılmış esselərin məzmununun aydınlaşdırılmasına, onların səviyyələrinin müəyyənləşdirilməsinə yönəldirəm. Tədqiqat sualının birinci tərəfinə (Demokratik Cümhuriyyət dövründə ədəbiyyatın müstəqillik, azadlıq, milli dövlətçilik ideyalarını tərənnüm etməsi...) şagirdlərin yazı işlərində necə münasibət bəslədiklərinə, mühacirət ədəbiyyatının özünəməxsusluğunu nə cür qavradıqlarına və ifadə etdiklərinə xüsusi diqqət yetirirəm.

Sinfə müraciət edirəm:

Müəyyənləşdirdiyimiz tədqiqat sualının araşdırılması bu dərsdə də davam edəcək. Bu barədə mühazirənin başqa bir formasından – «**fasilələrlə mühazirə**»dən istifadə olunacaqdır.

«Fasilələrlə mühazirə» yeni materialın (mövzunun) öyrənilməsi məqsədilə tətbiq edilən faydalı metodlardandır. Bu metod təlimdə o vaxt səmərəli nəticə verir ki, onun mahiyyəti, tətbiqi yolları barədə həm müəllimin, həm də şagirdlərin əvvəlcədən təsəvvürü olsun.

Müəllim mühazirəyə hazırlaşarkən təlim materialını məntiqi baxımdan bitkin hissələrə (birinci dərsdə olduğu kimi) bölməli və hər hissə ilə əlaqədar tapşırıq (bu tapşırıqları şagirdlər fasilələrdə icra edirlər) hazırlamalıdır.

Müəllim mühazirəni üç hissəyə (giriş, əsas hissə, nəticə) bölür. **Girişdə** mühazirənin planını, görülməli işləri addım-addım (dəqiq ardıcılıqla) izah edir və əsas hissənin birinci bəndini danışır. Şagirdlər isə müəllimin şərhinin **konspektini** yazırlar. Başqa sözlə, müəllim danışdıqca şagirdlər qeyd götürürlər. (Pedaqoji ədəbiyyatda göstərilir ki, bu mühazirənin tətbiqindən əvvəl şagirdlərə cəstidlərinin konspektini yazmaq bacarığını aşıllamaq vacibdir).

Fasilələrlə mühazirədə hər hissənin müəllim tərəfindən şərh 10–12 dəqiqə çəkməlidir. Deməli, həm əhatə olunan material nisbətən çox olmalı, həm də şagirdlərin qeydlər götürmələrinə («konspekt çıxarmalarına») imkan yaradılmalıdır (müəllimin aramla danışması nəzərdə tutulur). Beləliklə, giriş hissənin şərhinə başa çatan kimi şagirdlər müəllimin təklif etdiyi tapşırığı icra edirlər. Tapşırıq fərdi, yaxud cütlük şəklində yerinə yetirilə bilər. Tapşırığın nəticələrinin yoxlanması (bu, fərqli şəkildə həyata keçirilə bilər) dərhal reallaşdırılır.

Mühazirə bu qayda ilə (hər hissəni müəllimin şərh etməsi, şagirdlərin konspekt yazmaları, fasilədə tapşırığın icrası, nəticəsinin yoxlanması) başa çatdırılır.

Mühazirənin sonunda şagirdlər müəllimin təklifi ilə öyrənilən materialla əlaqədar növbə ilə suallar verir, digər şagirdlər isə cavab verirlər.

Bu, fasilələrlə mühazirə metodu ilə bağlı pedaqoji ədəbiyyatda təklif olunan tövsiyələrdir. Lakin eksperimentin gedişində biz bəzi məqamlarda fərqli, yaradıcı mövqe seçməyə məcbur olduq. Bunu təcrübənin diqqəti ilə etdik.

Giriş hissəsində şagirdləri mühazirənin **planı**, həyata keçiriləcək işlərin mahiyyəti və ardıcılığı ilə tanış edirəm. Şagirdlər böyük hərfələrlə yazılmış və lövhədən asılmış (proyektor dəsti ilə nümayiş etdirilsə, daha faydalı olar) aşağıdakı planı nəzərdən keçirir, suallar verirlər.

Giriş.

Əsas hissə.

1. Dövrün əvvəllərində, əsasən, milli məfkurəni tərənnüm edən poeziyanın tədrisən fərqli ideya-məzmun qazanması və bunun sosial-siyasi səbəbləri.

2. Poeziyanın əsas nümayəndələri, onların yaradıcılığının başlıca istiqamətləri.

3. Nəsrin formalaşmasının başlıca istiqamətləri və nümayəndələri.

4. Dramaturgiyanın inkişafında özünəməxsusluq və nümayəndələri.

5. Ədəbiyyatşünaslığın inkişafı və nümayəndələri.

Nəticə.

Mühazirənin **əsas** hissəsinin şərhinə keçirəm. İki bitkin hissəyə ayırdığım materialın **birinci** hissəsini («Poeziya. 10-cu illərin sonu 20-ci illərin əvvəllərində milli vətənpərvərliyin, cümhuriyyətçiliyin əsas tərənnümçüsü poeziya idi» cümləsindən «Nəsr. Ən yeni dövrün I mərhələsində Azərbaycan nəsrini sənətkarlıq baxımından XX əsrin əvvəllərindən gələn ənənəni davam etdirir» cümləsinə qədər) danışiram. Təxminən 550–560 sözdən ibarət olan bu hissəni şərh etməyim 10 dəqiqədən də az çəkir. Şagirdlərin qeydlər apardıqlarını («konspekt çıxardıqlarını») nəzərə alaraq aramla danışiram.

Fasilələrlə mühazirəni birinci dərsdə tətbiq olunan **istiqamətləndirilən mühazirədən** fərqləndirən bir cəhət də odur ki, təlim materialına müəllimin əlavələr etməsi məqbul sayılır. Lakin bu əlavələr diqqətlə ölçülüb-biçilməli, şagirdlərdə təsəvvürün konkretləşməsinə və zənginləşməsinə xidmət etməlidir.

Bundan sui-istifadə etmək, təlim materialını əlavə məlumatlarla yükləmək yolverilməz hesab edilir. Əlavələr edilərkən şərh olunan hissəyə ayrılan vaxt diqqət mərkəzində saxlanmalıdır.

Birinci hissənin şərhini başa çatdırdıqdan sonra fasilə edir, əvvəlcədən hazırladığım tapşırığı şagirdlərə paylayaraq yerinə yetirmələrini xahiş edirəm.

Müəllim üçün məlumat

Tapşırıq müəllimin şərh etdiyi hissə ilə əlaqədar olur. Şagirdlər tapşırığı icra edərkən əlavə ədəbiyyatdan istifadə etmir, yalnız konspektlərinə baxırlar.

Tapşırıqlar hansı məzmununda olmalıdır? Pedaqoji ədəbiyyatda aşağıdakı nümunələr tövsiyə olunur. **Giriş** hissəsindən sonrakı fasilədə şagirdlərə qeydlərinə (konspektlərinə) əsaslanmaqla müəllimin şərhindən iki mühüm müddə müəyyənləşdirmək təklif olunur. Sonra cütlüklər seçdikləri müddəaları müqayisə edir.

İkinci fasilədən sonra şagirdlər aşağıdakı formada cədvəl tərtib edə bilərlər.

Yaxşı başa düşdüyüm müddəalar	Dəqiqləşdirməyə ehtiyac duyduğum məsələlər (başqalarına suallar)

Cədvəli fərdi qaydada dolduran şagirdlər nəticəni cütlük şəklində müqayisə edir, aydınlaşdırma bilmədikləri suallarla bağlı müəllimə müraciət edirlər.

Üçüncü fasilədən sonra şagirdlər bir-birlərinin konspektlərini oxuyur, nə dərəcədə əhatəli və dəqiq olduğuna diqqət yetirirlər. Çıxarılan nəticələr qrup halında müzakirə edilir.

Pedaqoji ədəbiyyatda dö-nə-dö-nə qeyd edilir ki, tapşırıqların tələbləri məhdud həcmdə olmalı, onların icrasına 3–5 dəqiqə vaxt sərf edilməlidir. Nəticələrin yoxlanılması, müzakirəsi 5 dəqiqədən çox çəkməməlidir.

Pedaqoji ədəbiyyatın bu tövsiyələri eksperimentin gedişində yoxlandı və bütün bu işlərin icrasına vaxt büdcəsinin imkan **vermədiyi** aydınlaşdı. Elə buna görə də fasilələrlə mühazirə metodunun iki dərəcə (icmal materiallarının tədrisinə ayrılan saatların ikisində) təbiiqi məqsəduyğun sayıldı. Həmin metoddan istisnalarla bir dərəcə saatında da istifadə etmək olar, bir şərtlə ki, şagirdlər xeyli təcrübə qazanmış olsunlar.

Bütün bunları nəzərə alaraq, mühazirənin **giriş** hissəsinə 3 dəqiqədən bir az artıq vaxt sərf edirəm. Eksperimental siniflərdə oxuyan şagirdlərin təcrübə qazandığını nəzərə alaraq digər məsələlərə və işlərin icrasına ayrılan vaxtı məhdudlaşdırıram.

Birinci hissə ilə əlaqədar şagirdlərə təqdim etdiyim tapşırıq aşağıdakı məzmununda olmuşdur: **Dinlədiyiniz parçada mühüm hesab etdiyiniz fikirlərdən ikisini seçin. Onları nə üçün mühüm saydığının səbəbini izah edin.**

Dinlədiklərinə və konspektlərinə əsaslanan şagirdlər müəyyənləşdirdikləri müddəaları cütlük şəklində müzakirə edib mövqelərini əsaslandırmağa çalışırlar. Bu prosese müdaxilə etmir, şagirdlərin fəaliyyətinin işgüzar xarakterdə olmasına nəzarət edirəm. Şagirdlərə məlumdur ki, bütün bu işləri 3 dəqiqə müddətində icra edib yekunlaşdırmalıdırlar.

Təlim materialının ikinci hissəsini («Nəsr. Ən yeni dövrün I mərhələsində Azərbaycan nəsrinə sənətkarlıq baxımından XX əsrin əvvəllərindən gələn ənənəni davam etdirir» cümləsindən sona kimi) şərh edirəm. Şagirdlər əvvəlki hissədə olduğu kimi qeydlər aparır («konspekt çıxarırlar»). Danışdıqca ayrı-ayrı sənətkarların mühüm əsərlərini, portretlərini nümayiş etdirirəm. S.Rəhimovun və M.İbrahimovun nitqləri yazılmış (bədi əsərlərin üzərində necə işlədiklərindən danışılır) lent yazısını səsləndirməyim şagirdlərin böyük marağına səbəb olur.

Təxminən 10 dəqiqə çəkən şərhimi başa çatdırdıqdan sonra fasilə edir, tapşırığı yerinə yetirməyi şagirdlərdən xahiş edirəm. Şagirdlər iki bölmədən («Yaxşı başa düşdüyüm müddəalar», «Dəqiqləşdirməyə ehtiyac duyduğum məsələlər») ibarət olan cədvəli doldururlar.

Müəllim üçün məlumat

Dərslərdə icmal materialı, artıq qeyd edildiyi kimi, ümumiləşdirmə ilə şərh edilməmişdir. Yeddi yazıcının adı çəkilmiş, hər birinin yaradıcılığı barədə məlumat verilmişdir. Bu, yeknəsəklilik yaradır, şagirdləri özberçiliyə sövq edir. İcmal materiallarının dərslərdə bu şəkildə işıqlandırılması, qeyd olunduğu kimi, müəllimin işini çətinləşdirir. Mühazirədə həmin materialın ümumiləşdirmə yolu ilə çatdırılması məqsəduyğundur. Onun bir parçası aşağıdakı kimi ola bilər: «Yazıcılardan bəziləri «köhnə» həyatla «yeni» həyatı müqayisə edir, üstünlüyü ikinciye verir (Seyid Hüseyn), digərləri tarixi mövzularda romanlar yazaraq xalqımızın uzaq və yaxın keçmişi barədə oxucularda dolğun təsəvvür yaratmağa çalışır (Məmməd Səid Ordubadi. «Qılınc və qələm», «Gizli Bakı» və s.), başqaları isə...».

Mövzuca yaxın olan əsərləri qruplaşdırıb ümumi səciyyə vermək də olar və bu, mühazirəni maraqlı edir, şagirdləri yormaz.

Cütlüklər doldurduqları cədvəlləri birlikdə müzakirə edir, suallara cavab tapırlar, çətinlik yarananda mənə müraciət edirlər.

Dərsin qalan 10 dəqiqəsini (bunu mühazirənin nəticə hissəsi də adlandırmaq olar) qazanılmış biliklərin sistemə salınmasına, nəticələrin çıxarılmasına və bu nəticələrlə tədqiqat sualının müqayisəsinə həsr edirəm. Bunun üçün şagirdləri kiçik qruplara bölürəm. Hər qrup konspektləri, fasilələrdə icra etdikləri tapşırıqların cavablarını müzakirə edərək ümumiləşdirir, yekun qənaətlərini yığcam şəkildə yazırlar. Bu yekun qənaətlər tədqiqat sualı ilə müqayisə edilir və dörd lider – hərəsi öz qrupunun mövqeyini açıqlayır – məlumat verir. Yaradılmış dörd qrupun mövqeyində oxşarlıq olduğu kimi, fərqli cəhətlər də var. Qrupların hamısı sovet ədəbiyyatının ideologiyaya xidmət etdiyini təsdiq etmiş, lakin bu ədəbiyyatın, təhriflərlə də olsa, xalqımızın tarixinə müraciət etdiyini, milli vətənpərvərlik hissini tərənnüm etdiyini də vurğulamışdır. Bu, tədqiqat sualındakı müddəadan («...ədəbiyyat... sovet ideologiyasının təbliğatçısına çevrildi») fərqlənən nəticə kimi dəyərləndirilməlidir¹.

Qiymətləndirmə.

Qiymətləndirmənin aşağıdakı şəkildə həyata keçirilməsini məqsəduyğun sayıram. Şagirdlərin hər biri aşağıdakı formada qiymətləndirmə vərəqi alır və göstərilən tələbləri əsas götürməklə öz fəaliyyətinə uyğun rəqəmi dairəyə alırlar.

Şagirdin adı və soyadı: _____ Tarix: _____

Mövzunun mənimsənilməsi.

Cox zəif: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 tam mənimsəmişəm.

Dərsdə fəal olması (sual verməsi, suallara cavab verməsi, əlavələr etməsi).

Fəal olmadım: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 çox fəal oldum.

¹ İkinci dərsin ev tapşırığına hazırlanan cavablarda əlavə ədəbiyyata istinad edən şagirdlər bu mövqeyi nümunələrlə daha da möhkəmləndirmiş və əsaslandırmışlar.

Dərsdə digərlerini dinləməsi.

Zəif dinləmişəm: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 diqqətlə dinləmişəm.

Dərsin maraqlı keçməsi.

Maraqsız oldu: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 çox maraqlı oldu.

Yaradıcı tətbiqetmə:

Ev tapşırığı:

1. Mühazirənin konspektini dərslikdəki müvafiq mətnlə müqayisə etmək və dəqiqləşdirmələr aparmaq.

2. Əlavə ədəbiyyatdan istifadə etməklə «Dövrün poeziyası sovet ideologiyasının xidmətində» mövzusunda esse yazmaq.

3. Əlavə ədəbiyyatdan istifadə etməklə «Dövrün ədəbiyyatında milli vətənpərvərliyə, xalqımızın tarixi keçmişinə münasibət» mövzusunda esse yazmaq.

Şagirdlər artıq bilirlər ki, birinci tapşırığı hamı icra etməli, ikinci, üçüncü tapşırıqdan isə yalnız biri (seçim könüllüdür) yerinə yetirilməlidir.

Müəllim üçün məlumat

Yuxarıdakı fikrin üzərinə bir daha qayıdaraq xatırladıq ki, fasilələrlə mühazirə metodunun bir dərs saatında tətbiqi müəllimi ciddi problemlə – vaxt çatışmazlığı ilə üz-üzə qoyur. Təsvir etdiyimiz ikinci dərs güclü, həm də bu metodla tanış olan sinifdə təşkil olunmasına baxmayaraq həmin problem burada da özünü müəyyən qədər göstərdi. Eksperiment belə bir nəticə çıxarmamıza səbəb oldu ki, fasilələrlə mühazirə metodunun 2–3 dərs saatında (bir mövzuya ayrılmış saatlar nəzərdə tutulur) tətbiqi daha səmərəli nəticə verir.

Fəal/interaktiv təlim məktəbə geniş yol tapacaqmı? Kütlevi şəkildə tətbiq olunacaqmı?

Bəli.

Buna inanıram. Bu, zamanın, dövrün tələbidir. Fənlərin kurikulum əsasında tədrisi bunu qaçılmaz edəcək. Təhsil Nazirliyinin bu istiqamətdəki fəaliyyəti də qətiyyətli və dönməzdir.

Bu, sevindiricidir.

Ayrı-ayrı fənlərdən dərs deyən müəllimlər bu təlimi yanaşmanın – fəal/interaktiv texnologiyaların mahiyyətini və tətbiqi yollarını nə qədər tez öyrənsələr, necə deyirlər, bir o qədər irəli düşürlər. Hər bir müəllimin həyatda (və ətrafında) baş verənlərə diqqətli, həssas münasibəti bu gün daha vacibdir. Bir məktəbdə çalışan 5–6 (8–10) riyaziyyat (eləcə də ana dili və ədəbiyyat, kimya, coğrafiya...) müəllimindən bir-ikisinin yeni qaydada işləməsi kollektivi, necə deyirlər, tərpədəcəkdir. Yeni texnologiyaları tətbiq edən müəllimin dərindən sonra köhnə qayda ilə işləyən müəllimin dərində oturmaq şagird üçün cansıxıcı olacaq və o, üzə duracaq (bələ təpki gec-tez valideynlərdən də gələcək). Bu isə müəllim üçün ən ağır cəzadır.

Müşahidə etdiyim dərslərlə bağlı təəssüratımı yığcam təsvir etməyi faydalı sayıram. «İlin ən yaxşı müəllimi» müsabiqəsi ilə əlaqədar ekspert kimi dərsləri dinləyirdim. Müsabiqə iştirakçısı olan müəllim IX sinifdə Tolstoyun «Hacı Murad» əsərinin təhlili» mövzusunda dərs keçirdi. Açıq-aşkar hiss olunurdu ki, o, müəllimə həvəskarlıq; geniş məlumatı olduğu dərhal nəzərə çarpırdı. Gözəl danışdı. Emosional nitqi həyəcanla müşayiət olunduğundan çox təsirli, cəlbedici mənərə yaranmışdı; sinifdə əsil söz sənəti dünyası yaranmışdı. Onu bəlkə də tək mən duyurdum, aludə olmuşdum nitqinə, danışığına. Və sanki özüm danışmışdım, keçirdiyi hisslərə ortaq olmuşdum. Amma təəssüflənirdim; anlayırdım ki, bu gözəl aləmin ömrü çox qısa olacaq. Oldu da!.. Heç yeddi

dəqiqə keçməmiş qrup halında oturan şagirdlərin baxışları bizə – üç nəfər ekspertə çevrildi. Oğrun-oğrun bizi süzür, sonra da təəssüratlarını pıçıltı ilə bir-birlərinə çatdırırdılar. Müəllim isə danışdı. İndi onun rəngi özünə gəlmiş, fikirləri daha sərrast olmuş, həyəcanlı dəqiqələr arxada qalmışdı. Amma artıq onu dinləyənlərin sayı azalmışdı. Yeni mövzunun öyrənilməsinə ayrılan vaxtın qurtarmasına hələ xeyli qalmış düşüncələri və əlləri işlə təmin olunmayan, (amma yorulmuş) şagirdlər qurcuxmağa başladılar. Bunun nə demək olduğunu çoxillik məktəb təcrübəmdən bilirdim; şagirdlər zəngin vurulmasının həsrətini çəkirdilər. Ürəyimdən güclü arzu keçdi: – «Kas, heç olmasa, əsərin təhlili ilə bağlı bir neçə düşündürücü sualla şagirdlərə müraciət edəydi və nümunələr gətirməklə cavab vermələrini təklif edəydi!». Yox, bunu da etmədi. Dərslərdəki mətnin («Əsərin təhlilinə hazırlaşın») düşündürücü sualları da xatırladılmadı.

Müəllimin **monoloqu** üzərində qurulan belə dərslərin səmərəli olub-olmadığını bilmək üçün növbəti dərslərdə şagirdlərin cavablarına diqqət yetirmək kifayət edər. Müəllimin dediklərindən yalnız ayrı-ayrı detalları xatırlayan şagirdlər təhlil aparmaqda çətinlik çəkəcək, məzmunu danışmaqda məhdudlaşacaqlar. Bu, məktəb təcrübəsində çoxdan müşahidə olunan və artıq adiləşmiş haldır.

Elə həmin gün müsabiqə iştirakçısı olan digər bir müəllimin «Ədatların orfoqrafiyası» mövzusunda keçdiyi dərsi də dinlədik. Şagirdlərin fəallığı şəraitində tədqiqat sualı müəyyənləşdirən müəllim sinifdəki şagirdləri dörd qrupa böldü. Hər qrup iş vərəqi alaraq kifayət qədər düşündürücü məzmununda olan tapşırıqları icra etməyə başladı. Hər qrupa təqdim olunan test sualları tapşırıqla uzlaşdırılmışdı. Sinifdə (qrupların hər birində) müşahidə olunan işgüzar ovqat (nöqsanlar barədə aşağıda danışılır) dərsi dinləyənləri razı saldı. Darıxmağa, necə deyirlər, macal tapmayan şagirdlər məntiqi ardıcılıqla hazırlanmış tapşırıqları icra edir, suallara cavab verirdilər. Qrupların fəaliyyəti hər

mərhələ başa çatan kimi qiymətləndirilirdi. Ekspertlərin hamısı razılıqla baxışır, dərsdəki yenilikdən zövq alırdı.

Bəs dərsdəki nöqsanlar nə ilə bağlı idi?

Yeni texnologiyaların (fəal/interaktiv yanaşmanın) həm güclü, həm də zəif cəhətlərinə yuxarıda – eksperimental dərslərin təsvirində, yeri gəldikcə, toxunmuşduq¹. İndi bir az da konkretləşdirmək, qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırmaq istəyirəm. Bu texnologiyaların tətbiqində, xüsusən humanitar fənlərin tədrisində vaxt qıtlığı, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Domokl qılıncı kimi müəllimin başının üstünü kəsdirir. Dil dərslərində, o cümlədən Azərbaycan dili dərslərində bu, özünü bir o qədər də göstərmir. Sadəcə olaraq tapşırıqların həcmnin və tələblərinin müəyyənləşdirilməsində diqqətli olmaq lazım gəlir. Məhz bunu nəzərə almadığına görə dərslərini dinlədiyimiz müəllim müəyyənləşdirdiyi tapşırıqların hamısını icra etdirməyə vaxt tapmadı.

Ümumiyyətlə, yeni texnologiyaların (fəal/interaktiv yanaşmanın) başlıca məqsədi çoxlu həcmdə bilik vermək yox, öyrənməni tədqiqatçı vəziyyətində qoymaq, müəyyən problemi (təlimi və həyatı) müstəqil araşdırmaq bacarığını formalaşdırmaqdır. Madam belədir, onda təlim materialının həcmcə böyük olması vacib olmadığı kimi, sərfəli də deyildir. Bu mənada humanitar fənlərin indiki proqramı, dönə-dönə qeyd etdiyimiz kimi, fəal/interaktiv təlimin tətbiqi baxımından əlverişli deyildir; təlim materiallarının çoxluğu, onların tədrisinə ayrılmış saatların məhdudluğu səmərəli nəticənin əldə edilməsinə, əksər hallarda, mane olur.

Həmin dərstdə müşahidə etdiyimiz digər nöqsan qrup işinin təşkili ilə bağlı idi. Qruplardakı şagirdlərin heç də hamısı işə – qrup üçün müəyyənləşdirilmiş tapşırığın icrasına – fəal qoşulmamışdı. Hər qrupda bir, yaxud iki uşaq işin bütün ağırlığını öz üzərinə götürmüşdü. Zəif şagirdlər onların arxasında «gizlənmişdi».

¹ Bu, ayrıca və geniş tədqiqat tələb edir.

Qrupdakı şagirdlərin arasında vəzifə bölgüsünün aparılması pedaqoji ədəbiyyatda bu vəziyyət üçün çıxış yolu kimi göstərilir. Buna – vəzifə bölgüsünə formal bir iş kimi baxıldıqda ayrı-ayrı qruplarda yenə bir-iki şagird fəal olur və digərləri onların əməyinə şərik çıxır. Qruplar işləyərkən müəllim müşahidələrinə bir an da olsun ara verməməli, hər bir şagirdin gördüyü işin məzmunu, həcmi barədə aydın təsəvvür qazanmalıdır. Müəllimin bu iş tərzini müşahidə edən hər bir şagirdə məsuliyyət hissi güclənir, ümumi işə qoşulmağa, ona öz töhfəsini verməyə həvəş yaranır, buna həm də məcbur olur.

Dinlədiyimiz dərstdə müşahidə etdiyimiz qüsurlardan biri də təqdimatların digər qruplar tərəfindən çox zəif dinlənilməsi idi. Bu və ya digər qrupun nümayəndəsi (lideri) öz işlərinin nəticəsi haqqında danışır, digər qruplar əndişə içində təqdimata hazırlaşır... Buna, əlbəttə, yol vermək olmaz. Digər qrupların işlərini tamamilə dayandırmalarına, təqdimatları fəal dinləmələrinə, suallar vermələrinə nail olunmalıdır.

Şəxsi təcrübəmdə qarşılaşdığım bir təlimi vəziyyətlə bağlı təəssüratımı da oxucularla bölüşmək istəyirəm. Yuxarı sinif şagirdləri haqqında danışdığımız yeni texnologiyalara çətinliklə alışırlar. Fərdi sorğuya, yaxşı halda müsahibəyə alışan şagirdlərə cütlük şəklində, qruplarda işləmək çox çətin olur. Təəssüf ki, onlarda **əməkdaşlıq** bacarığı yox dərəcəsindədir. Bu günə kimi üzünü müəllimə tutub dərslərini danışan, yalnız onun münasibəti ilə maraqlanan şagirdlərimiz siniflə ünsiyyət qura bilmir. Yeni məktəbə dəyişilərkən (əvvəl işlədiyim məktəbdə yeni texnologiyaları tətbiq etdiyim V sinfi sona kimi aparmışdım) X sinifdə dərslər deməyə başladım. Şagirdləri yeni qayda ilə işləməyə tədrisən cəlb etməyə çalışsam da, ciddi çətinliklərlə qarşılaşdım; əməkdaşlığa, kollektivdə işləməyə, üstəlik tədqiqat aparmağa hazır olmayan şagirdlərin müqaviməti güclü idi. Onların yeni iş növlərinin faydalı, səmərəli olması nəticəsinə gəlmələri böyük zəhmətimin və xeyli vaxt sərf etməyimin nəticəsində mümkün

oldu. Bəli, bu yeni qayda ilə işləməyin bünövrəsi aşağı siniflərdə qoyulmalıdır. Yuxarı siniflərdə dərs deyən müəllimlər aşağı siniflərdə işləyən həmkarlarından bunu tələb etməlidirlər. V sinifdə ayrı-ayrı fənlərdən dərs deyən müəllimlər artıq fəal/interaktiv dərsin mərhələləri, iş formaları (fərdi iş, cütlük şəklində iş və s.), təqdimat etməyin qaydaları ilə bağlı bacarıqlara yiyələnmiş şagirdlərlə işləyəcəklərini bilməlidirlər.

Müəllimlərlə və məktəblərlə tanışlıq başqa, həm də az təəssüf doğurmayan bir faktı da aşkara çıxarmağa imkan vermişdir; orta məktəb müəllimlərinin əməkdaşlığı, bir-biri ilə fikir mübadiləsi aparmaları, yenilikləri müzakirə etmələri çox az müşahidə olunur. Fənn metodbirləşmələrinin adı var. Eyni fəndən dərs deyən müəllimlərin yığılaraq yeni çap olunmuş faydalı elmi-metodik vəsaiti, yaxud sanballı məqalələri müzakirə etdikləri barədə nə eşitmişəm, nə də oxumuşam. Bəs mə'nən zənginləşməyə, intellektual inkişafa başqa cür necə nail olmaq mümkündür?

Vəsaitin əvvəlində xatırladılmış mühüm bir məsələni yenidən yada salmağı lazım bilirəm: **Hər gün 3–5 saat dərsi olan müəllim bütün dərslərini fəal/interaktiv təlim əsasında qura bilərmi?**

Bu gün yox! Hazırkı şəraitdə bu, mümkün deyildir. Zəruri metodik köməkdən məhrum olan müəllimin buna fiziki cəhətdən gücü çatmaz. Bu, işin bir tərəfidir. İkinci tərəfdən ədəbiyyat fənnində, (eləcə də digər fənlərdə) elə mövzular var ki, onların tədrisində fəal/interaktiv təlimin tətbiqi xeyirdən çox zərər verir. Məsələn, ədəbiyyatımızın klassik dövrünün tədrisində ənənəvi təlimə daha tez-tez müraciət olunmasına ehtiyac yaranır. Bu, elə gələcəkdə də, müəllimlərimiz fəal/interaktiv təlimlə əlaqədar metodik ədəbiyyatla təchiz olunanda da, belə olacaqdır. Deməli, təlim texnologiyalarının heç birini fetişləşdirmək, heç birinin rolunu şişirtmək doğru deyildir. **Əsas vəzifə dərstdə (dərsin hər bir mərhələsində) hansı texnologiyanın (və hansı texnologiyaların qarşılıqlı əlaqədə) tətbiqinin daha faydalı olduğunu**

müəyyənləşdirməkdir. Bu bacarığın müəllimdə formalaşmasına metodika elmi ciddi diqqət yetirməli, bu istiqamətdə müntəzəm araşdırma aparmalıdır. Lakin bu məsələdə müəllimin özünün yaradıcı işləməyə meyilli olması, axtarışlar aparması, həssaslığı və işgüzarlığı daha önəmlidir.

Bu kitab məktəbdə fəal, coşğun öyrətmə və öyrənmə ovqatının olmasını ömrü boyu arzulayan bir insanın əziyyətli və gərgin zəhmətinin nəticəsində yarandı. Kitabda gördüyü qüsurları (bunlar, yəqin ki, olacaq) bir kənara qoyub uğurlu saydıqlarından yaradıcılıqla istifadə edəcək hər bir müəllimə dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

7m

Əliyev Soltan Hüseyn oğlu

Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar:

fəal / interaktiv təlim

Müəllim üçün vəsait

Çapa imzalanmış 27.11.2009. Formatı 60x84 1/16.

Ofset kağızı № 1. Fiziki çap vərəqi 12,5.

Tirajı 500.

Ar 2009
2511

102938